

HUSZONNEGYESIK ÉVFOLYAM

1980/2

9 1220

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐSÉG MUNKATÁRSAI:

BALOGH ISTVÁN (szerkesztő),
GUT ZSÓKA (technikai szerkesztő),
KÉRI ELEMÉR (felelős szerkesztő),
KOLTAI IRÉN (szerk. titkár),
NYÍRI KRISTÓF (szerkesztő),
SIPOS JÁNOS (szerkesztő)

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

ÁGOSTON LÁSZLÓ, ALMÁSI MIKLÓS, ANCSÉL ÉVA,
BALOGH ISTVÁN, FÖLDESI TAMÁS,
HERMANN ISTVÁN (ELNÖK)
KÉRI ELEMÉR, KISS ELEMÉR, LUKÁCS JÓZSEF,
POÓR JÓZSEF, RUZSA IMRE, SZIGETI GYÖRGYÉNÉ,
TÓKEI FERENC, VERECZEKI LAJOS,
VÉSZI BÉLA, ZOLTAN DÉNES

1980/2

TARTALOM

TÓTH TAMÁS: A konzervatív nagyvárosellenesség ideológiatörténetéhez	145
DÉNES IVÁN ZOLTÁN: A „fontolva haladás” illúziókeltő ervei és elvei	168
G. HAVAS KATALIN: Vannak-e tartalom nélküli formák a logikában?	196
MÜLLER ANTAL: Az objektivitás és adekvátság problémája a fizikai megismerésben	214

TÁJÉKOZÓDÁS

BACSÓ BÉLA: „Fragmentumok az emberről”	234
--	-----

MŰHELY

TÜTŐ LÁSZLÓ: Marx a társadalmi gondolkodás történetéről	256
---	-----

SZEMLE

HRONSZKY IMRE: A tudomány társadalmi termelése	280
MOLNÁR M. LÁSZLÓ: Rathmann János: Zur Geschichtsphilosophie J. G. Herders ...	289

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest I., Űri u. 53. Telefon: 160–160/269-es v. 138-as mellék

Szerkesztőségi napok: kedd és péntek

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A KONZERVATÍV NAGYVÁROSELLENESSÉG IDEOLOGIATÖRTÉNETÉHEZ

TÓTH TAMÁS

A művészetek és tudományok gazdagon illusztrálják a városoknak az emberi társadalom fejlődésében játszott világtörténelmi szerepét. A városfejlődés rendkívüli jelentősége negatív azoknak az ideológiai reakcióknak a hevésségén is lemérhető, amelyeket különösen a mindenkori nagyvárosok születése és valamely társadalom egészére gyakorolt hatásának kiterjedésének váltott ki. Az európai városellenesség, ill. városkritika antik és középkori előzményekre¹ nyúlik vissza, modern formái alighanem valamennyi fejlett tőkésországban felbukkantak. Egy ilyen széles tendenciában – bizonyos visszatérő motívumok ellenére – szükségképpen a legkülönbébb ideológiák alkotórészei elegyednek, pontosabban: a városellenesség különféle ideológiai rendszerek többé-kevésbé fontos mozzanata lehet. Elegendő itt olyan eltérő képződményekre utalnunk, mint J. Ruskin és W. Morris „kulturalista ihletésű anti-urbanizmusa” a viktoriánus kori Angliában,² a „Strapaese” irodalmi csoport városkritikája a fasiszta Olaszországban³ vagy a késői kapitalizmus városválságának marxizáló elemzése a francia H. Lefèvre munkásságában stb. Évszázados múltra visszatekintő összefüggő és a nemzeti kultúra egészére kisugárzó hagyományai a városellenesség ideológiáinak főként az Egyesült Államokban⁴ és Németországban vannak. Az alábbiakban a németországi nagyvároskritika 1945 előtti, konzervatív formáinak vázlatos elemzésére teszünk kísérletet.

A modern nagyvárosellenesség első „klasszikusa” Németországban W. H. Riehl (1823–1897) volt, az ő kritikájának motívumait aztán számtalan változatban szőtték tovább a következő évtizedek német ideológusai. Hatása természetesen csak azért lehetett széles és tartós, mert – ha egyértelműen konzervatív alapállásból is – igazi korproblémákat vetett fel, és világos fejjel elemezte azokat. Az 1848-as események hatása alatt Riehl arra a következtetésre jutott, hogy Németországban a „társadalmi állandóság (Beharren)” és a „társadalmi mozgás” erői állnak szemben egymással, s a jövőt harcuk kimenetele fogja megszabni. Maga teljes határozottsággal a rendi Németország konzervatív hagyományai és utóvédharcot folytató erői mellett foglalt állást. Helyesen ismerte fel, hogy e

¹ Vö. pl. Oswald: *Die überschätzte Stadt*, Walter Verlag, Olten 1966, 69–73., 86–87. o.; J. Le Goff: „Az értelmiség a középkorban”; *Szociológiai füzetek*, 1976/11, 33–38. o.

² Vö. F. Choay. *L'urbanisme. Utopies et réalités. Une anthologie*, Seuil, Párizs 1965, 21–24., 155–178. o.

³ A „Strapaese” és „Stracitta” irodalmi csoportok közötti politikailag is releváns vitára Gramsci hívja fel a figyelmet. A. Gramsci: *Oeuvres choisies*, Editions Sociales, Párizs 1959, 398–399. o.

⁴ M. White–L. White: „The Intellectual versus the City”; *Harvard University Press*, Massachusetts, Cambridge 1962.

múlt utolsó bástyái vidéken és egyes, lényegében még feudális típusú városokban találhatók. A XVIII. és XIX. sz. újonnan keletkező városai pedig azért kerültek kritikai érdeklődése előterébe, mert itt összpontosultak a „társadalmi mozgás” hatalmai.⁵

A kor egyik fő problémáját Riehl abban látta, hogy a harmincéves háborút követően megbomlott a korábbi „helyes” viszony város és falu között; a városi érdekek túlsúlyba jutottak a falusi lakosság érdekeivel szemben. Ennek megfelelően a középkori német városfejlődést egyértelműen pozitívan megítélő Riehl – mint „mesterséges” képződményeket – élesen bírálja mind a XVIII. század során elszaporodó rezidencia-városokat, mind pedig „a szükségletekben gazdag és túlfinomult” XIX. századi élet „szeszélyei és divatjai” által újonnan teremtett városokat. Az újkori városfejlődés „természetellenes” mivoltának legaggasztóbb következménye azonban szemében a nagyvárosok mértéktelen növekedése. Ezek a „nagy és kis nagyvárosok”, amelyekben elsorvadnak a hagyományos német városrendszer sajátosságai, szerinte „a modern civilizáció vízfejei”. „Európa nagyvárosai nagyságába betegszik bele.”

A riehli elemzések mindenekelőtt politikai és kultúrkritikai szempontúak. A nagyvárosok szerinte a hagyományos társadalmi szervezet felbomlásának legfőbb színterei. „London a régi Anglia minden egészséges sajátosságának temetője. Párizs örökké genyenyedő fekély Franciaország testén.” A nagyvárosi élet ugyanis kiegyenlíti a társadalmi csoportok közötti „természetes különbségeket”, így azok a modern nézetek, amelyek csak szegények és gazdagok, műveletlenek és műveltek között differenciálnak, rendi különbségeket azonban többé nem ismernek el, itt kézzelfogható valósággá válnak. Kulturális szempontból a nagyvárosok vitték végbe „a művészetnek a luxusipar szolgálóleányává történő lealacsonyítását”, és a kiemelkedő művészeti és tudományos tehetségek beérése, illetve tevékenysége szempontjából is kedvezőtlen környezetnek bizonyulnak stb. Az említett tendenciák háttérében természetesen a feudális és kapitalista városfejlődés közötti korszakváltás folyamata állt, és el kell ismernünk, hogy Riehl ma is figyelemre méltó pontossággal érzékelte e folyamat bizonyos jelenségeit. Így a „mesterséges városok” elemzése kapcsán érdekesen írja le a német városállomány messzemenő kicserélődését, azt a tényt, hogy – modern terminológiával kifejezve – a városi funkciók átalakulása (különösen pedig az ipari funkció előtérbe kerülése) bizonyos típusú városok hanyatlásával járt együtt, másrészt azonban hatalmas városképző erőként is működött, új (kapitalista) várostípusokat hozva létre.⁶ Riehl messzegyűrrő ideológiai hatásának okát abban látjuk, hogy elsőként, igen korán és igen szuggesztívan hívta fel a figyelmet a fenti átalakulással, a tökéletes urbanizációval kapcsolatos egyik legszembetűnőbb, a kortársakat évtizedeken keresztül aggasztó társadalmi jelenségre, és egyben azzal kapcsolatban félreérthetetlen politikai prognózist fogalmazott meg. Ez a jelenség a népesség rendkívül gyors és soha nem látott méreteket öltő területi átrendeződése volt, a *belső vándorlás* (Binnenwanderung). Ennek vázlatos elemzésére az alábbiakban még visszatérünk.

A tökéletes urbanizáció előbb-utóbb mindenütt, mint Engels írja, „a munkások és a munkásvevőkre ráutalt kiskereskedelem és kisipar hirtelen lakásínségéhez” vezetett;⁷

⁵ W. H. Riehl: *Land und Leute*, Cotta'scher Verlag, Stuttgart 1861 (első kiadás 1853), különösen 101–154. o.

⁶ Gyimesi S.: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1975, 45–78. o.

⁷ Engels: „Előszó [a „Lakáskérdéshez” második kiadáshoz]”; *MEM 18*, Kossuth, Budapest 1969, 643. o.

a nagyvárosi életkörülmények a legtöbb helyen számottevően rosszabbodtak. Riehl azonban nem a nyomorúságos életkörülmények, nem a nagyvárosok Németországban is korán jelentkező, bár csak később akuttá váló urbanisztikai természetű problémái foglalkoztatják. Természetesen ő is látja pl. hogy – legalábbis Berlinben – a megoldatlan lakáskérdés máris „szociális kérdéssé” kezd kiéleződni. A lényeg azonban számára a (nagy)városoknak mint a fenti „szociális népvándorlás” legfőbb célpontjainak politikai leleplezése.

Azok roppant növekedése ugyanis – mint kiemeli – nem a nagyvárosi születések számának emelkedéséből, hanem a vidéki és kisvárosi lakosság egy részének odaözo- n- léséből táplálkozik. Ez a vidéki nagycsalád megszokott kötelékeiből kiszakadó sokaság pedig csak fokozza a városi lakosságnak a fennálló rend szempontjából súlyos veszélyeket magában rejtő atomizáltságát (Vereinzelung). A felerősödött társadalmi mobilitás egyben azokat a kötelékeket is meglazítja, amelyek az embereket szülő- vagy lakóhelyük világához kötötték. A városlakók mind közömbösebbekké válnak tulajdon településük községi élete (Gemeindeleben), a kommunálpolitika problémái iránt – márpedig „a nép csak a község (Gemeinde) képében képes megsejteni és felfogni az államot”.

A nagyváros mint társadalmi-politikai képződmény tehát nemcsak képletesen szólva, nemcsak abban a modern értelemben a „társadalmi mozgás” hatalmainak székhelye, amennyiben ott összpontosul a proletariátus. (Ez utóbbi összefüggést egyébként teljes világossággal fogalmazza meg. Az általános szavazójog – jelenti ki – beteljesítené a nagyvárosok máris érzékelhető fölényét a vidékkel szemben, „a nagyvárosok uralma pedig végső soron a proletariátus uralmát fogja jelenteni”.) Számára a nagyvárosok a szó szoros értelmében is a „társadalmi mozgás” központjai. A városbaözo- n- lés tendenciái ugyanis kiegészülnek a más városokba való továbbvándorlás, a vidékre való visszavándorlás tendenciáival. A nagyvárosokat ezért szerinte nem is azok állandó lakossága, hanem éppen ezek az általuk mozgásba hozott „áramló és lebegő” tömegek teszik igazán félelmetessé. A gyakori, tömeges lakóhelyváltoztatás jelensége annyira nyugtalanítja Riehl-t, hogy végső soron a „város és falu modern ellentétét” is a túlnyomórészt vándorló és a túlnyomórészt szülőhelyén gyökeret eresztett, egyszer és mindenkorra letelepedett lakosság ellentétére vezeti vissza. Ezzel összefüggésben azonban a városokat nem egyszerűen a proletariátus, hanem – legáltalánosabb megfogalmazása szerint – a „negyedik rend” fellegrárainak tekinti.

Riehl említett gondolati motívumai közül a legtöbbnek egészen a legutóbbi időkig volt bizonyos diffúz ideológiai hatása. Eddig tárgyalt 1853-as fejtegetései azonban véleményünk szerint nem ragadhatók meg egy meghatározott, Spenglerig, sőt – részben és alárendelt mozzanatként – tulajdonképpen az 1945-ös cezúrán is túlnyúló városkritikai tradíció kiindulópontjaként, ha nem vesszük figyelembe szerzőnk 1851-es munkáját a „polgári társadalomról”.⁸ Ez utóbbi, meglepően ritkán idézett mű – a korabeli konzervatív gondolkodás ragyogó enciklopédiája – teszi csak lehetővé Riehl városfelfogásának pontosabb megértését. Egyrészt a „negyedik rend” fogalmának értelmezésével.⁹

A „negyedik rendet” – mint a modern városfejlődés jellegét meghatározó társadalmi tényezőt – Riehl felfogása szerint korántsem csak az ipari proletariátus alkotja. Nemcsak

⁸ W. H. Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, Verlag der Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart–Tübingen 1851.

⁹ Uo. 267–381. o.

ezek a „máról holnapra élő vagyontalanok, a tőke helótái, ezek a beszélő szerszámok, akik „kioldozhatatlanul (unlösbar) és megválthatatlanul (unerlösbar) bele vannak béklyózva meseszerű gépi világunk mechanizmusába”. Nemcsak munkások tartoznak bele, hanem naplopók, nemcsak szegények és alacsony társadalmi állásúak, hanem gazdagok és magas társadalmi állásúak is. A „negyedik rend” mindazokat tömöríti, akik „vagy kioldották magukat a társadalom eddigi csoport- és rétegstruktúráiból, vagy kívülrekedtek azon”. Mindazokat, „akik ma még senkik, és akiknek még semmijük sincs, és akik ma már senkik, s akiknek már semmijük sincs”.

Részben „elfajzott” parasztok, tönkrement kispolgárok, lezüllött arisztokraták tartoznak ide, valamint iparlovagok, minden rendű és rangú naplopók és csavargók – vagyis deklasszálódott, lumpen elemek. Részben más erők; a negyedik rend klasszikus képviselője azonban Németországban nem a kétkezi munkásság, mint Angliában és Franciaországban, hanem „a szellemi munka proletariátusa”, „a tanult, a művelt polgárság”. Így a művészek egy része, különös tekintettel a „modern irodalomra”, „a modern zsurnalizmus korszakának” e szülötteire (Riehl nagyságuk lelkes elismerése mellett Goethét és Schillert is a „negyedik rend” prófétáinak tekinti), és az ország- és világjáró virtuózok modern csoportjára. Így az egyetemi értelmiség egy része, különös tekintettel a magántanárok sajátos kategóriájára. És főleg a „hivatalnokproletariátus”. A modern hivatalnok a központosított államhatalom és a bürokrácia teremtménye, az általában vett állampolgár, az alattvaló jellegzetes megtestesülése. Ez a minduntalan áthelyezett, „az államsátra alatt nomadizáló” hivatalnok, akinek egy városban vagy faluban sem volt ideje gyökeret eresztetni, de aki nem is volt rászorulva arra, hogy „a község (Gemeinde) biztos födelét érezze a feje felett” – kezdettől fogva szinte predesztinálva volt arra, hogy a negyedik rendbe süllyedjen. A mesterséges városok a bürokráciának is központjai, s a hivatalnokproletariátus a XIX. század közepére a negyedik rend különösen veszélyes elemévé vált. De a negyedik rend körébe tartozik a „kereskedelmi proletariátus” is, a múltból áthagyományozott zsidóságtól, házalóktól egészen az alkuszok és a kereskedelmi ügynökök előkelőbb, modern csoportjáig. Ide sorolható továbbá a cselédek és mesterlegények egy része, és végül persze „a vállalkozók által gépként fel- és elhasznált” ipari proletariátus is, ez a „családtalan, hazátlan, történelemtelen (geschichtslos)” tömeg.

A negyedik rendet Riehl tudatosan rendkívül heterogén társadalmi képződményként írja le, amelybe a fentebb említett társadalmi csoportok egyike sem tartozik teljes egészében bele. A negyedik rend erői mindennek előtt abban a tekintetben hozhatók közös nevezőre, hogy a maguk módján mind tagadják a hagyományos rendi társadalom „organikus” struktúráit, s magukat a harmadik renddel mint rendileg korlátozott polgársággal szemben is a „tulajdonképpen nép”, a „Volk sans phrase” képviselőjének tartják. A rendi társadalom felbomlóban lévő struktúráihoz való viszonyuk tekintetében egyébként Riehl a német társadalom valamennyi rétegén és a negyedik renden belül is politikailag jelentőségteljes fokozatokat különböztet meg. Ezek helyenként szociológiai-szociográfiai pontosságú leírása a német fejlődés bizonyos sajátosságaira is fényt vet. Így aztán, bár a döntő számára az, hogy megmutassa: a modern urbanizáció Európa-szerte a (rendi) társadalom dezorganizációjához vezet, fejtegetései a német városfejlődés fáziskéséséből is tükröznek valamit. A leginkább „városivá emancipálódott” francia proletariátussal való összehasonlításban például Riehl – persze dicsérőleg – kiemeli a német ipari munkásság viszonylagos fejletlenségét, sőt egyes területeken és iparágakban fennmaradó falusi gyöke-

reit, gondolkodásának továbbélő patriarchális-konzervatív elemeit. S közvetve a német állapotokat tükrözi az is, hogy műveiben éppen az ipari tőkés társadalmi portréja marad elmosódott, előtérbe kerül viszont a polgári értelmiség mint modern jelenség, valamint egy egészen sajátosan értelmezett társadalmi kategória: a „filiszter”.¹⁰ (Úgy tűnik, bármennyire konzervatív gondolkodó volt is Riehl, volt bizonyos valóságérzéke; mindenestre több, mint némely imperializmus kori követőjének. Egyes megállapításait egyébként közvetve Engels utalásai alátámasztják.)¹¹

Riehl tehát a középkori városoktól eltérően korának új típusú (nagy)városait többé nem a harmadik rend, de nem is elsősorban az ipari proletariátus, hanem a „polgári” dominanciájú, de a rendileg korlátozott polgársággal is szembeforduló, a szó széles értelmében „proletarizálódó” negyedik rend fellegváraiként ragadja meg és veti alá éles bíráltnak. Társadalmi veszélyességüket főként a városlakó tömegek modern kötetlenségében, mobilitásában látja. (Az ipar, a szellemi munka, az állami szolgálat „hatalmas és jellegzetesen modern foglalkozási csoportjai” számára – mint írja – kicsivé és szűkké vált a szülőfalu vagy szülőváros; a munkamegosztás további fejlődése pedig várhatóan még csak fokozni fogja e rétegek mobilitását, társadalmi gyökértelenségét.) A modern nagyvárosok „csodálatos kolosszusait” ugyanakkor nem egyszerűen a belső vándorlás következményeiként értelmezi; azok szerint egyben a XIX. sz. „kutató, számító, hangyaszorgalmú ipari szellemének” is művei. És éppen ez az a pont, ahol az egyébként konzervatív józanságú Riehl némiképpen váratlanul apokaliptikus víziót villant föl. A modern industrializmus virágzása – jelenti ki – olyan tetőpontig fog elvezetni, „melyen és amely által a modern világ, a nagyvárosok világa össze fog omlani”.

Másrészt alapvetőnek tekinthető Riehl 1851-es műve a parasztság történelmi szerepének megítélése szempontjából is.¹² A városok, a „szocializmus” ellen – szögezi le – már nem lehet holmi kormányintézkedésekkel vagy pl. a sajtó útján eredményesen harcolni. Ebben a harcban csak a parasztságra lehet támaszkodni, erre „az utolsó darab természetre a mesterséges világgal szemben” erre „a testet öltött történelemre” a modern rétegek „történelmetlenségével” szemben. Mert a paraszt a „legkonzervatívabb hatalom az államban”. Ezért mindent meg kell tenni jelentőségének megnövelése, szívós szokásainak, hagyományos életmódjának ápolása, „karakterbeli sajátosságainak” megszilárdítása érde-

¹⁰ Riehlnek a „filiszterről” és „a tömegek filiszteri szelleméről” szóló elemzései (i. m. 221–225. o.) némely tekintetben előkészítik Spengler fejtegetéseit a „fellahtömegről”, amelyről még szó lesz.

¹¹ „Németországban még a dolgozó osztályok is tetőtől talpig kispolgáriak” – állapítja meg pl. Engels 1847-ben. Másutt ő is utal a lumpenproletariátus jelentőségére; „ez az összes osztályok lezúllott tagjaiból álló üledék, amely főhadiszállását a nagyvárosokban üti fel”, szerint a proletariátus számára valamennyi lehetséges szövetségestárs közül a legrosszabb. Ismét másutt Engels is rámutat arra, hogy legalábbis 1815 és 1830 között a forradalmi párt Németországban valóban „csak teoretikusokból állt”, az egyetemeken rekrutálódott és kizárólag diákokból tevődött össze. Sőt bizonyos értelemben Marx is szembeállítja a társadalmi „állandóság” és a társadalmi „mozgás” erőit: míg a „parasztot” a régi társadalom bástyájának nevezi, utal arra, hogy „a városi népességnek . . . folyton növekvő túlsúlyával a tőkés termelés . . . halmozza a társadalom történelmi mozgatóerejét”. A fentieket lásd Engels: „Előzetes megjegyzés [„A német parasztháború” 1870-es és 1875-ös kiadáshoz]”; MEM 7, Kossuth, Budapest 1962, 550. o., Marx–Engels–Lenin–Stalin: *Zur deutschen Geschichte*, II, I. félköt., 51. o.; Marx: „A tőke”, I, MEM 23, Kossuth, Budapest 1967, 471. o.

¹² W. H. Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, jelzett kiad., 33–115. o.

kében. Ha „a paraszt a megtartó hatalom a német népben”, a konzervatív politikának mindent meg kell tennie azért, hogy ezt a hatalmat viszont „magának tartsa meg”.

Programmal felérő gondolatok ezek. A városellenesség ideológiai Németországban hosszú évtizedekig *agrárromantikus színezetűek*¹³ maradtak. A belső vándorlást, az urbanizációt itt mindenekelőtt *Landflucht*ként értelmezte a közvélemény, s ez a kifejezés nem egyszerűen a faluról való elvándorlást, városbaözlést jelent. Inkább a faluról való elmenekülést jelöli — egyértelműen negatív értékhangsúllyal. (A *Landflucht* szó a németben a *Fahnenflucht*-ot idézi, a dezertálást, a hazaárulást.) A városok kritikája évtizedekre szorosan összefonódott a német vidék, a német parasztság negatív sajtószereplésének irracionális szellemű, reakciós idealizálásával.

*

Nézzük meg most, mi volt Riehl fenti koncepciójának társadalmi háttere, és mi a titka az elsőként általa megfogalmazott városkritikai gondolatok sokévtizedes hatásának?

Engels még 1847-ben is a német városrendszer messzemenő elmaradottságát volt kénytelen konstatálni; a század végén pedig már Anglia mellett egész Európában Németországban volt a legmagasabb a városodottság foka. A tőkés fejlődés néhány évtized alatt véghezvitte „a tőkének kevés kézben való koncentrálódását egyfelől, a vagyontalan tömegeknek a nagyvárosokban való koncentrálódását másfelől”.¹⁴ E folyamatok megértéséhez figyelembe kell vennünk a következőket.

Németországban a XVIII. sz. vége és a XX. sz. harmincas éve között korábbi történelmében ismeretlen heveses demográfiai robbanás ment végbe; 1815 és 1913 között pl. 26 millióról 67 millióra növekedett a lakosság száma. Ez az időszakonként és területenként jelentős eltéréseket mutató demográfiai fejlődés sokrétűen visszahatott a német társadalom életére. Így 1830 és 1850 között — főként falun — számottevő túlnépesedés mutatkozott; ezt a súlyos problémákat okozó „népességtorlódást” aztán 1850 és 1870 között, majd a hetvenes évektől kezdődően a városbaözlés két hatalmas és részben eltérő vonásokat mutató hulláma „vezette” le.¹⁵

Nilvánvaló, hogy mindaddig, amíg a német területeken a jobbágyság és a céhkényszer feudális kötöttségei uralkodtak, nem változhatott meg alapvetően falu és város korábbi viszonya és nem módosulhatott döntően a falusi és városi népesség számaránya sem.¹⁶

¹³ Vö. K. Bergmann: *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*. Verlag A. Hain, Meisenheim am Glan 1970. Bergmann könyve a konzervatív nagyvárosellenesség kérdéskörének legjobb általam ismert átfogó feldolgozása. Nem egy fontos problémára e mű hívta fel először a figyelmemet.

¹⁴ Engels: „A status quo Németországban”; *MEM* 4, Kossuth, Budapest 1959, 41–43. o.; *Das bürgerliche Zeitalter*, Hrsg.: G. Palmade, Fischer Taschenbuch Verlag, Majna-Frankfurt 1974, 80. o.; Engels: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása [Anti-Dühring]”; *MEM* 20, Kossuth, Budapest 1963, 147. o.

¹⁵ E. Deuerlein: *Gesellschaft im Maschinenzeitalter*, Rowohlt Verlag, Reinbeck bei Hamburg 1970, 38–44. o.; J. Ciepielewski–I. Konstrowicka–Z. Landau–J. Tomaszewski: *A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században*, Kossuth, Budapest 1974, 38–39. o.; *Das bürgerliche Zeitalter*, jelzett kiad., 183–185. o.; K. Bergmann: *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*, jelzett kiad., 11–13. o.

¹⁶ Deuerlein, i. m. 35–38. o.; H. Mottek: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*, II, Von der Französischen Revolution bis zur Zeit der Bismarckschen Reichsgründung, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1973, 21–26., 43–49. o.

A porosz reformok 1807-től több lépésben, kínos-keservesen elhárították ezeket az akadályokat; egyben megszüntették a szabad költözködési jog korlátozásának legsúlyosabb formáit is (a lakóhely megválasztásának jogát azonban helyenként még a hatvanas évek második felében is nehéz volt a gyakorlatban érvényesíteni).

A belső vándorlásnak persze nemcsak demográfiai okai és nemcsak jogi akadályai voltak. E társadalmi népvándorlás résztvevői mindenekelőtt a vidéki lakosság egyre tömegesebben pauperizálódó rétegeiből toborzódtak. A modern pauperizmus problémája azonban korántsem egyszerűen a szegénység korábbi, agrártársadalmi típusú formái által sújtott rétegek egyszerű demográfiai felduzzadásából fakad. Az igazi problémát az jelentette, hogy a német lakosság abszolút demográfiai növekedésének eleve sokrétű gazdasági-társadalmi meghatározottságot mutató folyamatán belül jelentősen módosult a társadalom nagy csoportjainak egymáshoz viszonyított súlya: aránytalanul megnőtt az „alsó”, pauperizálódott rétegek részaránya.¹⁷ E jelenségek általános megítélése tekintetében álláspontunk lényegesen eltér a modern polgári kutatókétól.¹⁸

Véleményünk szerint a német vidék túlnépesedése csak viszonylagos túlnépesedésként, a század első felének pauperizmusa csak a modern proletariátus keletkezésfolyamatának mozzanataként értelmezhető helyesen. A német proletariátus viszont – mint ezt már az ifjú Marx megjegyzi – nem (vagy nem csak) a „természetadta módon keletkezett ... hanem a társadalom *akut felbomlásából*” eredő, „*mesterségesen kitermelt szegénység*”¹⁹ embertömegeiből született. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan, figyelembe kell vennünk: Németország esetében egy fáziskéséssel, különösen problematikus módon kapitalizálódó társadalommal állunk szemben. Az Elbától keletre fekvő területek túlnépesedésében az játszotta a döntő szerepet, hogy a mezőgazdaság kapitalista átalakulása itt a fejlődés „porosz útján” ment végbe, amely – miközben a lakosság rohamosan nőtt – a dolgozó osztályok jövedelmi forrásainak egy részét elapasztotta.

A porosz agrárreformokkal összefüggésben a kisparasztnak elestek a földesúri kötelezettségekből fakadó bizonyos korábbi előnyeiktől (szolgalmak); elvesztették részüket azokban a használati jogokban, amelyek az azelőtti közös Markot megillették – márpedig, mint Engels megállapítja: „a Mark haszonélvezeti jogainak elvesztéséből eredő kár gazda-

¹⁷ Vö. W. Becker: „Die Bedeutung der nichtagrarischen Wanderungen für die Herausbildung des industriellen Proletariats in Deutschland, unter besonderer Berücksichtigung Preußens von 1850 bis 1870”; *Studien zur Geschichte der industriellen Revolution in Deutschland*, Akademie Verlag, Berlin 1960, 213. o.; C. Jantke–D. Hilger: *Die Eigentumslosen*, Verlag K. Alber, Freiburg–München 1965, 17. o. A szóban forgó demográfiai folyamatok társadalmi-szociológiai meghatározottságáról polgári álláspontokról érdekesen ír G. Mackenroth: „Bevölkerungslehre”; *Soziologie*, Hrsg.: A. Gehlen és H. Schelsky, E. Diederichs Verlag, Düsseldorf–Köln 1955.

¹⁸ A pauperizmus-probléma olyan modern nyugatnémet kutatóinak, mint W. Conze, C. Jantke, W. Fischer, több tekintetben érdekes elemzései kimondva és kimondatlanul is a marxizmussal – pontosabban egy általuk leegyszerűsített értelmezett marxizmussal – való polémia jegyében születtek. Vö. W. Conze: „Von ‚Pöbel‘ zum ‚Proletariat‘”, (első megjelenés 1954); *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, Hrsg.: H. U. Wehler, Kiepenheuer és Witsch, Köln 1976, 111–136. o.; Jantke–Higler, i. m. 7–13. o.; W. Fischer: *Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung*, Vandenhoeck és Ruprecht, Göttingen 1972, 214–284. o.

¹⁹ Marx: „A hegeli jogfilozófia kritikájához”; *MEM I*, Budapest 195, 390. o.

ságilag sokszorosan felülmúlja a hűbéri terhek megszűnésének hasznát” –, s a nagyipar és pénzgazdálkodás fokozatosan megszüntette az iparcikkkel való hagyományos falusi önellátás lehetőségét is.²⁰ Ráadásul, a reformok megengedték a paraszti telkek összevonását vagy bevonását a majorsági földbe; a majorsági gazdálkodásra való áttérésnek és a földesúr által saját kezelésben tartott, majorsági földek megnövelésének a XVI. sz.-tól tartó folyamata a XIX. sz.-ban hatalmas tőkés latifundiumok kialakulásába torkollott. A földnagybirtok koncentrációjának erőteljes folyamata pedig természetesen most is a paraszti földtől való megfosztása (Bauernlegen), a paraszti földterület igen jelentős részének kisajátítása útján ment végbe.²¹

Tekintettel a kisasparzti rétegek egyre általánosabbá váló eladósodására (amelyben fontos szerepet játszottak a megváltások, az adóterhek, valamint az örökösök közötti földfelosztás demográfiai tényezők által súlyosbított problémái), Engels már a kisparaszt-ról is megállapította, hogy az – „jövendő proletár”. Még kézenfekvőbb ez a perspektíva a jobbágyfelszabadításból teljesen föld nélkül kikerült parasztok óriási tömege esetében. E rétegek proletarizálódása számára mármost a mezőgazdasági termelés tűnhetne a legtermészetesebb közegnek: a tért hódító agrárkapitalizmus végül is az agrárproletárookra van utalva. A porosz-junkeruralom fő alapzatát ugyan valóban mezőgazdasági proletárok – paradox módon még hosszú ideig féljobbágyi sorban élő – tömegei képezték.²² A junkerok azonban természetszerűen csak mindenkori érdekeiknek megfelelő jellegű és mennyiségű munkaerőt alkalmaztak, és egyre inkább csak időszakosan. Túl azon, hogy a mezőgazdasági munkások különböző rétegeinek nagyon is eltérő esélye volt arra, hogy nagybirtokon kapjon munkát,²³ abban a mértékben, amelyben a tőkés termelés hatal-

²⁰ Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”; *MEM* 22, Kossuth, Budapest 1970, 455.; E. Niederhauser: *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1962, 52. o.; F. Lütge: *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Springer Verlag, Berlin–Göttingen–Heidelberg 1952, 324–329. o.

²¹ A megváltás alapja maga a föld volt. A földet örökletes joggal bíró parasztok a majorság tulajdonosának a birtokolt föld egyharmadát adták át, a nem örökös használok és az időszakos bérlők pedig a felét (megmaradt birtokuk szabad tulajdonná vált). – De a majorsági területekhez csatolták a földesurak a különböző rendeletek értelmében meg nem váltható (nicht regulierungsberechtigt) paraszti telkek legnagyobb részét is, ilyen esetekben teljesen megfosztva a parasztokat a földtől. Becslések szerint a kelet-elbai junkerok legalább egymillió hektár földre tettek szert ily módon. Vö. Engels: *Zur Geschichte der preußischen Bauern*; Niederhauser, i. m. 32., 45–49., 56–57., 63. o.; Mottek, i. m. 33–37. o.; Ciepielewski stb., i. m. 72–74. o.; W. Abel: *Die drei Epochen der deutschen Agrargeschichte*, Verlag M. és H. Schaper, Hannover 1962, 71–75., 92–97. o.; Jantke: *Der vierte Stand*, Verlag Herder, Freiburg 1955, 143–145. o.

²² Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 455–456., 470–471. o.; H. Kötter: *Landbevölkerung im sozialen Wandel*, E. Diederichs Verlag, Düsseldorf–Köln 1958, 49., 60. o.; Lütge, i. m. 325., 328–329. o. Engels így ír az ipari földtulajdonosokról: „Az a néhány vidéki junker, akiket okosságuk megóvott a tönkremenéstől, az újonnan felbukkant polgári földbirtokosokkal együtt az ipari földtulajdonosok új osztályát alkotta. Ez az osztály feudális illúziók és lovagi nonchalance [könnyedség] nélkül, üzletként, iparként űzi a mezőgazdaságot, polgári segéd-eszközöknek: tőkének, szaktudásnak és munkának felhasználásával . . . Ez az osztály a burzsoáziának a mezőgazdaságot kiaknázó frakciója.” Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 44–45. o.

²³ Vö. Lütge, i. m. 327–328. o.; Mottek, i. m. 223–225. o. Mottek érdekesen mutatja ki, milyen tudatosan differenciáltak a nagybirtokosok a mezőgazdasági munkások egyes rétegei – így a föld nélküli zsellérek [Häusler] és az uradalmi cselédek [Insten], valamint a summások [Einlieger] között.

mába keríti a mezőgazdaságot – mint Marx rámutat –, általában is „csökken a mezőgazdasági munkásnépesség iránti kereslet, anélkül hogy e munkások eltaszítását, mint a nem-mezőgazdasági iparban, nagyobb vonzás egészítené ki”.²⁴ Csak utalunk itt arra, hogy e tendencia érvényesülésében nagy szerepe volt a – meghatározott társadalmi körülmények közepette kibontakozó – agrárforradalomnak (különös tekintettel a mezőgazdasági nagyüzemekben a század közepétől megfigyelhető erőteljes gépesítésre), valamint a század agrárválságainak.²⁵

Minthogy a junkerbirtokok társadalmi és technikai fejlődése szüntelenül „létszámfelettivé” tette őket, a mezőgazdasági munkások „fállábal” mindig a pauperizmus mocsarában álltak”. A vidék rejtett és látható túlnépességének létfenntartási problémáit a lélekszám abszolút emelkedése drámaian kiélezte. A soha nem látott méreteket öltő pauperizálódás komolyan aggasztotta a kor társadalmi gondolkodóit, a népességtorlódás levezetésére azonban – a tömeges kivándorlástól eltekintve – jó ideig szinte semmilyen lehetőség nem kínálkozott. Míg ugyanis Angliában és Franciaországban a mezőgazdaságot hatalmába kerítő tőkés termelés a „létszámfeletti” falusi népességet a városokba űzhette,²⁶ Németországban ezt a *városrendszer elmaradottsága* lehetetlenné tette.

A XVIII. és XIX. század fordulóján Poroszország 1016 városi jogú települése közül 500-nak mindössze 1000–3000 lakosa, 397-nek, azaz az összes városok csaknem 40%-ának 1000-nél is kevesebb lakosa volt. Ráadásul, a városi lakosság 80%-a „gazdapolgárnak” (Ackerbürger) számított. Ez utóbbiak tevékenységében mezőgazdasági munka és „polgári” foglalkozás még szorosan összefonódott; többnyire magától értetődő volt az étellel, ruházzal, bizonyos iparcikkkel való önellátás (pl. szappanfőzés) is. A középkori városfalakat, erődítményeket még csak néhány nagyobb város körül rombolták le (Entfestigung). A porosz városreform (1808) ugyan elhárította a polgári fejlődés útjából a legnyomasztóbb feudális-patriarchális akadályokat, de maga is számos félf feudális megkötöttséget tartalmazott még.²⁷ Főként pedig: az Elbától keletre fekvő terüle-

²⁴ Marx: „A tőke”, I, uo. jelzett kiad., 600. o. Rögtön hozzátesszük, hogy – a vidék túlnépésedése persze azért abban az értelemben is viszonylagos, hogy „a mezőgazdasági munkások mindig túl sokan vannak a földművelés közepes szükségletei számára és mindig túl kevesen a kivételes vagy időleges szükségletei számára”. Marxnak ez a megállapítása (uo. 649 o.) alighanem a kelet-elbai fejlődésre is alkalmazható. Erre mutat, hogy a lakóhely megválasztásának jogát helyenként még az 1860-as években is nehéz volt a gyakorlatban érvényesíteni, valamint az is, hogy az elvándorlás fokozódása szezonális munkaerőhiányt okozott a keleti vidékeken, aminek következtében a földbirtokosok Galíciából és a Lengyel királyságból kezdtek olcsó mezőgazdasági munkaerőt toborozni. Vö. Mottek, i. m. 25–26., 227 o.; H. Linde: „Die soziale Problematik der masurischen Agrargesellschaft und die masurische Einwanderung in das Emscherrevier”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, 468–469. o.; Ciepielewski stb., i. m. 73–74. o.

²⁵ Marx: „A tőke”, I., uo. jelzett kiad., 697–698. o.; Ciepielewski stb., i. m. 60–67. o.; *Das bürgerliche Zeitalter*, jelzett kiad., 143–148., 79. o.; Kötter, i. m. 60. o.; Conze, i. m. 133.; Lütge, i. m. 338–341. o.; Jantke–Hilger, i. m. 16–17. o.

²⁶ Marx: „A tőke”, I., uo. jelzett kiad., 601., 648–649., 697. o.; Becker, i. m. 220–221. o.; Deuerlein, i. m. 61–70. o.; a pauperizmus-probléma korabeli elemzéseiből gazdag válogatást közöl Jantke és Hilger antológiája.

²⁷ K. Czok: *Die Stadt. Ihre Stellung in der deutschen Geschichte*, Urania Verlag, Lipcse–Berlin–Jéna, 73–76. o.; vö. Jantke: *Der vierte Stand*, jelzett kiad., 138–141. o.

teken a városi iparfejlődés a korábbi évszázadok során sajátos formákat öltött, amelyek nem kedveztek a modern nagyipar gyors fellendülésének.

Mint Engels rámutat, a feudális rendszer mindenütt olyan mértékben bomlott fel, „amilyen mértékben a mezőgazdasággal foglalkozó osztály mellett megjelent egy iparúzó osztály, a falvak mellett kialakultak a városok”. Csakhogy — „ez az újonnan kialakult osztály . . . nem a burzsoázia, amely a civilizált országokban ma uralkodik, Németországban pedig uralomra tör, hanem a *kispolgárok* osztálya”. Németországban mármost az a folyamat, amelynek során ebből a kispolgárságból a szabad konkurrenciával és tulajdonkoncentrációval együtt kialakult a burzsoázia²⁸ — jelentősen megkésett.

A porosz állam a XVIII. században a kézműipar régi városkényszerét az egész országra kiterjesztette, s bár ez korántsem érvényesült maradéktalanul (ráadásul az eleve ellentmondásos gazdaságpolitika korszerű merkantilista tendenciákat is tartalmazott) — a vidéki iparfejlődést jelentősen gátolta. A városállomány kicserélődése így a nyugati területektől eltérően itt nem volt jelentékeny mértékű; a régi városokban viszont — jöllehet a céhelzárkózáson az állami iparfelügyelet rést ütött — egészen a porosz reformokig fennmaradt a céhkényszer.²⁹ Ahogyan Németország berendezkedése még 1847-ben sem más, mint „a nemesség és a kispolgárság közötti kompromisszum” (Engels), úgy a porosz városfejlődés igazi hordozója is hosszú ideig a kispolgárság maradt.

A kispolgár viszont — a burzsoával ellentétben — „a belföldi és parti kereskedelmet, a kézművességet, a kézi munkán alapuló manufaktúrát képviseli — olyan kereseti ágakat, amelyek korlátozott területen mozognak, csekély tőkét kívánnak, e tőkéket lassan térítik meg, s csak helyi és álmos konkurrenciát szülnek”. Míg a burzsoá egyetemes, a kispolgár csupán helyi érdekeket képvisel. A településfejlődés vonatkozásában ez utóbbi „klasszikus alkotása a német birodalmi városok voltak”.³⁰ A porosz állam XVIII. századi elvárosiasodásával összefüggésben aztán a városok többsége hivatalnokszékhely és garnizon lett. Ez bizonyos — részben az udvari társaság luxuszigényeit kielégítő — szolgáltatóipar, egyfajta másodlagos ipartelepülés kibontakozását tette lehetővé. A porosz reformok nyomán persze további kisebb kézműipari és kereskedelmi vállalkozások születtek. Könnyű azonban érzékeltetni e kispolgári típusú városfejlődés kisszerűségét és korlátozottságát. Így még magában a fővárosban, Berlinben, és egy viszonylag olyan késői időpontban, mint 1830 sem találunk többet 25 gőzgépnél(!), ráadásul ezek is mind kézműves üzemekben működtek. Az egész országban általános tökehiány uralkodott. Az iparúzés szabadsága még a porosz reformokat követő évtizedekben sem érvényesült maradéktalanul. Bizonyos korlátozások egészen a hatvanas évek végéig fennálltak; a legszívésebb ellenállást éppen a városi kispolgárság tanúsította. Márpedig ez utóbbi még az ipari forradalom kibontakozásának idején is a városi lakosságnak létszámát tekintve legerősebb rétege, fontos politikai tényező maradt (miközben — mint Engels rámutat — „a burzsoák *hivatalosan* csak mint kispolgárok jönnek számításba”).³¹

²⁸ Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 42. o.

²⁹ Gyimesi S., i. m. 86–91. o.; Mottek, i. m. 45–46. o.

³⁰ Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 42–43. o.; Deuerlein, i. m. 44–45. o.

³¹ Gyimesi, i. m. uo.; Mottek, i. m. 43–49. o.; Czok, i. m. 77., 92–95. o.; Lütge, i. m. 329–336. o.; Jantke, i. m. 140. o.; R. Mackensen: „Städte in der Statistik”; *Die Stadt*, Hrsg.: W. Pehnt, Stuttgart 1974, 141. o.; Engels, i. m. 48. o.

Persze vitathatatlan, hogy a porosz burzsoázia – viszonylagos fejletlensége ellenére – 1818 és 1847 között mégiscsak „kiszorította egyes körzetekben a paraszti, illetve kispolgári patriarchalizmust, koncentráta bizonyos fokig a tőkéket, létrehozott valamelyes proletariátust és megépített elég hosszú vasútvonalakat”. Jellemző módon azonban – és ez a vidéki túlnépesedés sorsa szempontjából döntő – Poroszországban a XIX. század első felében alig emelkedett a városi lakosság részaránya (1800 : 26,4%; 1849 : 28%).³²

Úgy tűnhetne: a mezőgazdaságban létszámfelettivé váló munkaerő kényszerű elvándorlása nem ölti szükségképpen a vidékről a városba vándorlás formáját. Valójában azonban – a részletekre itt nem térünk ki – az éppen a kelet-elbai területeken gyengén fejlett és az angol ipar konkurenciájával szemben védtelen vidéki kézműipar (főként textilipar) nem tudta felszívni a mezőgazdasági túlnépességet. Sőt, maguk a kézművesek is tömegesen „létszámfölöttivé váltak”, pauperizálódtak.³³ A porosz vidék drámai problémákat okozó viszonylagos túlnépesedése csak akkor enyhült, amikor az ipari forradalom erőteljes kibontakozásával a bányászat, az út- és vasútépítés, valamint a városi nagyipar kialakulása, ill. fellendülése nyomán kivételesen szélesre tárultak a „levezető csatornák” (Marx). A munkáskezek sokaságára utalt gyáripár a városokba vonzotta és vidéki pauperokból (nagy)városi proletariátussá (részben pedig *városi pauperokká*) változtatta ezeket a tömegeket. (A pauperizmus városi formái persze a túlnépesedés városi formáival voltak kölcsönhatásban.) A városbaáramlás kezdetben (1830 és 1860 között) a tengeri kikötők felé irányult; első valóban hatalmas hulláma (1850 és 1870 között) mindenekelőtt ún. Nahwanderung volt, amely az egyes ipari-kézműipari központok közvetlenebb környékének túlnépesedését szívta fel; a belső vándorlás második hatalmas hulláma (1870-től) pedig túlnyomórészt ún. Fernwanderung volt, amely a kelet-elbai területek agrárnépességének egy részét a birodalom nyugati tartományaiba csoportosította át, és a Rajna-, valamint a Ruhr-vidék városi régióiban koncentráta.³⁴

Ez a belső vándorlás néhány évtized során gigantikus méreteket öltött. Az 1907-ben élő németek fele pl. már nem születési helyén lakott. Míg a falusi lakosság részaránya még 1871-ben is elérte a 64%-ot, 1910-ben már a németek 60%-a városi lakos volt. Míg 1880 és 1910 között az agrárnépesség természetes szaporodása 5,5 millió volt, ugyanezen idő alatt

³² Engels, i. m. 44. o.; Jantke, i. m. 140. o. A német ipari tőkések osztályának elkésett és ellentmondásos fejlődéséről lásd továbbá F. Zunkel: „Industriebürgertum in West-Deutschland. Der Kampf um gesellschaftlichen Aufstieg und soziale Emanzipation (1843–1879)”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, különösen 335–341. o.

³³ Kötter, i. m. 60–63. o.; Mottek, i. m. 46., 222–223. o.; Conze, i. m. 112–113. o.; Becker, i. m. 225–226. o. Az ún. „pangó túlnépesség”, mint Marx megállapítja, „főleg . . . pusztuló iparágakból . . . toborzódik . . . ahol a kézműves üzemet legyőzi a manufaktúra üzem, az utóbbit a gépi üzem”. Marx: „A tőke”, I, uo. jelzett kiad., 601. o.

³⁴ Marx, i. m. 251–252., 600–601. o.; Mottek, i. m. 225–228. o.; Becker, i. m. 217–223., 234–238. o.; K. E. Born: „Der soziale und wirtschaftliche Strukturwandel Deutschlands am Ende des 19. Jahrhunderts”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte* jelzett kiad., 271–273. o.; *Das bürgerliche Zeitalter*, jelzett kiad., 78–81. o.; Deuerlein, i. m. 47. o.; K. Bergmann, i. m. 14–17. o. A városok és a közlekedési hálózat fejlődésének összefüggéséről lásd H. G. Helms: „Zur politischen Ökonomie des Transportwesens”; *Architektur und Städtebau*, Hrsg.: J. Petsch, Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung GmbH, West-Berlin 1974, különösen 59–81. o. A szóban forgó folyamatok Jantke (*Der vierte Stand*, jelzett kiad., 150–153. o.) és Conze (i. m. 133–135. o.) által adott interpretációját alapvető vonatkozásokban nem fogadjuk el.

6,5 millióan hagyták el a mezőgazdaságot. Mindezt figyelembe véve talán kevésbé meglepő, hogy a – Landfluchtként értelmezett – belső vándorlás problémája befolyásos társadalmi-politikai gondolkodó egész soránál (Riehl, G. Hansen, O. Ammon, H. Sohnrey, O. Spengler stb.) a kor egyik fő problémájaként jelenhetett meg.³⁵

*

A XIX. sz. végétől persze a *Landflucht* megbélyegzése Riehlhez képest újabb szempontokkal egészült ki. Az erőszakos proletárforradalomtól való félelem összefonódott benne a születő német imperializmus kül- és hatalmpolitikai megfontolásaival, biológiai-fajelméleti konstrukciókkal. O. Spengler „A Nyugat alkonya” c. műve a maga nemében e tendenciáknak is „klasszikus” szintézise, amely a Landfluchtot és szélesebb értelemben „a világvárosnak a parasztság fölött aratott győzelmét” egyenesen a polgári forradalmaktól az első világháború katasztrófájáig vezető világtörténeti fejlődés tengelyébe állítja.³⁶

Riehl még a parasztság viszonylag konkrét, szinte szociológiai ihletésű és olykor regionális különbségeket is figyelembe vevő megközelítésére törekedett, konzervativizmusa főként a korabeli német paraszt tényleges (más vonatkozásokban Engels által is aláhúzott) konzervatív-reakciós sajátosságainak feltétlen igenlésében nyilvánult meg. Spenglernél viszont a világtörténelmi folyamat általános mitizálásával és biologizálásával összefüggésben a parasztság történelemfeletti kategóriává stilizálódik. Az „időtlen” falu Spengler számára „kívül áll a világtörténelmen”; a paraszt az „örök”, „az egyetlen organikus ember”. Tulajdonához való mély ragaszkodása a parasztságot „a vér és a tradíció „feudális” hatalmainak” fontos reprezentánsává teszi; minden konzervatív politikának „minden állam és minden nemesség” uralmának végső soron a paraszti „rend (Stand)” „ösztönei” képezik bázisát. A parasztság nemcsak gabonával táplálja a nemzetet (Nährstand), hanem egyben „a vér soha el nem apadó forrása is”. A „hatalomért és zsákmányért” küzdő hatalmasok örök háborúiban újból és újból eltiporják a paraszti tömegeket, „a túlélők azonban primitív termékenységükkel ismét feltöltik a sorokat és tovább túrnek”.³⁷ Lényegében az így értelmezett parasztság letűnése vezet be Spenglernél „a Nyugat alkonyát”.

Spengler könyve persze csak egyike azoknak a német imperialista ideológiában nem ritka műveknek, amelyeket L. von Wiese „a falu és város szociálfilozófiáinak, szociál-etikáinak és szociálesztétikáinak” nevez. A parasztságot nemcsak a vér és tradíció feudális, hanem „a vér és rög” fasiszta hatalmainak reprezentánsaként is értelmezni lehetett; s más vonatkozásban még egyes a szigorú tudományosság igényével fellépő, empirikus beállított-

³⁵ Ezzel részletesen foglalkozik K. Bergmann, i. m. 16–18., 56–57., 64–69. o.

³⁶ O. Spengler: *Der Untergang des Abendlandes*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, I, 62–65. o., II, 493–495. o., München 1923; K. Bergmann, i. m. 18. o.

³⁷ Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, jelzett kiad., 33–115. o.; Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 46–47.; Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 453–456., 467–469. o.; Spengler, i. m. I, 449. o. II, 104–105., 113–114., 123., 341., 453., 543., 595. o. Az imperialista korszak német ideológiájának fejlődéséről általában lásd Lukács György *Az ész trónfosztása* c. művét, Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. Vö. továbbá A. F. Aszmusz három Spengler-tanulmányát *Marx és a polgári historizmus* c. tanulmánykötetében, Gondolat Kiadó, Budapest 1973, 317–409. o.

ságú szociológiák is „a falu nagyszerű egyformaságában”, a parasztságban keresték azt az „örökké nyugvó sziklát”, amelyre a társadalmat föl lehet építeni. Sőt, az 1945-ös cezúrán túl Adenauer is létfontosságúnak tartja egy olyan településpolitika kidolgozását, amely nem teszi lehetővé a Landflucht és a XIX. századi urbanizáció hibáinak megismétlődését; Erhard kancellár pedig „a tulajdonra igent mondó, a szülőföldre kötődő parasztok széles rétegének megtartásában” látja egyik fontos politikai feladatát.³⁸

A fentebb jelzett tendenciáknak sajátos szempontú nagyvároskritika felelt meg. Tönnies, Spengler és mások „városfilozófiai” állásfoglalásai mindenesetre sok tekintetben a riehl gondolatok modernizált újrafogalmazásaiként hatnak.

A nagyvárosok ezek szerint először is tagadják a rendi múlt „kultúrszimbólumait”. Tagadva a társadalmi rangkülönbségeket, minden „rendezett tulajdont” és minden „rendezett tudást”, lenézett „vidékie” degradálják a parasztot és a földbirtokos nemeszt; felbomlasztják a preindusztriális életformákat. Hanyatlásnak indulnak bennük a hagyományos családi struktúrák, terjednek a bűnözés sajátos, új formái, szaporodnak az öngyilkosságok, győzedelmeskedik a modern individualizmus, a „gyökértelen szabadságban való pusztá élniakarás”.³⁹

De szenvedélyes támadások érték a nagyvárosokat demográfiai vonatkozásban is. Spengler, aki szerint ott éri el tetőpontját a civilizált ember terméketlensége, a nagyvárosok kapcsán egyenesen „a halál felé tett metafizikai fordulatról” beszél, de sokan mások is a nagyvárosi élet örök és alapvető jellemzőjének tekintették a negatív születési mérleget. Sőt, sok kutató arról is meg volt győződve, hogy a demográfiai deficit mellett a nagyvárosokra a pszichológiai és antropológiai típusok, a tehetségek, a lakosság kor és nemek szerinti megoszlása tekintetében is egyértelmű, irreverzibilis és főként egészségtelen szelekciós folyamatok jellemzőek.⁴⁰

Ellentétben a vidékkel és a középkor városaival a nagyvárosok ebben az értelmezésben mesterséges, teljességgel természetellenes és főként elődsi képződményekként jelennek meg. A megelőző fejlődés „gyümölcseit részben beérlelve, részben élvezve önmagukból látszanak létezni”, valójában azonban „egyre inkább az egészet (az egész társadalmat – T. T.) uralva afelé tendálnak, hogy annak erőit részben magukba szívják, részben pedig (éppen ezáltal) elpusztítsák”. A nagyvárosi kultúra az általános és egyre fokozódó luxus kultúrája. A maga „bűnös szépségében” a metropolis „minden történelem utolsó csodája”, a modern világ szimbóluma.⁴¹

³⁸ L. von Wiese: „Siedlungen. I. Ländliche Siedlungen”; *Handwörterbuch der Soziologie*, Hrsg.: A. Vierkandt, Stuttgart 1931, 522–526. o.; D. Bellmann – W. Trapp – g. Zang: „Provinz’ als politisches Problem”; *Kursbuch*, 39. sz. 91–92. o.

³⁹ F. Toennies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Berlin 1926 (első kiadás: Lipcse 1887), 241–245., 250. o.; a bűnözés és az öngyilkosság problémájáról vö. A. Bellebaum: *Das soziologische System von F. Tönnies unter besonderer Berücksichtigung seiner soziographischen Untersuchungen*, Verlag A. Hain, Meisenheim am Glan 1966, 13–28., 116–128. o.; Spengler, i. m. II, 440–443., 116., 118. I. 449. o.

⁴⁰ Erről lásd: E. Pfeil: *Großstadtforschung. Entwicklung und gegenwärtiger Stand*, 2. Átdolg. kiad., Gebrüder Jänecke Verlag, Hannover 1972, 43., 48–50., 128–129., 152–157. o.; Bellebaum, i. m. 40–42. o.; Spengler, i. m. II, 123–127. o.

⁴¹ Tönnies, i. m. 250 o.; O. Spengler: *Der Mensch und die Technik. Beitrag zu einer Philosophie des Lebens*, C. H. Beck’sche München 1932, 61–62., 72–73. o.; Spengler, i. m. II, 120–121. o. A városok hasonló értelmezésével – olasz vonatkozásban – Gramsci is vitába száll. Az ún. „nápolyi rejtély” és a

Fölvetődik a kérdés: hogyan kerülhetett már Riehlnél és Tönniesnél is a nagyváros a kritikai érdeklődés előterében? Ha az előbbi már akkor döntő társadalmi jelentőséget tulajdonított a metropolisoknak, amikor Németországban még nem is voltak igazi nagyvárosok, ez részben persze azt mutatja, hogy az angol, ill. különösen a francia példa alapján jó szemmel anticipálta a későbbi fejlődést. Már Riehlnél is úgy látszik azonban, hogy amikor nagyvárosról beszél, valójában – lélekszámtól és területtől viszonylag függetlenül – egy meghatározott társadalmi típusú várost ért rajta (erre utal a „kis és nagy nagyvárosok” paradox formulája is). Tönniesnél aztán ez az összefüggés világossá válik. 1887-es főműve szerint a „gazdag, avagy úri és a szegény, avagy alávetett osztályoknak antagonisztikus érdekei” vannak, és éppen ebből fakadó ellentétük – amely egyébként „tőke és munka minden tömeges viszonyában reprodukálódik” – teszi a városokat „önmagukban meghasonlottakká (zu einer in ihrem Körper selber gespaltenen), éppen ezáltal pedig a mi fogalmunk szerint nagyvárosokká”.⁴²

A konzervatív nagyvároskritika tulajdonképpeni célpontja tehát a *tőkés nagyváros*, a tisztán kivethető antikapitalista felhangok ugyanakkor csak a szerzők prekapitalista ideáljainak figyelembevételével értelmezhetők. Míg Riehl, az éppen felbomló hagyományos életformák nosztalgikus híve, egyszerűen utóvédharcot folytat, a múlt spengleri mitizálása specifikusan modern, imperializmus kori jelenség, amely – mint az eddigiekből is kitűnt – a jelen és a jövő értelmezésére is torzítóan hat ki, inkább elleplez, mint leleplez. Gazdasági fejtegetései különösen szemléletesen mutatják, hogy nagyvároskritikájának konzervatív antikapitalizmusa a tőkés társadalom összefüggéseinek misztifikálásához vezet, s hogy a „pénz” kapitalista és városi hatalmainak a „vér” úri és falusi hatalmai által remélt legyőztetését ő már világosan prefasiszta szellemben képzei el.⁴³

A nagyvárosok uralmát Spengler először is egy meghatározott „embertípus” uralmaként fogja fel. A városlakó – ez a „modern nomád”, ez az „amorf és fluktuáló tömegben fellépő tiszta tényember” – „tradíciótlan” és „parazita” lény; ráadásul, mint Spengler mély megvetéssel megállapítja, „vallástalan, intelligens, terméketlen”. Ez a „gyökértelen” nagyvárosi tömeg, amely „eredetével teljességgel meghasonlott, jövővel pedig nem rendelkezik”, egyrészt a belső vándorlás hordalékaként jelenik meg,⁴⁴ másrészt pedig, akárcsak Riehlnél, mint „negyedik rend”.

A „negyedik rendet” Spengler érezhető gyűlölettel ismételten „söpredéknek, csöcscléknek” nevezi. Bár állítólag ez utóbbi kategória is „örök”, Spengler itt félreérthetetlenül mindenekelőtt a modern történelem plebejus és proletár rétegeire gondol, amelyek Engels megfogalmazása szerint „a nagyburzsoák mögött ... állnak”. Ez a fenyegető tömeg (amelyről már Tönnies megállapítja, hogy az ellenségének tekintti az államot) számára egyenesen „a vég, a radikális semmi”. Ugyanakkor Spengler a nagyváros képében „a parasztság és annak legmagasabbrendű formája, a vidéki nemesség” más ellenfeleivel is megpróbál leszámolni. A negyedik rend, amely a régi polgárságot mint harmadik rendet

híres „száz város” elemzése kapcsán ugyanakkor azokra a *valóságos* társadalmi problémákra is rámutatott, amelyeket a konzervatív szerzők helytelenül általánosítottak. Lásd A. Gramsci: *Oeuvres choisies*, jelzett kiad., 398–399 o. és ugyanó: *Filozófiai írások*, Kossuth, Budapest 1970, 350–352. o.

⁴² Riehl, i. m. 103. o.; Tönnies, i. m. 241–243. o.

⁴³ Spengler: *Der Untergang* . . . , II, jelzett kiad., 628–629. o.

⁴⁴ Spengler, i. m. II, 121–122., 442–443. I, 43. o.

megsemmisítve annak helyére lép, nála – a nagyvárosi lakosság már Riehl által is elemzett nem-proletár rétegein túl – szemmel láthatólag a modern burzsoáziát is magában foglalja. Sőt, a fináncoligarchiát és a „tömeget” szerinte állítólag „természetes szövetség” köti össze. A vidéknek a város állítólagos egyeduralma ellen folytatott harca ezzel összhangban programatikusan polgári értékek ellen is folyik: „szellemileg a racionalizmus, politikailag a demokrácia, gazdaságilag a pénz” ellen irányul.⁴⁵

Végül, a nagyvárosi tömeg, a negyedik rend Spengler főművében a modern kor „cézári” által uralt „fella-tömegként” jelenik meg. Lukács György ezzel kapcsolatban a monopolkapitalisták és a fella-proletárok ellentétére utal.⁴⁶ Közelebről itt véleményünk szerint az objektíve heterogén – burzsoá, kispolgári, értelmiségi és lumpen elemeket is magában foglaló –, de a sajtó által sikeresen manipulált városi tömeg mint választói tömeg és a fináncoligarchiának a polgári demokrácia rendszerét manipuláló csoportjai ellentétéről van szó.

Spengler a városi embernek (és a fővárosoknak) a kultúra egészére gyakorolt és a modern korban meghatározóvá vált befolyását nevezi közvéleménynek. Ennek egy aspektusával, „a modern zsurnalizmus” jelenségével már Riehl perbe szállt, több vonatkozásban itt is előlegezve a későbbi felfogásokat. Az általános szavazójog ellen küzdve ő a modern zsurnalizmust mint jellegzetesen városi jelenséget persze még a részint „ítélni és dönteni akaró”, részint pedig éppen a privátszférába közömbösen visszahúzódó, de mindenképpen abszolút politikai dilettantizmust mutató „publikum” szócsövéként itéli el. Tönnies már nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a nagyvárosokban magukat a tudományokat és művészeteket is „kapitalista szellemben használják fel (werden selber kapitalistisch verwertet)”, hogy a gondolkodás és vélekedés itt „nagy sebességgel megy végbe és változik”, a „beszéd és írásművek pedig tömeges terjesztésük folytán roppant felindulások emeltyüivé válnak”. Néhány évvel később G. Simmel általában is megfogalmazza „az objektív kultúra túltengésének” és az „individuális kultúra visszafejlődésének” problémáját. A polgári liberalizmus válságát középpontba állító Spengler aztán a (világ)sajtóban – mint a nagyvárosi civilizáció termékében – egyenesen olyan eszközt lát, amelynek segítségével a városi tömegeket manipulálják, a „demokrácián” pedig győzedelmeskedik a „plutokrácia”, a fináncoligarchia. „Aki csak megtanult olvasni – jelenti ki –, a világsajtó hatalmába kerül, a népek megálmodott önrendelkezéséből a késői demokráciában azon hatalmaknak a népek feletti teljes uralma (radikales Bestimmtwerden durch) lesz, amelyeknek a nyomtatott szó engedelmessékedik.”⁴⁷

Nem feledve, hogy Spenglernél persze a polgári demokrácia jobboldali kritikájáról van szó, ez utóbbi problémakörrel kapcsolatos egyes fejtegetéseit érzi helytel-közzel „modernnek” a későbbi olvasó is. Jellemző módon, amikor az 50–60-as években az antifasiszta Th. W. Adorno újból szembenézett a spengleri filozófia örökségével, jóformán csak a

⁴⁵ Tönnies, i. m. 246. o.; Spengler, i. m. I, 43. II, 114., 442–443., 495–496., 510. o.; Engels: „Előzetes megjegyzés [„A német parasztháború” 1870-es és 1875-ös kiadásához]” uo. jelzett kiad., 549. o.

⁴⁶ Spengler, i. m. II, 125., 222., 224., 567. o.; Lukács György, i. m. 368–369. o.

⁴⁷ Riehl, i. m. 221–225. o.; Tönnies, i. m. 243. o.; G. Simmel: „A nagyváros és a szellemi élet”; Városszociológia, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1973, 264–265. o.; Spengler, i. m. II, 572–579., 496–503., 561–563., 112., 557–559., 605. o.

manipulált demokrácia koncepciójához kapcsolódhatott. Alapvető fenntartások megfogalmazása mellett figyelembe vette azt az általa kettősen – egyszerre a polgári szabadság kibontakozásának színtereként és az uralom formájaként (Herrschaftsform) – értelmezett nagyvárossal, valamint a nagyvárosi kultúrával mint manipulált tömegkultúrával kapcsolatos (és érezhetően Simmel által is inspirált) elképzelése megfogalmazásánál.⁴⁸

Befejezésül utalni szeretnénk még arra, hogy a konzervatív nagyvároskritikára Riehl-től Spengler-ig a történelmi-történelemfilozófiai pesszimizmus elmélyülése jellemző. A nagyvárosi civilizáció „összeomlásának” Riehl által felvillantott víziója Tönniesnél olyan elképzeléssé terebélyesedik, amely az egy idő óta falu és nagyváros, szélesebb értelemben „Gemeinschaft” és „Gesellschaft” megosztottságában fejlődő „egész . . . germán kultúrát . . . az állandó továbbhaladás (Fortgang) és ugyanakkor az állandó hanyatlás (Untergang) állapotában levőnek” látja. Minthogy aztán Spengler értelmezésében a világtörténelem: várostörténelem, a városok születése pedig maga után vonja halálukat, a történelem menete nála elháríthatatlanul és sorsszerűen vezet a „Nyugat alkonyához (Untergang)”.⁴⁹ A nyugat-európai civilizáció bukása viszont számára lényegében a történelem végét jelenti.

*

A németországi konzervatív nagyvároskritika tudományos teljesítménye – mint a fentiekből is kiderül – egészében meglehetősen mérsékelt. E tendenciának szemünkben nem is a benne foglalt nézetek tudományos színvonala, hanem főként *tömeghatása* ad társadalomtudományi jelentőséget.

Riehl-nél és Tönnies-nél még nem egy élesszemű megállapítás olvasható, a monopolkapitalizmusra és az imperializmusra való közvetlen átmenet időszakától, a XIX. sz. utolsó évtizedétől kezdve azonban egyértelműen túlsúlyba jutottak a nyilvánvalóan tudománytalan és demagóg mozzanatok. Ezek részletes cáfolatával nem terheljük az olvasót.⁵⁰ E veszélyes tendenciák első, spengleri szintézisén – amely mindazonáltal még európai távlatokban gondolkodott és végső soron pesszimista-fatalista kicsengésű volt – kritikusainak egy része a 20–30-as évek során a korlátolt német nacionalizmus szellemében, agresszív, „heroikus” színezetű aktivizmust hirdetve igyekezett túllépni;⁵¹ ez pedig már a fasizmus közvetlen előkészítését jelentette. Ugyanakkor azonban nemcsak Riehl és

⁴⁸ Th. W. Adorno: „Spengler nach dem Untergang”; Adorno: *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft*, Suhrkamp Verlag, Berlin–Majna–Frankfurt 1955, 51–81. o.; lásd továbbá Adorno fejtegetéseit a *Die europäische Großstadt. Licht und Irrlicht*, Europa-Gespräch 1963, Verlag für Jugend und Volk, Bécs 1964 c. kötetben, 59–62. o. Vö. továbbá Simmel, i. m. 265. o., aki rámutat arra, hogy a nagyváros a világtörténelmi színtere mind az emberek szabadságáért és egyenlőségéért a felvilágosodás által, mind pedig az ember „egyediségének és pótolhatatlanságának” védelmében a romantika stb. által folytatott harcnak.

⁴⁹ Vö. Tönnies, i. m. 251. o.; Spengler, i. m. II, 111., 116., 120–121., 442–443. o.

⁵⁰ Csak emlékeztetünk arra, hogy az imperialista korszak német ideológiáját elemezve Lukács György rámutat a filozófiai színvonal állandó süllyedésére, és – pl. Spenglernél – a dilettantizmus elemeinek szaporodására. (I. m. 359–360. o.) Spengler gazdasági nézeteit Adorno is „gyámoltalanul dilettánsnak” nevezi. (Adorno: *Prismen*, jelzett kiad., 74. o.) A városkritika demográfiai érveit vagy „a falu” és „a paraszt” történelmenkívüliségének mítoszát stb. a modern polgári kutatók is bírálat alá vetik. (Vö. E. Pfeil, i. m. 48–50., 128–157. o.; H. P. Bahrdt: *Die moderne Großstadt*, Rowohlt, 1961, 17–22. o.; H. Kötter–H. J. Krekeler: „Zur Soziologie der Stadt-Land-Beziehungen”; *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, 10, Hrsg.: R. König, DTV, Stuttgart 1977.

⁵¹ Vö. K. Bergmann, i. m. 177–181., 189–191., 210–219. o.

Spengler műveit olvasták emberek milliói, további milliós tömegekre hatott a különféle agrárkonzervatív szervezetek széles körű propagandatevékenysége is. Vajon milyen volt a városellenesség ideológiáinak hatásmechanizmusa?

Vannak ismert mai szerzők, akik a nagyvároskritika társadalmi bázisát a polgári értelmiségben (Bildungsbürgertum) látják.⁵² Kétségtelen, hogy – főleg a vidéki – honoráciorok (falusi tanítók, papok, orvosok stb.) jelentős szerepet játszottak a városellenes hangulatok felerősítésében és terjesztésében, s hogy az ilyen nézetek iránt a városi értelmiség egy része sem maradt érzéketlen. Mindaddig azonban, ameddig a németországi városellenesség és városkritika megőrizte sajátosan agrárromantikus jellegét, nem érthető meg az agráriusok, a földbirtokosok érdekeinek figyelembevétele nélkül.

A német társadalom fejlődésének egyik jellegzetessége – mint erre Engels rámutat – hosszú ideig (kb. az 1870-es évekig – T. T.) az volt, hogy Franciaországtól és Angliától eltérően Németországban a falu uralkodott a városon, a mezőgazdaság a kereskedelmen és az iparon. A nép tömegének döntő kereseti ágát képező, a német gazdaság legfőbb exportcikkait megtermelő és ezért túlnyomó jelentőségű mezőgazdaság politikai képviselője a nemesség, a nagybirtokosok osztálya volt. A nagybirtokosságon belül azonban a XIX. sz. folyamán jelentős strukturális változások mentek végbe. A régi nemesség a termelési költségek és a konkurrencia növekedésének hatására a napóleoni idők óta egyre inkább elszegényedett és eladósodott; a növekvő civilizációt csak arra használta fel, hogy vagyonát elmulassa a nagyvárosokban. Vele szemben egyre nagyobb befolyásra tett szert a nagytőkés latifundiumokat kezében tartó ipari földtulajdonosok már említett új osztálya.⁵³ Ez a megújuló, nemesi és polgári elemekből összetevődő, de gazdaságilag a burzsoázia „mezőgazdaságot kiaknázó frakciójaként” funkcionáló nagybirtokosság mindazonáltal egészen a weimari időkig nem szűnt meg egy sokrétűen privilegizált, félféudális vonásokat konzerváló, sőt újratermelő úri rend lenni. Bár képviselői a császári Németországban és a Weimari Köztársaságban demokratikus álarcot öltöttek, a polgári demokrácia formáit és módszereit antidemokratikus szellemben, nem demokratikus célok érdekében használták ki.⁵⁴

Az agrárkonzervatív erők ideológiai fejlődésére jelentős hatással voltak a mezőgazdaságban a hetvenes évektől kezdve tapasztalható, majd évtizedekre állandósuló súlyos válságjelenségek, valamint az a körülmény, hogy ráadásul a Caprivi-kormány a kilencvenes évek elején feladta a mezőgazdasági érdekeknek kedvező korábbi védővámpolitikát.⁵⁵ E

⁵² Így pl. H. P. Bahrdt: „Die moderne Großstadt”; *Die Stadt als Lebensform*, Hrsg.: O. W. Haseloff, Colloquium Verlag, Berlin 1970, 140–144. o. Lásd továbbá Bellmann–Hein–Trapp–Zang, i. m. 84. o.; Bergmann, i. m. 76–77. o.

⁵³ Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 41–42., 44–45. o.

⁵⁴ H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, jelzett kiad., 289–301. o. A porosz junkeruralom alapja – mint Engels kifejti – az volt, hogy a hét óporosz tartomány zárt területén, tehát az egész birodalom területének mintegy egyharmadán, nemcsak a földbirtokot, hanem e vidék legfontosabb iparágait is a kezükben tartották; a földbirtokkal pedig itt egyben a társadalmi és politikai hatalom is együttjárt, ami egyebek között lehetővé tette, hogy a kelet-elbai mezőgazdasági munkásokat ténylegesen féljobbágyi sorban tartassák. Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 470. o.

⁵⁵ Vö. K. E. Born, i. m. 276–279. o.; W. Abel, i. m. 104–111. o.; Lütge, i. m. 379–382. o.; Bergmann, i. m. 22–25. o.; Tokody Gy.–E. Niederhauser: *Németország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1972, 218. o.; Ciepielewski stb., i. m. 83–84. o.

lépés eltérő megítélése a junkerok és a nagyipar képviselői részéről a „Roggen und Eisen” (gabona és vas) szövetségének felbomlásához vezetett. A mondottakkal összefüggésben az agrárkonzervatív erők 1893-ban létrehozták a hírhedt Gazdaszövetséget (Bund der Landwirte), amely hamarosan az ország második leghatalmasabb politikai tömegszervezetévé vált, s vad agrárdemagógiába kezdett. A Gazdaszövetség rendkívül hatékony városellenes propagandájának éle részben a városi burzsoázia, elsősorban azonban persze a szociáldemokrácia mint par excellence városi párt ellen irányult.⁵⁶

A század utolsó negyedében azonban nemcsak a porosz junkerok hatalmi helyzete ingott meg, hanem tovább hanyatlott, az esetek egy részében tönkrement a mezőgazdasági kisüzem is. (Ebben jelentős szerepe volt az észak-amerikai mezőgazdaság konkurenciájának, amely „alapjaiban rendítette meg az európai földtulajdont – a nagyot csakúgy, mint a kicsit”.) Nagybirtokos és kisparaszt tehát egyaránt veszélyben érezte magát. „S minthogy mindketten földet birtokolnak és falusiak, a nagybirtokos felcsap a kisparaszt érdekeinek előharcosává, s a kisparaszt – nagyjában és egészében – elfogadja ezt az előharcost.” A későbbi fejlődés (és a modern polgári kutatás is) igazolta ezt az engelsi megállapítást. A nemzetközivé váló és kiéleződő gazdasági konkurenciaharc ugyanis – az általános választójog érvényesülésének körülményei között – újszerű szervezeti-politikai erőfeszítésekre kényszerítette a földbirtokosokat. Így, új gazdasági érdekképviselői szervük – a nagybirtokosok által persze szilárdan kézben tartott Gazdaszövetség – gyümölcsöző együttműködésre lépett a Német Konzervatív Párttal. Ez utóbbi képviselte a mezőgazdaság érdekeit a parlamenti vitákban, a Gazdaszövetség pedig a falusi lakosság körében megteremtette a konzervatívok számára azt a tömegbázist, amelyet azok előzőleg hiába kerestek a városi középrétegekben.⁵⁷ Mindez közrejátszott abban, hogy a konzervativizmus mindinkább „agrárjellegű”, a korábban arisztokratikus szellemű agrárkonzervativizmus pedig mindinkább „plebejus” színezetet kapott.

Elvben igaz ugyan, hogy – mint a „Tőke” megállapítja – a nagyipari módszerek alkalmazása nyomán „a falu társadalmi forradalmasodási szükségletei és ellentétei egyenlőkké lesznek a városéival”. Kétségtelen azonban, hogy a gyakorlatban a német uralkodó osztályoknak sikerült e tendencia érvényesülését fékezniök, ill. tartósan elodázníok; ebben pedig a mezőgazdasági orientációjú konzervatív ideológiák politikai hatékonyságának is szerepe volt. Hogy a tőkés fejlődés valóban megsemmisítéssel fenyegeti a régi társadalom bástyáját, a parasztot – azt az agrárkonzervativizmus militánsná válása is világosan mutatja. Bármennyire „jövendő proletár” is ugyanakkor a kisparaszt, tulajdonához való „vérévé vált ragaszkodását” kihasználva az uralkodó ideológiáknak mégis sikerült a szocialista munkásokat „mint naplopó, irigy városiakat . . . gyanússá és gyűlöletessé tenni a paraszti képzeletben”. Sőt: hosszú ideig érvényes maradt az a 1847-es engelsi megállapítás is, miszerint még a béres és a napszámos is „annak a nemesnek vagy

⁵⁶ T. Nipperdey: „Interessenverbände und Parteien in Deutschland vor dem Ersten Weltkrieg”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, jelzett kiad., 380–381. o.; H. Rosenberg: „Die pseudodemokratisierung . . .”, uo. jelzett kiad., 303–304., 306. o.; K. Bergmann, i. m. 28–33. o.; Born, i. m. 278. o.

⁵⁷ Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 454., 470. o.; Marx és Engels: [Előszó (a „Kommunista Párt kiáltványa”) az 1882-es orosz kiadáshoz]; *MEM 4*, Kossuth, Budapest 1959, 565–566. o.; H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung . . .”, uo. jelzett kiad., 302–303. o.; Nipperdey, i. m. 380–381. o.; Born, i. m. 277. o.

parasztnak érdekeit támogatja, akinek a birtokán dolgozik”. Engels még 1894-ben is, amikor – jellemző időbeli egybeesés ez – beható tanulmányt közöl a parasztkérdésről, a szociáldemokrácia előtt álló feladatként jelöli meg a kelet-elbai mezőgazdasági proletárok megnyerését. És jöllehet optimista, tisztában van vele, hogy a kormány és a junkerok mindent el fognak követni, hogy e döntő csatatérhez vezető utat elzárják a szociáldemokraták elől.⁵⁸

És valóban: az agrárkonzervatív erők mindig is a „szocializmust” tekintették fő ellenfelüknek; a nagyvárosoktól való félelmük legfontosabb forrása kezdettől fogva a szociáldemokráciától (illetve annak előfutáraitól) való félelem volt. Nem csoda, hogy amikor a kilencvenes évek elején a szocialisták ráadásul „hirtelen és mindenütt napirendre tűzik a parasztkérdést”, érlelődni kezdett az a felismerés, hogy a politikai hatalom meghódítása érdekében „ennek a pártnak előbb a városból ki kell mennie a falura, hatalommá kell lennie a falun” – az agrárválságtól és belső vándorlástól amúgy is megriadt nagybirtokosság olykor hisztérikusan reagált. K. Bergmann ugyanakkor véleményünk szerint teljes joggal hangsúlyozza, hogy a kor városellenes tömeghangulatai korántsem vezethetők vissza egyszerűen és maradéktalanul specifikusan mezőgazdasági érdekekre.⁵⁹

Eltekintve ugyanis attól, hogy a „gabona és vas” szövetsége a konjunktúra módosulásával 1902-ben újjászületett (bár persze gazdasági vonatkozásban a junkerok visszaszorulása a burzsoáziával szemben az imperializmus viszonyai között is tovább tartott) – az ipari földtulajdonosok polgáriasodó osztályát és a császári Németország hierarchikus társadalmához életmódjának és életfelfogásának „feudalizálódásával” asszimilálódó ipari vállalkozókat politikai-ideológiai szempontból tartós érdekközösség fűzte össze. A német uralkodó osztály különböző, de a politikai status quo fenntartásában, az ország belső egységének megszilárdításában, világpolitikai súlyának növelésében stb. egyaránt érdekelt frakciónak közös meggyőződése egyfajta „birodalmi ideológiában” csapódtak le. A korabeli konzervatív közvélemény viszont a birodalmi érdekek érvényesítésének legfőbb akadályát a szociáldemokráciában látta, a szociáldemokrácia tömegpárttá válását pedig a belső vándorlás és a városodás közvetlen következményeként fogta föl. Igen széles körben hatottak bizonyos katonapolitikai megfontolások is. A keleti tartományoknak a városbaözönlés következtében fokozódó „kiürülése”, a városoknak a hadsereg emberutánpótlásának biztosítása szempontjából kedvezőtlen demográfiai fejlődése stb. ezek szerint gyengítette az ország „védelmi képességét”.⁶⁰ Az első világháború drámaian igazolni látszott a nagyvárosok ellenfeleinek aggodalmait.

⁵⁸ A két utolsó bekezdéssel kapcsolatban lásd Marx: „A tőke”, I, uo. jelzett kiad., 470–471. o.; Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 453., 456., 470–471. o.; Engels: „A status quo Németországban”, uo. jelzett kiad., 47. o.; a különböző paraszti rétegek politikai szövetségeiről lásd ugyanitt, 46–47. o.

⁵⁹ Engels: „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban”, uo. jelzett kiad., 453–454. o.; Bergmann, i. m. 74., 78–80. o.; H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung . . .”, uo. jelzett kiad., 300. o.

⁶⁰ Bergmann, i. m. 21., 71–74., 78–80., 164–172. o.; Rosenberg: „Wirtschaftskonjunktur, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa 1873–1896”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, jelzett kiad., 247–252. o.; H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung . . .”, uo. jelzett kiad., 305. o.; Tokody–Niederhauser, i. m. 218., 223–224. o. F. Zunkel: „Industriebürgertum in West-Deutschland. Der Kampf um den gesellschaftlichen Aufstieg und soziale Emanzipation”; *Moderne Deutsche Sozialgeschichte*, jelzett kiad., 331–341. o.

Sőt úgy tűnik, egy ideig maga a városi munkásság is ambivalensen viszonyult a nagyvárosi fejlődéshez. Igaz, a dolgozó osztályok számára a vidék nem csak a pauperizmust jelentette; az anyagi nyomor itt a személyes függés különösen nyomasztó, félfeladális, patriarchális formáival egészült ki. Visszatekintve azonban a városokba menekülő (vagy oda üzött) tömegek számára a vidék mégis egyfajta „elveszett paradicsomként” jelent meg.

A jelentős társadalmi változások ellenére a falvakban, kisvárosokban mégiscsak lassabban bomlottak fel a megszokott életformák, helyenként (mint ezt pl. H. Hesse korai elbeszélései mutatják) még tovább élt egy és más a prekapitalista idők „idillikus” viszonyaiból. Az új nagyvárosi élet- és munkakörülmények ezzel szemben azonnal tömeges és akut alkalmazkodási nehézségeket okoztak. A viharos urbanizációs folyamatok először is a nyomor új, városi formáinak térhódításával, főként pedig a munkások rossz lakásviszonyainak sajátos kiéleződésével jártak együtt. Minthogy a régebbi városok „építkezési rendje már nem felel meg az új nagyipar és az annak megfelelő forgalom feltételeinek” – írta Engels –, új utcákat kell törni, vasutakat kell átvezetni rajtuk stb., ez pedig a munkáslakások tömeges lebontásához vezet. A következmény a hajléktalanok, ágyrajárók szaporodása, a fokozódó zsúfoltság, a telekspekuláció erősödése és a lakbérek hihetetlen emelkedése volt. Ehhez járult, hogy a városi munkás most elvesztette az elemi biztonság és stabilitás mindazon garanciáit, amelyeket korábban a faluközösség, a céhintézmények, a kiterjedt és sokrétű vidéki szegénygondozás és nem utolsósorban a hagyományos nagycsalád nyújtott számára – mégpedig nemcsak anyagi, hanem erkölcsi és pszichikus vonatkozásban is. A konzervatív szerzők visszatérő kritikája a városlakók „gyökértelenné válása”, „atomizálódása”, „eltömegesedése” felett ebben a vonatkozásban nagyon is valóságos problémákra utal. Mint erre már a fiatal Engels rámutatott, éppen a nagyvárosokban „semmisülnek meg a legradikálisabban a régi jó idők szokásai és viszonyai”. A „leírhatatlan nyomort” itt mindenütt „brutális közöny” egészíti ki, „minden egyes ember lelketlenül csak személyes érdekeivel törődve magába zárkózik”. Nem kellett tehát romantikus antikapitalistának lenni annak megállapításához, hogy „az emberiség felbomlása monaszokra” a modern gyárvárosokban „végső kifejtettségében látható”.⁶¹

Igaz, a század végétől kibontakozó szociálpolitikai erőfeszítések kapcsán nemcsak a társadalombiztosítás, hanem a várostervezés kezdetei is megjelentek; szaporodtak a munkáslakás-építési akciók is stb. Az ipari forradalomnak a városfejlődésre gyakorolt hatása azonban a dolgozó tömegek szempontjából egészében Németországban és Amerikában sem járt elvileg kedvezőbb következményekkel, mint Angliában. Mindehhez hozzá kell még számítanunk a kistermelői önállóság emlékeiből, a korábbi falusi életmód természetközelségéből táplálkozó többé-kevésbé tudatos és ellentmondásos nosztalgiákat, amelyek különösen a faluról elszármazott városi munkások első és második generációjában voltak elevenek. (Többek között e nosztalgiákkal függ össze E. Howard reformista ihletésű „kertvárosi-mozgalmának” Európa-szerte tapasztalható visszhangja is.)⁶²

⁶¹ A fentiekkel kapcsolatban vö. Bellmann–Hein–Trapp–Zang, i. m. 82–84. o.; Deuerlein, i. m. 55–60. o.; Bergmann, i. m. 20–21. o.; Engels: „Előszó [a „Lakáskérdéshez” második kiadásához]”; *MEM* 18, 643–644. o.; Engels: „A lakáskérdéshez”; *MEM* 18, 201. o.; Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában”; *MEM* 2, 240–242. o. A nagyvároskritika „racionális magvával” kapcsolatban lásd H. Oswald *Die überschätzte Stadt* c. könyvét is, Walter Verlag, Olten 1966, 29–68. o.

⁶² K. Zapf: *Rückständige Viertel*, Majna-Frankfurt 1968, 21–22. o.; B. Lutz: *Vorlesungen zur*

A nagyvárosellenességnek, valamint „a vidék” és „a kisváros” azt kiegészítő kultuszának tehát Németországban hosszú ideig komoly tömegbázisa volt. (A húszas évek során pl. a junkerok – ezúttal a Német Nemzeti Néppárttal szövetkezve – újabb, részben nagyvárosi választókerületekre tudták kiterjeszteni politikai befolyásukat.)⁶³ Ha azonban az agrárromantikus színezetű nagyvároskritika érvei láthatólag jóval szélesebb körben rendelkeztek említésreméltó „evidenciával”, mint az agrárkonzervatív erők közvetlen gazdasági érdekei, ez a körülmény nemcsak a fentiekben jelzett politikai-ideológiai érdekonstellációval, hanem ezen érvek sajátos kétértelműségével, „képlékenysége” is összefüggésben van.

Az ipari forradalom által életre hívott tőkés nagyvárosok olyannyira az új európai civilizáció foglalatainak, „roppant enciklopédiáinak” (Riehl) tűntek, hogy a kortárs elemzések egy részében az új, iparosodó társadalom városi jellege nagyobb hangsúlyt kapott, mint a modern iparvárosok kapitalista jellege. Még azokban a koncepciókban is, amelyek hangsúlyozzák a modern városfejlődés „önmagában meghasonlott”, antagonisztikus jellegét, a kritika éle látszólag egyaránt irányult a „liberalizmus” és a „szocializmus”, a modern burzsoázia és a nagyipari proletariátus mint városképző erők ellen. (Valójában persze a nagyvárosi életforma egyre szélesebb rétegeket – proletariátus, kispolgárok, értelmiség – sújtó negatívumainak éles, de a végső gazdasági-társadalmi összefüggéseket naivitásból vagy demagógiából éppenséggel elleplező kritikája az uralkodó osztályoknak kedvezett. Komoly ösztönzést jelentett – sőt részben célképzeteket szolgáltatott – a reformista várospolitikai koncepciók kidolgozásához; a „vidék” állítólag „organikus” és „harmonikus” életviszonyainak megdicsőítésével pedig közvetlenül manipulatív funkciót is betöltött.)⁶⁴

Az agrárromantikus színezetű nagyvároskritika patetikus érvelése ily módon az idők során széles körben osztott városellenes előítéletekben csapódhatott le. Ezek növekvő elvontsága-„képlékenysége”, egyértelműen és viszonylag könnyen meghatározható gazdasági érdekektől való fokozódó „eloldódása” megkönnyítette, hogy kölcsönhatásra lépjenek más ideológiai képződmények bizonyos elemeivel. Az urbanizációs folyamatok és a velük kapcsolatos válságjelenségek pl. az ugyancsak rendkívül széles körű befolyásra szert tevő kultúrkritika és kultúrpresszimizmus konzervatív teoretikusait is komolyan aggasztották. Minthogy agrárkonzervativizmus és kultúrpresszimizmus között – a különbségek és viták ellenére – más kérdésekben is figyelemre méltó affinitás mutatkozott,

Großstadtsoziologie, Universität München, Manuskripte des Institut für Sozialwissenschaftliche Forschung, München 1968; Deuerlein, i. m. 98–109. o.; Bellmann–Hein–Trapp–Zang, i. m. 83–84. o.; Mottek, i. m. 223. o. „Ahol a tőkés termelés nálunk teljesen meghonosodott, például a tulajdonképpeni gyárakban, ott az állapotok sokkal rosszabbak, mint Angliában – írja Marx 1867-ben –, mert nincs meg a gyári törvények ellensúlya. Minden más területen bennünket . . . nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz, hanem e fejlődés fogyatékos volta is. A modern nyomorúságok mellett az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk . . .” *MEM* 23, 6. o.

⁶³ Bellmann–Hein–Trapp–Zang, i. m. 83–84. o.; H. Rosenberg: „Die Pseudodemokratisierung . . .”, uo. jelzett kiad., 306–307. o.

⁶⁴ H. Berndt: „Der Verlust von Urbanität im Städtebau”; *Das Argument*, 1967/4, 266–270. o.; H. Berndt: *Das Gesellschaftsbild bei Stadtplanern*, K. Krämer Verlag, Stuttgart–Bern 1968, 25–29., 35–44., 48., 58–59. o.; Oswald, i. m. 72–73. o.; Pfeil, i. m. 10. o.; Zapf, i. m. 21–23. o.; Lutz, i. m.

kézenfekvő, hogy e két áramlat városkritikai érvei is elegyedtek és kölcsönösen erősítették egymást.⁶⁵ A német társadalom széles rétegeiben eleven városellenes hangulatokat egyébként a „Harmadik Birodalom”-ban kidolgozott településprogramok is messzemenően figyelembe vették és demagóg módon felhasználták. A fasiszta ideológia azonban – bár a hagyományos városkritika bizonyos előítéleteit osztotta – egészében az urbanizációs folyamatok viszonylag differenciáltabb, a birodalom ipari, katonai és manipulációs szükségleteit is figyelembe vevő koncepcióját dolgozta ki.⁶⁶

Az agrárromantikus városideológiák gazdasági-társadalmi eredetüktől „eloldódó”, viszonylag messzemenő önállóságra szert tett, ugyanakkor ideológiatörténeti kontinuitásukból is kiragadott, többé-kevésbé ellentmondásos kombinációkban elegyedő elemei egy ideig még a második világháború után is továbbtengődtek. Bár tömegeket többé nem tudtak mobilizálni, egyes csoportok, intézmények tevékenységére hatással lehettek.⁶⁷ A hatvanas évek elejétől aztán az NSZK-ban újból megélénkültek a városviták. A háború után kibontakozó urbanizációs folyamatok problémáival való önkritikus szembenézés azonban ekkor már szükségképpen a konzervatív nagyvároskritika kritikájával kezdődött.

⁶⁵ Vö. F. Stern: *Kulturpessimismus als politische Gefahr. Eine Analyse der nationalen Ideologie in Deutschland*, Scherz Verlag, Bern–Stuttgart 1963, 1–22., 207–208., 285–287., 321. o.; H.–J. Lieber: *Kulturkritik und Lebensphilosophie. Studien zur deutschen Philosophie der Jahrhundertwende*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1974, VII., 3–5. o.; Adorno: „Kulturkritik und Gesellschaft”; *Prismen*, jelzett kiad., 7–31. o.; F. Stern említett, P. de Lagarde, J. Langbehn és M. van den Bruck tevékenységét elemző munkájában ezek az érintkezési pontok világosan megfogalmazódnak.

⁶⁶ H. Berndt: *Das Gesellschaftsbild . . .*, jelzett kiad., 21–24. o.; Bergmann, i. m. 278–281., 354–360. o.

⁶⁷ H. P. Bahrdt: *Humaner Städtebau. Überlegungen zur Wohnungspolitik und Stadtplanung für eine nahe Zukunft*, Nymphenburger Verlagshandlung, München 1973, 19–20., 23–27. o.; H. Berndt: *Das Gesellschaftsbild . . .*, jelzett kiadó., 46–59. o. A nagyvároskritika továbbélő közhelyei közül a következők emelhetők ki. A nagyvárosok „természetellenes”, „biológiai szempontból önpusztító” képződmények, amelyek lakosságára az emberek közötti viszonyok „nivellálódására”, „el-dologiasodására” való tekintettel „atomizálódás”, „eltömegesedés” és „manipulálhatóság” jellemző Vö. pl. Oswald, i. m. 87–90. o.

Tamás Tóth: A Contribution to the Ideological History of Conservative Tendencies against Urbanization

This study undertakes an analysis of some conservative forms of urban criticism in Germany before 1945. Apart from different agrarian-conservative organizations, these trends were mainly represented by W. H. Riehl and O. Spengler, whose arguments, not always free from demagoguery, gradually developed into anti-town prejudices shared by wide masses of people.

Therefore, the author aims at more than a mere reconstruction of the elements of urban criticism found in the work of Riehl and his followers. On the one hand, he goes on to explore the social and economic background of those tendencies, namely one of the most striking and, for many people, alarming features of capitalist urban development in Germany: the vital problem of the fast and unprecedented regional mobility of the population. On the other hand, he seeks to throw light on the way an anti-urban ideology exerts its influence, especially by trying to answer the following question. What is the explanation of the fact that, even though the above mentioned authors and organizations closely linked up their criticism of cities with an irrationalistic, reactionary-minded idealization of the negative traits of the German peasantry or rural population, the mass feelings against cities in the period could by no means be reduced simply and fully to specific agrarian interests, for an ambivalent disposition towards urban development was shared not only by the bourgeoisie but, for some time, by parts of the working class in towns as well?

Тамаш Тот: К истории консервативной антиурбанистической идеологии.

Статья предпринимает анализ консервативных форм немецкой антиурбанистической критики периода до 1945 года. Представителями этой тенденции были В. Х. Риль, О. Шпенглер [а также различные аграрно-консервативные организации], чьи демагогические размышления отложились в антиурбанистических предрассудках широких масс.

Поэтому автор не ограничивается одной лишь реконструкцией антиурбанистических моментов в деятельности Рилья и его последователей. С одной стороны он пытается вскрыть общественно-экономический и исторический фон этих концепций, а именно, одно из самых заметных и многих затрагивающих явлений, сопровождавших в Германии капиталистическую урбанизацию, подлинные явления быстрого и до сих пор невиданного территориального перераспределения населения. С другой стороны он стремится выяснить механизм действия антиурбанистической идеологии, отвечая на следующий вопрос. Хотя антиурбанистическая критика у вышеназванных авторов и организаций и сплеталась тесно с иррационалистической, реакционной идеализацией негативной специфики немецкого крестьянства, а антиурбанистические направления той эпохи не сводимы просто и до конца к специфически аграрным интересам, почему они оказывали влияние и на городскую буржуазию, и даже часть городских рабочих до определенной поры высказывала амбивалентное отношение к росту больших городов.

A „FONTOLVA HALADÁS” ILLÚZIÓKELTŐ ÉRVEI ÉS ELVEI

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

I. KONZERVATIVIZMUS: ÉRTELMEZÉSI TÍPUSOK ÉS TÉMAMEGJELÖLÉS

I. 1. Értékörzés – pozícióörzés

A mindennapi szóhasználatban is kifejeződik az a kettősség, amely a konzervativizmus értelmezését jellemzi. Hiszen szitokszóként használjuk: a merev, visszahúzó beállítottság szinonimájaként. Egyúttal viszont egy másik jelentéstartalmat is közvetít a köznyelvi szóhasználat. Valami olyasmit jelöl, ami előkelő, mentes a pillanatnyi helyzettől, a mindennapok érdekviszonyai fölé emelkedő, független, elvszerű, értékörző. Ez az ambivalencia jellemzi a nemzetközi irodalomban is annak a társadalmi-politikai mozgalomnak az értelmezését, amely a nagy francia forradalmat követően a gyökeres társadalmi változásokkal való szembenállás jegyében jött létre: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakának konzervativizmusát. Annál inkább, hiszen századunkban ennek a gyakran szélsőségekkel szemben egyensúlyra törekvőként, a valóságérzék egyedüli letéteményeseként bemutatott mozgalomnak a fogalma jelentésváltozásokon ment keresztül, s maga a mozgalom természete is módosult. Széles körű hatást gyakorolt az értékörzés és a konzervativizmus azonosítása, mivel a két világháború között a politikai tapasztalatok – mindenekelőtt a fasizmus térhódítása – élményszerűen hitelesítették sokak előtt a rossz kettősséget megalapozó gondolatcsúsztatást: értékpusztítás vagy értékörzés, azaz: önkényuralom vagy konzervativizmus. Napjainkban pedig mindennapi tapasztalat az egyensúlyviszonyok megbomlása. A környezetszennyezés tényei olyan evidenciák, amelyek a felületes szemlélő számára az egyensúlyra törekvés, a fontolva haladás múltba visszavetített kizárólagos létjogosultságát bizonyítják. Önkényuralmaktól, háborúktól, a kiszolgáltatottság különböző változataitól és az emberiség elpusztulásának lehetőségétől megfélemlítettségünk pedig még inkább ennek érvényességét látszik igazolni.

A ma közkézen forgó konzervativizmus-értelmezések egyik típusa az a leszűkítve parttalanú tágító interpretáció, amely a konzervativizmusban elsősorban a fasizmus előzményét látja. *John Weiss* népszerűsítő (és harciasan konzervativizmus ellenes) *Konzervativizmus Európában 1770–1945* című művében térben és időben leszűkíti a konzervativizmust. 1945-tel mereven zár és a francia, a porosz–német és az osztrák–német konzervativizmusra redukál, mivel a fasizmus előtörténeteként mutatja be azokat (ezzel viszont megalapozatlanul általánosít).¹ Ez az egyik tipikus leegyszerűsítő értelmezés. A másik az eszményítő beállítottság: az angol példa olyan eszményítése, amely a konzervativizmust a középkori és újkori európai társadalomfejlődés vívmányai egyedüli

¹ *John Weiss*, *Conservatism in Europe 1770–1945* (Traditionalism, Reaction and Counter-Revolution) London, 1977. vö. *W. E. Mosse* szellemes ismertetésével: *Journal of European Studies*, September 1977. (vol. 7.) 226–228.

letéteményesének tekinti. *Russell Kirk* hat kiadást látott összefoglalásában, *A konzervatív szellem Burke-től Eliot-ig* című könyvében, az angolszász szellemi folytonosságot vélte fellelni a konzervativizmusban.² *Anthony Quinton* szerint, aki a XVI–XX. századi angol konzervatív vallásos és világi hagyományok jellegzetességeit értelmezi igen érdekesen *A tökéletlenség politikájá*-ban, a konzervatív világnézet hagyományoszerű (folytonosság és fokozatosság jellemzi), organikus és politikailag szkeptikus, ugyanakkor nem visszahúzó, nem mozdulatlanlanságra törekvő, nem mindent átfogó, és nem törekszik kizárólagosságra. Az „emberi tökéletlenség” konzervatív hívét szerinte a realitásérzék különbözteti meg elsődlegesen a liberálisoktól, a szocialistáktól, az abszolút monarchia elfogadóitól és a „protestáns tekintélyelvűség” követőitől.³

Klaus Epstein már 1966-ban, *A német konzervativizmus kialakulása* című munkájában, három csoportra osztotta a konzervatívokat: visszahúzókra, az adott állapot híveire és konzervatív reformerekre, de vannak, akik „forradalmi konzervativizmus” címszóval a jobboldali radikalizmust is megkülönböztetik.⁴ Míg a konzervativizmust elmarasztaló munkák többsége a változtatástól mereven elzárkózó vagy visszahúzó (ill. „forradalmi konzervatív”) irányzatot bélyegez meg, addig a konzervativizmusban értéket látók a konzervatív reformerek, a „fontolva haladók” értékörző és értékgyálapító tevékenységére hivatkoznak.

I. 2. Témamegjelölés

A XVIII–XIX. századi európai konzervativizmus a felvilágosodás és a liberalizmus kihívására született válasz, a megkérdőjelezett legitimitás igazolása, az anarchiának bélyegzett liberalizmus még inkább a demokratizmus ellentéte. Eszmei sajátossága elsősorban negatív. Inkább az jellemzi, amit tagad, mint az, amit állít. Funkciója az önigazolás, mégpedig az európai monarchikus államrendszer és a polgárosodásban önmagát továbbbéltető születési kiváltságrendszer, az „Isten kegyelméből való rend” önigazolása.

Mit konzerválhatott ekkor joggal a konzervativizmus? Az európai társadalomfejlődés korábbi vívmányait, amelyeket – természetesen a konzervatívok beállítása szerint – ellenfeleik alapjában fenyegettek. Miben akartak haladni a konzervatív reformerek? Állításuk szerint mindenben, csak éppen fokozatosan, s azért, hogy a civilizációs vívmányok úgy válhassanak általánossá, hogy azt megelőzze az a folyamat, amelynek során váljon mindenki érdemessé a társadalmi felemelkedésre. Ennek példája és bizonyítéka

²*Russell Kirk, 1978⁶ (1953).*

³*Anthony Quinton, 1978. 16–23., vö. Russell Kirk, 1978⁶ (1953). 3–10.* Quintonnak a konzervatív világkép sajátosságaira vonatkozó nézeteit érdemes összehasonlítani Karl Mannheim klasszikus tanulmányának vonatkozó részével: *Karl Mannheim: The Conservative Thought In: Essays on Sociology and Social Psychology* (ed. by *Paul Kecskemeti*) London, 1959² (1953). 102–119. [Eredeti kiadása: *Das konservative Denken: Soziologische Beiträge zum Werden des politisch-historischen Denkens in Deutschland. In: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Band 57 (1927) 1–2.*]

⁴*Klaus Epstein, The Genesis of German Conservatism. Princeton, New Jersey, 1966. 3–22. vö. Gerd-Klaus Kaltenbrunner (Hrg.), 1972. 13–136. és Konservativismus (Hrg. von Hans-Gerd Schumann) Köln, 1974. 76–88, 138–155, 355–370.*

– mellőzve annak objektív meghatározóit, illetve a forradalomban vetett alapjait és felvilágosult, majd liberális felnevelőit – az angol fejlődés volt és ma is az.⁵

Magyarországon az 1840-es évek elején jelentkeztek a magukat konzervatív reformereknek minősítő politikusok: olyanok, akik kikerülhetetlennek ítélték a polgárosodást, és maguk kívántak annak programot adni, a mikénttel befolyásolva az átalakulás mibenlétét. A programadás szükségletét már első vezérük, *Dessewffy Aurél* gróf megfogalmazta, konkrét programot azonban nem adott.⁶ Második vezérük, *Apponyi György* gróf már kulcspozícióba került: 1844-től Magyarország alkancellárja, majd kancellárja volt. Úgy tetszhet, ha valamikor, hát ekkor módjuk volt a konzervatív reformereknek konkrét programot kidolgozni, annál is inkább, hiszen 1846-ban megalakult pártjuk is, a Konzervatív Párt. Ideológiai jellegű álláspontokat leginkább a csoport (majd párt) lapjának szerkesztője, *Dessewffy Emil* gróf fejtett ki.⁷ Elsősorban az ő munkáinak, nyomtatott és kéziratos írásainak ideológiai sajátosságait rekonstruálva és elemezve kívánok választ adni arra a kérdésre, hogy mik voltak a „fontolva haladás” érvei és elvei Magyarországon az 1848-as forradalom előtt, kialakulásuk és kifejtésük időszakában. Ez azért ígérkezik hasznosnak, mert nem vagyunk kénytelenek az érvelési módokat önmagukban (vagy sematikus háttérre vetítve) szemlélni, hanem olyan összefüggésben, amely konkrét, nyomon követhető politikai küzdelmekre vonatkoztatható.

II. A REFORMKONZERVATÍV ÁLLÁSPONT REKONSTRUKCIÓJA ÉS ELEMZÉSE

II. 1. Témák, törekvések, körülmények

A liberális tábor hatalmi megtörése az 1837-es perek révén nem bizonyult elég eredményesnek, ezért a kormányzat az 1839–40-es országgyűlés során engedményeket tett. Ez a bebörtönzöttek számára kegyelmet (s nem rehabilitációt) hozott. A kompromittált Pálffy Fidél kancellárt menesztették, ugyanakkor minden érdemi reform-

⁵ Az angol konzervativizmusról érdemleges részfeldolgozás: *R. B. McDowell*, *British Conservatism 1834–1914*. London, 1959., *Robert Blake*, *The Conservative Party from Peel to Churchill*. London, 1976³ (1970); tanulságos válogatás igen jó bevezetővel: *Lord Salisbury on Politics* (ed. by *Paul Smith*), Cambridge, 1972; eszményítő értelmezés: *Samuel P. Huntington*, *Conservatism as an Ideology. The American Political Science Review*, 1957. 454–473., *Russell Kirk*, 1978⁶ (1953).

⁶ *Dénes Iván Zoltán*, 1978. 895–906.

⁷ *Dessewffy Emil* gróf, *Dessewffy József* és *Sztáray Eleonóra* harmadik fiúgyermek, a lexikonok szerint 1814-ben, Éble Gábor ebben a tekintetben megbízhatóbb genealógiai tanulmánya szerint (*Éble Gábor*, 1903. 179.) 1812-ben született Eperjesen. Jogi tanulmányai és külföldi utazásai után a harmincas években átvette apjától a szentmihályi családi uradalom irányítását és a jobbágyságot alaposan kihasználva vezette azt (*Sőrés János*, 1887. 71–81.). Négy nagyobb röpirata jelent meg a negyvenes években. 1843-tól a Magyar tudós társaság levelező tagja. 1844-ben hírlapi tevékenysége miatt nem vállalta Szabolcs megye adminisztrátori tisztségét és a helytartótanácsosságot (*Dessewffy Emil* [Pest, 1844. szept. 7.] Mátyhoz, MOL P90 5/d.). 1844-től 1847-ig a *Budapesti Híradó* vezérszerkesztője volt, és döntő szerepet játszott a Konzervatív Párt megalakításában és működésében. (MOL P90 5/k.). A

kérdés törvényerőre emelését meghiúsították. Ennek az „enyhülésnek” a kormányzat és az ellenzék közötti közvetítői a felsőtábla „újkonzervatív” magnásai, mindenekelőtt Dessewffy Aurél és Apponyi György voltak. Ugyancsak elsősorban ez a csoport tömörült 1841 augusztusától a *Pesti Hírlap* ellenében zászlót bontó konzervatív *Világ* mögé, amelynek jellegét a „fontolva haladók” vezére, Dessewffy Aurél határozta meg.⁸ Halála után, 1842 februárjától a lap elszürkült és csaknem egyidőben azzal, hogy *Kossuth Lajos*nak három és fél esztendő után meg kellett válnia a *Pesti Hírlap* szerkesztésétől és helyét sokban más beállítottságú, ill. korlátozottabb hatóerejű szerkesztők, *Szalay László*, majd *Csengery Antal* foglalták el (és így a liberális ellenzék leghatékonyabb fegyvere hatásából sokat veszített), a konzervatív *Világ* új néven, új gárdával és új szerkesztővel lépett a porondra. 1844. július 2-től *Budapesti Híradó* néven jelent meg Dessewffy Emil vezérlete alatt, és névtelenül publikáló munkatársai között ott találjuk a Magyar tudós társaság jó néhány tagját, így a munkatársak listáján *Szontagh Gusztáv*, a neves filozófiai író nevére bukkanunk; *Schedel* (Toldy) *Ferenc* a tudományos rovatot vezette, *Császár Ferenc* nemcsak a külföldi könyvek ismertetésére vállalkozott, hanem a lap jellegének kialakításában is fontos szerepe volt, *Nagy Ignác* pedig a fővárosi újdonságokról írt. Közöttük is találunk olyanokat, akik az önkényuralom korában bértollnokokká váltak, és a lap munkatársai közé tartozott a később oly hírhedt *Török János* és a „devalvationalis” rovatot vezető *Vida Károly* is.⁹

forradalom és az önvédelmi háború idején a retrográd erők oldalán állt: 1848 októbere és 1849 júniusa között javaslatokat készített Windischgrätz, majd Bach számára (*Wertheimer Ede*, 1915–1916.; *Andics Erzsébet*, 1952. 59–62, 122–127, 160–167, 172–180, 199–200, 266–275, 392–394; *Andics Erzsébet*, 1965. 231–233, 245–255, 291–292, 311–312, 333–335.) és elképzelése nem állott nagyon távol a Haynau által foganatosított „pacifikálás”-tól. A cári intervenciót helyeselte és támogatta. Miután az ötvenes évek elején nyilvánvalóvá vált, hogy az önkényuralom a Schwarzenberg által önkonzervatívnak gúnyolt csoport kívültrekesztésével rendezkedik be, több felségfolyamodványt fogalmazott, amelyekben az 1848 előtti intézmények visszaállítását sürgette, sikertelenül (MOL P90 5/a.; *Szabad György*: Az önkényuralom kora (1849–1867) In: Magyarország története 1848–1890 (Főszerk. *Kovács Endre*, szerk. *Katus László*) Bp., 1979. 491–494, 652–660, 700–705.). Tevékenységének fő területe a kultúrpolitika lett: 1855-től az Akadémia elnöke. Részben az ő érdeme a dunaparti akadémiái palota tervezetése és építtetése, az Esterházy-képtár és a könyvtár megszervezése a hatvanas években. Ugyanakkor nem kis felelősség terheli Toldy Ferencel együtt a Magyar tudós társaság akadémiává (konzervatív testületté) válásában. Elnöki tiszttét a források tanúsága szerint a konzervatív pozíciószerzés és illúziókeltés érdekében kamatoztatta. A konzervatív csoport ideológusaként és egyik vezéregyeniségeként egészen 1866 januárjában bekövetkezett haláláig komoly szerepe volt a kiegyezés kezdeményezésében. Ő fogalmazta az 1860 októberi diploma alapmunkálatát. (*Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válságútján (1860–61) Bp., 1967. 69–70, 73.). Egész életpályája, szerepvállalásai és csoportkapcsolódásai feldolgozást igényelnek.

⁸ *Wirkner Lajos*, 1879. 93–185., *Horváth Mihály*, 1886. II. k. 34–190. *Szögyény-Marich László*, 1903. I. k. 18–21, 103–112.; *Andics Erzsébet*, 1975. 109–130., *Varga János*, 1977. 5–7.

⁹ *Horváth Mihály*, 1886. III. k. 3–48.; „*Szontagh* (Gusztáv), *Stuller*, *Nagy Ignác*, *Ney*, *Szenyvey* (Szenyey József), *Gall*, *Veber*, *Győry*, *Vállas* (Antal?), *Lukáts*, *Schedel* (Ferenc), *Török* (János), *Császár* (Ferenc).” Ez a Dessewffy Emil kézírásával írt névsor valószínűleg a *Budapesti Híradó* munkatársait sorolja fel. Ugyancsak a *Budapesti Híradó*val kapcsolatos iratok, levelek között található egyebek között *Raksányi Imre* 1844. május 26-ról datált levele, amelyben a külföldi tudósítások német lapokból történő kivonatára, fordítására és magyarázatára vállalkozik, *Császár Ferenc* névtelen és datálatlan elaborátuma és egy ugyancsak datálatlan és névtelen *Hírlapterv*, feltehetően *Schedel Ferenc* tollából. Igen tanulságos egy kiolvashatatlan aláírású arisztokrata Dessewffyhez írt (szintén datálatlan, de valószínűleg 1844 tavasz végén vagy nyár elején Budán kelt) levele a konzervatív

A lap megújulása nem volt független az 1843–44-es országgyűlés utáni konzervatív offenzívától, annak egyik eleme volt. Miután a felsőtábla konzervatív többsége az országgyűlésen a legtöbb újítást visszavetette, mind az ellenzéki liberálisok, mind a konzervatívok támadásba lendültek és a két tábor közül – hatalmi súlya miatt – a konzervatív irányzat került fölénybe.¹⁰

Pár héttel az országgyűlés bezárása után Apponyi György gróf Magyarország, *Jósika Samu* gróf Erdély alkancellárja lett. 1844 nyarán pedig nemcsak a *Pesti Hírlap* vált szintelenebbé s a *Budapesti Híradó*vá alakult *Világ* ifjodott meg. Az egykori *Hazai és külföldi tudósítások* most *Nemzeti Újság* néven, immár *Lipthay Sándor* kanonok vezérlete alatt szintén a konzervatívok mellett tört lándzsát. És az új esztendő meghozta az új kormányrendszer első fontos intézkedését: az adminisztrátori rendszer bevezetését. Az ellenzéki politikai szervezkedés fő fészkeire, a megyékre kívánt a kormányzat csapást mérni, mégpedig úgy, hogy a megyerendszer elmaradott állapotára és szakszerűtlen vezetésére hivatkozva felülről függő főispáni helytartókat nevezett ki. Ezek feladata az volt, hogy visszaszorítsák a kormányzat ellenfeleit és kormánypárti többséget teremtsenek a megyékben, ezzel segítve elő az összehívandó 1847–48-as országgyűlés kormánypárti többségének kialakítását. Minthogy eszközeiket sem a szokásjog, sem erkölcsi megfontolás, sem a demokratikus kontroll lehetősége nem korlátozta, a rendelkezés nem volt eredménytelen. Az ország politikai közvéleményét tehát 1845 és 1847 között nem alaptalanul hozta lázba a kormányzat támadása a megyékben.¹¹ Nemcsak a megyerendszert elvi okokból támadó centralista *Pesti Hírlap* gyakorolt önmérsékletet s fordult szembe a rendi alkotmányosságot támadó intézkedés következményeivel. Az ellenzék ugyan jórészt csak külföldön és késve tudta publikálni – a cenzúra miatt – álláspontját, a megyei gyűlések mégis hangosak voltak (s legkivált Pest megye köz- és kisgyűlései) a Kossuth által találóan „Kreishauptmann-System”-nek nevezett adminisztrátori rendszer elleni tiltakozásoktól. A konzervatív lapok pedig a hazai és horvátországi kormánytámadás igazolásával voltak tele.¹²

publicisztika szükségességéről: „Auch dir Stelle ich ein günstiges prognostikon denn ich hoffe, du wirst deinen Blatte eine Kräftige Führung geben; Keine Schönterey mit keiner Parthey! denn sie macht farblos. Keine Nachbeterey – Keine Transactionen – Kein juste milieu – Nichts als die leidige Wahrheit! – formellen Constitutionalism? wohin führt er? was ist er als reine Illusion? Radical Reformen à la bonne heure! wann es fikt u. Umstände Zeit und Sitten des Volkes sie fordern und Nota bene der Boden bereitet ist – aber nur dann!” MOL P90 5/b.; Schedel és Dessewffy kapcsolatáról: MTAKK Tört 2° 11., Tört 4° 34., M. Irod. Lev. 2° 4.; Arról, hogy Vida Károly a *Budapesti Híradó* munkatársa volt: *Kemény Zsigmond, 1846.* 158, 175.; Az önkényuralom korabeli bértollnokokról: *György Szabad, Hungarian Political Trends between the Revolution and the Compromise (1849–1867)* (tr. by Éva Pálmai) Bp., 1977. 37–38.

¹⁰ Horváth Mihály, 1886. III. k. 2–103.; *Andics Erzsébet, 1975.* 209–216.

¹¹ Szőgyény-Marich László, 1903. I. k. 25–40.; Horváth Mihály, 1886. III. k. 46–97.; *Andics Erzsébet, 1975.* 217–224.

¹² Horváth Mihály, 1886. III. k. 57–81, 104–111., *Andics Erzsébet, 1975.* 260–269.; (Dessewffy Emil:) Visszapillantás a múlt országgyűlés óta lefolyt időszakra BH 1846. jan. 2. 5–6, (Dessewffy Emil:) Merítsünk, mennyire lehet, mindenből tanulságot BH 1846. febr. 13. 101–102, Ne zavarjuk egybe, minek elkülönözöttek lehet csak épségben fennállani BH 1846. febr. 15. 105–106, Mi körül forog tulajdonkép a vita? BH 1846. febr. 17. 109., Szokjunk el némi öröklött balfogalmaktól BH 1846. febr. 24. 125, Még egy szó azokról, miktől elszoknunk kellene BH 1846. márc. 6. 149–150, A reform conservatív modora BH 1846. márc. 8. 153, Akadályok, nehézségek, eredmények. BH 1846. márc. 13. 165; (Dessewffy Emil:) Némi tájékoztatás a horvát ügyekben. BH 1845. nov. 16. 323–324;

A politikai küzdelem másik akut vitatárgya az ország gazdasági függőségével volt kapcsolatos. A liberálisok a hazai polgárosodást – egyéb eszközök híján – mindenekelőtt társadalmi úton próbálták erősíteni. A Végelet és a Gyáralapító Társaság a hazai iparosodás fellendítésére volt hivatva, az önálló külkereskedelmet közvetlenül a vukovár–fiumei vasútvonal kiépítése segítette volna (ha a konzervatívok és a kormányzat nem akadályozzák meg).

Szabad kereskedelem vagy védővám, a belső piaci monopólium megszüntetése és szabad partnerválasztás, a feudális kötöttségek felszámolása (a földesúr–jobbágy viszony felszámolása, a köztelherviselés bevezetése és a külföldi tőke beáramlásának előmozdítása), – ezek voltak az ellenzéki liberális gazdaságpolitika fő tételei. A konzervatívok ezek közül a védővámot összefüggéseiből kiszakítva és eltorzítva bíralták és az ellenzéki gazdaságpolitika többi elemét általánosságban tartva, pusztán verbalitássá degradálva kisajátították.¹³

Mind a két (tehát a megyei irányítással és a gazdaságpolitikával kapcsolatos) vita mögött három alapkérdés húzódott meg: a feudális alapviszony (a földesúr–jobbágy viszony) kérdése, a köztelherviselés (azaz: a nemesi adómentesség felszámolása) és az államberendezkedés jellegének, a hatalom humanizálásának, demokratizálásának a kérdése. Mindegyik a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet mibenlétének és mikéntjének meghatározó kérdése volt.

II. 2. A nemzet-értelmezés és kontextusa

Dessewffy Emil írta 1841-ben: „Vannak, kik a’ mostaninál szélesebb alapra akarják állítani a’ helyhatósági rendszert, mind megyékben mind városokban, kik a’ törvényhozássban is képviselés útján befolyást akarnak engedni azon osztályoknak, mellyek abból ki voltak zárva, és magam is azokhoz tartozom, kik a’ jövődőrül mélázni szeretvén, jól

(Névtelen:) A horvát bonyodalmak BH 1846. jan. 11. 25–26, 1846. jan. 13. 29, 1846. jan. 16. 37–38, 1846. jan. 18. 41, 1846. febr. 3. 77–78, 1846. febr. 5. 81–82., (Névtelen:) Néhány szó a horvát ügyekről BH 1847. ápr. 4. 225–226.; (Lipthay Sándor:) Előszó programmunkhoz. NU 1846. jan. 1. 1., 1846. jan. 2. 5–6, (Lipthay Sándor:) Politikai program NU 1846. jún. 18. 377–378, 1846. jún. 21. 385., 1846. jún. 25. 393–394, 1846. jún. 30. 405, 1846. júl. 2. 409, 1846. júl. 10. 429, 1846. júl. 14. 437–438, (Lipthay Sándor:) A konservatív ügy körüli közvetlen teendők NU 1846. okt. 8. 633, 1846. okt. 11. 641–642, 1846. okt. 15. 649–650, 1846. okt. 20. 661–662, 1846. okt. 23. 669–670.; Lipthay Sándor: Az ellenzék sérelmei. A részek visszakapcsolása, a horvát ügy és a honti sérelem eredményében. Pesten, 1847.: *Deregnyei, 1847.* 839–841, 846–849, 863–866.

¹³ Horváth Mihály, 1886. 5–11, 53–57, 113–126, 130–148; Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Bp., 1971. Szabad György felszólalása. 92–93, *Andics Erzsébet, 1975.* 143–198., *Szabad György, 1977.* 84–96.; (Névtelen:) A műipar philosophiája BH 1845. dec. 19. 399, 1845. dec. 21. 403, 1845. dec. 23. 407., *Dessewffy Emil, 1842, Dessewffy Emil, 1843., Dessewffy Emil, 1844., Dessewffy Emil, 1847.; Dessewffy Emil, 1847/a.*; (Névtelen:) A’ B. P. Híradó, Hetilap és mi a’ vámügyben PH 1846. júl. 2. 443, A’ B–P. Híradó nemzetgazdái PH 1846. nov. 13. 321, A’ B. P. Híradó’ s a’ magyar kereskedelmi társaság PH 1846. nov. 15. 325., A’ B. P. Híradó’ financiája PH 1847. júl. 8. 17, 1847. júl. 9. 21, 1847. júl. 11. 25, 1847. júl. 13. 29, 1847. aug. 31. 143., Financziális taktika PH 1847. szept. 5. 155.; (Névtelen:) Ne ámítsunk H 1846. máj. 26. 711–715, Pártok országgazdászati kérdéseinkben H 1846. júl. 10. 911–923, Industrializmus és a negatio emberei H 1846. okt. 23. 1399–1402., Nevezzük nevén a gyermeket H 1846. dec. 1. 1575–1579; *Kossuth Lajos: A teendők legfőbbike* H 1846. júl. 28. 999–1003., *Kossuth Lajos: Adó* H 1846. dec. 15. 1639–1644.

látják, hogy mind ezek ezen szóban, 'haladás' következetesen bennfoglaltatnak. Véleményem szerint közelget az üdő, midőn azon befolyást, melyet most megyeinkben szegénység és műveletlenség, városainkban pedig egyedárúság gyakorlanak municipalis és ez által országos dolgainkra, mérsékelni fog kellenünk, és kérdem, mikép fogjuk azt tekinteni, mint ha önállóbb vagyonság és értelmességnek engedünk hatást, mintegy ellensúlyul szolgálándót a' kiváltságnak, mely pusztán áll már igen gyakran, és az értelem 'és vagyon' garantiái által nem támogatatik? De a' mely arányban a' szabadságot terjesztjük, ugyan abban fog kelleni a' Rend biztosítékairól is gondoskodnunk. Mert pillantsunk egy kissé a' jövőndőbe, és gondoljuk magunkat bele azon üdőbe, midőn a' politikai befolyású sokaság, melyet eddig sem tudtunk kormányozni, számra nézve megszorítva, érdekekre nézve pedig még különbözőbb leend mint most, — midőn még több ember fog közügyek felett tanácskozni — a' törvényeket még több fogja magyarázni — a' felelet terhe még többekre fog oszlani, mint most — midőn egy kifejtettebb és szélesebb alapon nyugvó collegiális rendszerben a' vis inertiae még erősebb támaszokra fog találni — midőn a' társasági viszonyok a' népesedés' szaporodásával, az ipar gyarapultával még bonyolódottabbak, az igazgatási mozgony pedig még lassúbb és ügyetlenebb mozgású leend, mint most — gondoljuk magunkat bele ezen helyzetbe, és kérdem ha elébb törvényeink' végrehajtását nem biztosítottuk, lehet e arra számolnunk, hogy azok meg fognak tartatni? . . . A' feladás . . . megfejtéséhez minden nemzetek csak a' kifejtés' hármas nemeinek egy időben és összehangzásban történt alkalmazása által jutottak el, nemzeti, értelmi és ipari kifejtés által."¹⁴

Hogyan függ össze a nemzeti fejlődés, a szellemi emelkedés és az ipari haladás? Amire irányulnak, az a nemzeti organizmus egységeinek erősítése, amely — Dessewffy értelmezése szerint — nem valakinek, valamelyik résznek a rovását célozza, hanem mindegyiket olyan módon gazdagítja, hogy attól az egész nemzet erősödjön. Nyilvánvaló az is, hogy a végrehajtó hatalom hatékonysága a végrehajtás garanciája, az viszont a vagyon, az értelmesség és a függetlenség által biztosított politikai judícium létén és létrehozatalán alapul. Maga a nemzet viszont ehhez az ítélőképességhez van kötve, vagyis a vagyon és az értelem által szavatolt nagykorúsághoz, nemzeti kötődéshez. Ez viszont nemlegesen meghatározott: nem hordozzák a helyhatóságok (mert partikuláris érdekeiket a nemzet egésze elé helyezik), nem a vagyontalan nemesek, a polgárok és a parasztok, a végrehajtó hatalom pedig nem vállalta a kezdeményezés feladatát. Következésképp a végrehajtó hatalomnak kezdeményeznie kell, a vagyonos nemesség feladata pedig, hogy gyakorolja a lojalitás és egység által lehetővé váló befolyást, a többieknek pedig fel kell zárkózniuk saját feladataikhoz, kinek-kinek a magáéhoz. Mindezt egy elvont, az alkotórészek fölé emelt nemzeti entitás, egy közelebbről nem tisztázott tartalmú organizmus feltételezése alapozza meg. Ennek és alkotórészeinek viszonya ugyancsak homályban hagyott.

1846. június 19-én a *Budapesti Híradó*ban így írt Dessewffy Emil: „... csupán azért vagyok politikai nézeteimből aristokrata, mert történetesen Magyarországon születtem, ahol nem csupán alkotmányi, hanem a mi sokkal több fontosságú, nemzetiségi érdek kívánja, hogy fennmaradjon az aristokratia. Az én okoskodásom e tekintetben igen egyszerű: mint elvitázhatatlan tényt állítom, hogy az alkotmányhoz 's magyar nemzeti-séghez ragaszkodás, és azon anyagi és szellemi képesség, ezen értelemnek és hűségnek

¹⁴ Dessewffy Emil, 1842. 11–13, 41.

gyakorlati nyomatékot adni, a jelen pillanatban, daczára minden elkorcsosulásnak és fonákságnak, egyéb néposztályok felett leginkább a nemességben (aristokratia alatt mindig a nemesség összegét értem) van kifejlődve, 's benne létezik legnagyobb elevenségben. Nem szabad és nem kell tehát az illy osztály alá vágni a fát. Minden olly változtatás, melly ezen nyomaték erejéből bármit is elvesz, *rossz, mert radicalis*, azaz a haza szebb jövődjé lehetőségének gyökerét, alapját támadja meg 's olly valamit csökkent, a nélkül hogy a hiányt pótolni tudná, minek soha sem lehet elég nagy mennyiségben létezni; ellenben minden olly változtatás, melly ezen nyomaték erejét fentartja, már *jó, mert conservativ: még jobb* ha ezen nyomaték erejét növeli, mert olly valamit öregbit, minek soha sem lehet elég nagy mennyiségben létezni: *legjobb* pedig, ha fentartás mellett más és hasonló tulajdonu nyomatékokat is terem, vagy ha már léteznek, működésre ébreszt, *mert* már ekkor *progressive conservativ* egyszersmind. Így például a városok ollyan rendezése, melly a nemesség jelen nyomatékát paralysálná *rossz, mert radicalis*, ollyan rendezés ellenben, melly ezen nyomatékot fenntartva, hason tulajdonú újakat ébreszt működésre, *legjobb, mert progressive conservativ*. A nemesség részesülésének a közterhekben, nem az lesz malasztja, hogy gyengülni fog a nemesség és e körülmény által segítve fog felülkerekedni a demokratiai elem, 's az aristokratiának nyakára hágni — hanem épen az lesz malasztja, ha okos egymásutánnal és fokozatokban történik, hogy öregbedni fognak a nemesség nyomatéka és vele az alkotmány és nemzetiség fennmaradásának garantiái, melyeknek épsége mellett a demokratiai elemnek kellő nyomatékra vergődése, és nem romokra feneklése, hanem életerős elemektől környeztetni helytfoglalása az alkotmányban, a jelen század iránya mellett, kimaradhatatlan . . . A nemesség fentebbi tulajdonaiban találom én fel annak conservativ (fentartó) jellemét, és ezen jellemnél fogva tartom becsben az aristokrátiát, mint politikai institutiót alkotmányunkban, és ezért kívánom fennmaradását látni. *Hitem az:* hogy a nemesség ezen tulajdonaiból veszteni nem [fog], és ezen alapul *reményem*, hogy mint institutio sem fog feleslegessé válni, bárha a forma, melly által nyilatkozandik ezen elem életműködése, idővel tetemesen módosulni fog is . . . Fentartó elemet keresek a nemességben — 's mig megtalálom, addig, szeretem, — ha meg nem találom többé, akkor vége minden sympathiámnak iránta, mint politikai tényező iránt. Jól tudom én, hogy a nemesség körén kívül is lehet már fentartó elemet találni, és ezért az illyet örömet is karolom fel, a hol találom . . . Aristokratia alatt soha sem értem a mágnási és gazdag nemesi rendet. Ezen classist ismerem, mert benne születtem hibámon kívül, 's épen azért politikai sympathiám iránta még mindig igen csekély, mert noha van a javulásnak ittott jelensége de korántsem elegendő; magyarosodása nem halad úgy, mint haladnia kellene, és a közügyek iránti közönyösség, nagy részben még mindig tart. Ezek sajnálatos állapotok — de azért 'él magyar, áll Buda még!'"¹⁵

Ha elvonatkoztatunk attól az ellentmondástól, hogy a nemzetfenntartó osztály nem tartja fenn a nemzetet, látható, hogy Dessewffy a „populus Verbőczianus” a nemesi nemzet feudális (és azon belül: arisztokrata) értelmezését fejtegette a fenti idézetben. S nem is akármilyen összefüggésben. Már az 1843-ban névtelenül publikált röpiratában felbukkant az a két elem (ekkor még egymástól függetlenül), amelyet 1845-ben írt cikkeiben

¹⁵ (Vida Károly? :) Egy plebejus levelei gróf Dessewffy Emilhez I. (Dessewffy Emil megjegyzései) BH 1846. jún. 19. 413.

egymásra vonatkoztatott, nevezetesen: a nemzetiségi kérdés és a birodalmi kapcsolat.¹⁶ Ezekhez járult kormány és ellenzék egymáshoz való viszonyának és mibenlétének – szintén nem előzmények nélküli – sajátos értelmezése. Ezek voltak azok az elemek, amelyek a polgárosodás interpretációjával együtt a nemzet-felfogás kontextusát meghatározták.

Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a' függő kérdések 's az országgyűlése körül című (az 1843–44-es országgyűlést befolyásolni szándékozó) röpiratában még úgy fogalmazta meg a nemzetiségi kérdést, hogy Magyarországon, ahol különböző nemzetiségek élnek együtt s ahol a nem-magyarok száma felülmúlja a magyarokat, nem a nemzeti egységesítés, hanem a magyar nyelv törvénykezési és közigazgatási nyelvvé emelése és a felső társadalmi osztályok közötti meghonosítása a feladat – ami közhely volt s azt jelezte, hogy most már a konzervatív arisztokrácia is elfogadta a latin helyett a magyar nyelv államnyelvvé tételét, s így az országgyűlésen törvénybe is iktatták.¹⁷ Az viszont annál sajátosabb, ahogy a birodalmi kapcsolatot értelmezte. A magyarság gazdasági érdekeit és lehetőségeit az a kapcsolat határozza meg – fejtegette Dessewffy Emil –, amely a birodalommal egybefűzi. Ettől viszont éppoly kevésbé kell félteni nemzeti-ségünket – írta –, mint „természetes és egyetlen szövetségesünktől”, a német nemzettől, attól tudniillik, amelytől – szerinte – művelődésünket átvettük. Ezek a fejtegetések a vámkérdés kapcsán kerültek papírra, bizonyítandó, hogy az önálló magyar kereskedelem-politika ábránd s hogy a német vámszövetség nem fenyegeti gazdasági érdekeinket és nemzeti létünket. Nem germanizálna a német vámszövetség – állította –, hiszen ha Ausztria belépne abba, meghatározná a vámszövetséget. Ausztria pedig soknemzetiségű birodalom és nem germanizál.¹⁸ Ez az érv abban az időszakban, amikor Kübeck gazdaság-politikai koncepciója jegyében még vasútra sem adtak állami pénzt Magyarországnak, annak, amelynek egyedül volt alkotmányos – ugyan rendi, de a reformellenzék által polgárosítani kívánt – törvényhozása a birodalomban és amelynek gazdasági súlyát ezért is minden eszközzel igyekeztek csökkenteni s ahol még a germanizálás emlékeit sem feledték el teljesen, nem lehetett túlságosan meggyőző a kortársak számára. Dessewffy szerint az is vaklárma, hogy a Zollverein miatt lehetetlenné válna a magyar középrend keletkezése, hiszen szerinte annak kialakulását nem akadályozta a birodalmi kapcsolat, és a hazai középosztály mindaddig nem alakulhat ki, amíg Magyarország külföldi tőkére és (mai kifejezéssel:) szellemi kapacitásra szorul. A vámszövetségben való részvétel nagyobb anyagi jólétet biztosítana, ami viszont elősegítené a középrend létrejöttét.¹⁹ Gazdasági kérdésben tehát a főleg gazdasági témákkal foglalkozó Dessewffy Emil legfontosabb érve politikai, méghozzá historizált változatban, a nyilvánvaló tényekkel ellentétben, a jámbor hitre apellálva. Később, a liberális tábor nagy gazdasági kezdeményezései idején ez valamennyit változott, változtatni kellett rajta. Az országgyűlés legfontosabb feladata „polgárosítani a' magyar nemest valódilig”, azaz kiemelni ama' barbarus szokásából, miszerint ő törvénynek és felsőségnek engedelmeskedni, és közczélokra rendesen, 's a' szükséghez mérve fizetni nem kíván, nem gondolván

¹⁶ Dessewffy Emil, 1843. 25–26, 54, 57, (Dessewffy Emil:) Mikép lehet magunkon igazítanunk BH 1845. júl. 17. 37, Lehetne-e rajtunk igazítani BH 1845. júl. 18. 41.

¹⁷ Vö. Dessewffy Emil, 1843. 25–26.

¹⁸ Dessewffy Emil, 1843. 52–53, 54, 57, 65–66.

¹⁹ Dessewffy Emil, 1843. 65–66.

meg, hogy míg ez így marad, őt csak a' félig polgárosodott nemzetekhez lehet számítani . . . a' magyar municipalis szerkezet, eredetileg, szellemében *keleti* institutio [melynek lényegesen meg kell változnia], hogy a *nyugati* állapotokkal összeférjen. A' mi tépelődésünk, rángatózásunk ugyanis nem egyéb, mint azon fájdalmas operatio, mellyen keresztül megy keleti typusunk, és sajátságunk, midőn a' nyugati civilisatio' kellékeivel összeolvadni kényszerítetik. Ezen összeolvastási processzusban a' megye . . . az a' amisatiós kemencze.”²⁰ Az *Alföldi levelek*ben fejtegetett korszerűsítési igény fogalmazódik át, sokban emlékeztetve *A kelet népe* gondolatmenetére: a polgárosodás elkerülhetetlen, de annak úgy kell végbemennie, hogy a nemzet jellege ne vesszen el, csak a szükséges mértékig alkalmazkodjon a körülményekhez. A birodalmi kapcsolatot maximálisan figyelembe vevő Dessewffy polgárosító javaslatai viszont vagy túl általánosak, vagy túl kisszerűek voltak. A kinevezett főfelügyelők által irányított királyi városok képviselte az országgyűlésen, iskolaügy, közigazgatási reform, közlekedési reform (első-sorban kőutak építése), „közteherviselés” (a nemesség adózása, de csak megyei célokra), hitelintézetek létesítése, biztos birtokviszonyok, vízszabályozás és biztos külkereskedelmi viszonyok – ezek voltak azok a (nagyrészt elvontságban tartott) megvalósíthatónak ítélt reformtémák, amelyeket az ábrándozónak minősített ellenzékkel szembeállított, s amelyek nagy részének tartalmát és jellegét a későbbi írások alapján tudjuk majd értelmezni.²¹

II. 3. A kontextus közelről: alternatívát meghatározó konstrukciók

Már 1844 nyarán, tehát akkor, amikor a *Budapesti Híradó* megindult, azonnal jelentkezett az önmeghatározás nehézsége, egy olyan fogalmi zavar, amely a konzervatív pozíció „haladást igenlő” specifikus tartalmának megjelölésével volt kapcsolatban. A liberálisoknak arra a megjegyzésére, hogy a konzervatív lap elvi álláspontja – enyhén szólva – nem világos, Dessewffy eleinte a municipalizmus (partikularizmus) – egységes nemzet (állam), anarchia – rend, külföldi téveszmék – hazai szükségletek ellentétpárjaival jelölte (igen elvontan) a liberális-konzervatív ellentétet.²² Mikor nyilvánvaló lett, hogy noha a centralista csoport orgánumává alakított *Pesti Hírlap* megyeellenes, ugyanakkor a liberális ellenzéki tábor valamennyi irányzata erősen szembenáll a konzervatívokkal és a parlamentáris kormányzat és a népképviselői megye eszméje egyaránt szembeszegeztetett velük, újabb átértelmezésre kényszerült a konzervatív publicisztika. Röviddel a lap megindulása után fejtette ki a *Budapesti Híradó* egyik cikkírója, hogy míg régen az „Extra Hungariam non est vita” provincializmusa volt a legfőbb téveszme, most az „elméletek zsarnoksága”, a külföldi példák és tanok megfontolatlan alkalmazásának sznob vágya fenyeget a leginkább. A megyei mindenhatóság idolumát a törvényhozás egy részének mindenhatóságába vetett hit váltotta fel a *Pesti Hírlap*nál, amely alkotmányellenes és partikuláris, hiszen kirekeszti a rész kedvéért az egészet, az egyik alkotmányos tényező kedvéért a többi, az alsótáblát részesíti előnyben az uralkodó, a felsőtábla és az alsótábla hármassága

²⁰ Dessewffy Emil, 1843. 90.

²¹ Dessewffy Emil, 1843. 71, 81.

²² (Dessewffy Emil:) Megyei zavarok BH 1844. júl. 2. 1., (Dessewffy Emil:) Tájékoztás BH 1844. aug. 27. 141–142.

által alkotott törvényhozás egészével szemben.²³ Ez a feudális alkotmányosságot polgáriként feltüntető érv már Dessewffy Aurélnál is nagy szerepet játszott, csakúgy mint a vagyon, értelmesség és függetlenség által garantált politikai ítélőképesség meglétéhez kötött jogkiterjesztés tétele.²⁴ S bár az ellenfél megbélyegzése változatlan erővel (némi – a *Pesti Hírlap*beli szerkesztőváltozáshoz kapcsolódó – szünet után) folyt tovább, csak partikuláris és elvont dolgokat tudhatott meg a *Budapesti Híradó* olvasója a konzervatív álláspont lényegéről, azt is főleg nemlegesen; a konzervatív reform mibenlétéről és biztosítékairól pedig annyit sem. Verbalítások és szűk pragmatikus álláspontok után 1845 áprilisa és szeptembere között írt cikksorozatában, majd 1846 májusi cikkében próbálta ezt megfogalmazni Dessewffy Emil, nevezetesen kormány és ellenzék sajátos értelmezése révén, illetve a birodalmi kapcsolat és a nemzetiségi kérdés összekapcsolása által.²⁵ Ezekre alapozta a konzervatív reform és az ellenzék közötti különbség meghatározását. Ezek viszont már olyan konstrukciók, amelyek legfontosabb elemei továbbéltek és nemcsak a konzervatív konferenciák programjaiban, hanem fontos tudatformáló elemekké váltak az önkényuralom és a dualizmus korában, nem kis jelentésváltozással, s a két világháború közötti időszakban a hivatalos tudomány pecsétje hitelesítette őket. Korábbi [a helyhatóságok és a végrehajtó hatalom, partikularizmus és egyetemesség, anarchia és szakszerűség, utópia és valóság] szembeállításait emelte át egy más összefüggésbe, amelynek minden eleme jelen volt ugyan a korabeli publicisztikában, mégis fontos jelentésváltozást kaptak azáltal, ahogy a konzervatívok vezérpublicistája egymásra vonatkoztatta őket. A magyar alkotmányosság minden értelemben kisebbségben van – érvelt az, aki néhány hónappal korábban (a horvátországi, felülről irányított, magyar-ellenes, jogsértő választások kapcsán) az ellenzékét nacionalizmussal vádolta –, hiszen néhány százezer kiváltságos előjogainak összessége, s ráadásul a nem-magyar ajkú lakosság többségben van a magyarral szemben. Minthogy a kormány – szerintük – még mindig többet tett a tömegekért, mint a nemesség, azok jóindulatára az utóbbi nem számíthat. Annál inkább kell bíznia a kormányban, hiszen csak az biztosíthatja, hogy a magyar nemzetiség békében erősödhessen és terjeszkedhessen. A magyarság tehát csak a kormányzat jóindulatával a háta mögött létezhet s válhat nemzetté. Akik ezt nem értik meg, a pusztulásnak teszik ki a nemzetet. Az ellenzék pedig most is, amikor a kormányzat semmilyen módon nem fenyegeti a nemzet jogait, sőt reformhajlandóságának is számos jelét adta, régi serelmi politikáját folytatja és abban érdekelt, hogy a politikai mechanizmusok ne működjenek normálisan. Teheti, hiszen az alsótáblán többségben van és tömegbázisa, az ifjúság, éppen ezt várja tőle. Ez az „ujjhúzási politika” lehetetlenné tesz minden reformot és a nemzet életét fenyegeti. Ezért a konzervatívoknak az a kötelessége, hogy a kormányt, amennyiben az betartja az alkotmányosságot, támogassak és az ellenzékét kisebbségbe szorítsák.²⁶

²³ (Dessewffy Emil:) Akadozó előmenetelünk néhány oka BH 1844. szept. 3. 157, (Dessewffy Emil:) Néhány szó a felkapott újnemű izgatás tárgyában BH 1844. szept. 15. 187–188; (Névtelen:) Az elméletek zsarnokoskodása BH 1844. júl. 23. 55.

²⁴ (Névtelen:) Néhány eszme az „ultima differentia” megértéséhez BH 1844. júl. 21. 50.

²⁵ (Dessewffy Emil:) Nézzünk szét a teendők között BH 1845. ápr. 17. 257, 1845. ápr. 20. 265, 1845. máj. 2. 295, 1845. jún. 6. 377, 1845. jún. 20. 413, 1845. aug. 31. 143, 1845. szept. 2. 147; (Dessewffy Emil:) Legyünk őszinték BH 1846. máj. 1. 291, 1846. máj. 8. 311–312, 1846. máj. 12. 318–320, 1846. máj. 15. 327, 1846. máj. 22. 347, 1846. máj. 24. 351, 1846. máj. 31. 369–370.

²⁶ (Dessewffy Emil:) Legyünk őszinték BH 1846. máj. 8. 311–312.

Mivel az ellenzék mindenféle kormányzást beidegződése miatt opponál, nem mérhető nyugat-európai mércével (noha egyebütt éppen annak másolásával vádolja), hiszen nem fogadja el a politikai működés alapszabályát, az alkotmányosságot s ezért mérsékletre, ehhez pedig minoritásba kell szorítani – rekonstruálhatjuk Dessewffynek a reformellenzéki politika lényegét torzító, sőt egyenesen rágalmazó gondolatmenetét. Kuruckodás és birodalmi kapcsolat, nemzetvesztés és „Rend” az a polarizáció, amelyhez szorosan kapcsolódik polgárosodás és nemzet viszonyának értelmezése, amely viszont a konzervatív reform mibenlétét határolja körül. Dessewffy szinonimái a konzervatív reformra: „reformi politika” (szemben az „ujjhúzási politikával”), „gyakorlati politika” (az „utópialis politikával” szemben), „fokozatossági politika” (amelyet az „ugrási politikával” állít szembe) s végül a „tethazafiság politikája” (a „szájhazafisággal” szemben).²⁷ A szinonimák egyúttal attribútumok is: ezek a fő jellemzői a konzervatív reformnak. Ismétcsak az a világos, hogy mi nem, az viszont továbbra is homályos, hogy konkrétan mi. Mégis az elemek összeállítása alternatívákat fogalmaz: a birodalmi kapcsolat „becsületes” vállalása vagy a nemzetiségekkel szembeni konfliktus (nemzethalál), a „Rend” által biztosított haladás vagy nemzetvesztő anarchia. S ha ez is sokban emlékeztet Széchenyi 1840-es évekbeli írásaira, különösen *A kelet népére* és a *Politikai programmtörödékekre*, s ha tudjuk azt is, hogy az 1841–42-es konzervatív publicisztikában már jelen volt ez a szembeállítás, mégis több szempontból nevezetes Dessewffy Emil konstruáló eljárása. Elsősorban amiatt, mivel a nemzeti alkotmány védőjének, a nemzet érdekei érvényesítőjének és jövője biztosítójának szerepéből fogalmazza a konzervatív offenzíva ideológusa „saját” álláspontját s az eklektikus elemek újbóli összeillesztése politikai offenzíva kísérőjelensége. A konstrukció tehát a kormányzat legitimitásának (s ezen belül egyedül hivatott reformeri szerepének) igazolása. Nyilvánvaló az is, hogy a nemesség polgárosító funkciójának, nemzetmegőrző szerepének (amely szintén közhely volt a korabeli publicisztikában) sajátosan antidemokratikus értelmezése társult a kormányzat reformeri szerepének tételéhez. Ez viszont azt is jelentette, hogy a polgárosodást Dessewffy nem elvileg tagadta, hanem szeretne volna kisajátítani az elháríthatatlan folyamatot és ezt ideologizálta. A későbbiekben újra- és újrafogalmazott konstrukciók viszont múltba vetített normává alakultak, persze nem az 1848–49-ben kompromittálódott konzervatívokhoz (s köztük Dessewffy Emilhez) kapcsolva, hanem a korán elhunyt Dessewffy Aurél és mindenekelőtt a torzítva eszményített Széchenyi alakjához kötve.

II. 4. A konzervatív reform mibenléte

Mik a kívánatos reformok és milyen célt kell hogy szolgáljanak? A liberálisok gazdasági kezdeményezéseit kíméletlenül támadó konzervatív vezérszerkesztő 1847-ben két röpiratban is foglalkozott ezekkel, azokban, amelyekben a *Budapesti Híradóban* megjelent (a tárgyra vonatkozó) cikkei egy részét gyűjtötte egybe.²⁸ *A magyar vám és*

²⁷ „S ugyan minek kell hát történni, hogy a jövő országgyűlésen, különbözőleg az 1843/4-ikről, üdvös eredményeknek’ s lényeges reformi előlépésekkel örvendhessünk? . . . mindenekelőtt a *reformi politikának* győzni kell az *ujjhúzási politika* felett. . . . Győzni kell másodikor a *gyakorlati politikának* az *utópialis politika* felett. . . . Győzni kell továbbá az O’Connell-féle *fokozatossági politika*nak az *ugrási politika* felett . . . Győzni kell végre a *tethazafiság politikájának* a *szájhazafisági politika* felett.” BH 1846. máj. 8. 311.

²⁸ *Dessewffy Emil, 1847., Dessewffy Emil, 1847/a.* (vö. még: *Dessewffy Emil, 1844.*).

kereskedési ügy és annak végeligazítási módja című röpiratában szinte a kiegészítés előképét rajzolta meg gazdasági szempontból. Az a liberális elképzelés – fejtegette –, amely védvámval kívánna a magyar iparfejlődést segíteni, gazdaságilag és politikailag egyaránt elhibázott helyzetértékelésen alapul. Gazdaságilag ugyanis a magyar ipar még nincs olyan szinten, hogy védeni lehetne és a 10%-os vám nem is felelne meg a célnak, politikailag pedig egyszerűen lehetetlen a kivitele, mivel a birodalmi kapcsolatok kizárják a védvám bevezetését: Magyarország és az ausztriai örökös tartományok uralkodója és kormánya ugyanis azonos. Elsősorban azért nem lehet bevezetni a Magyarországot védő vámrendszert, mert hazánk része az egész birodalomnak, amelytől csak törvényhozásban és közigazgatásban különbözik. Ebből viszont az következik, hogy a birodalom két része között legyen szabad, vámmentes a kereskedelem.²⁹ (A kettős vámrendszer tudniillik már megtette a magáét: az örökös tartományokbeli ipar már olyan előnyre tett szert, hogy vámok nélkül is uralhatta a piacot, de csak elzárva Magyarországot a jóval fejlettebb nyugati országoktól, ugyanakkor a birodalom egységesítésének szándéka és a német vámszövetségbe való belépés terve is a belső vámok lebontását sürgette, így Kübeck gazdaságpolitikáját igazolta a fenti érveléssel Dessewffy.) A röpirat szerzője úgy látta, hogy a magyarországi tökehiányt külföldi tőkebehozattal és az egész gazdaság korszerűsítésével kell felszámolni, vonzóvá kell tenni Magyarországot a külföldi tőke számára. Hogyan? Maga a birodalmon belüli és a nemzetközi kereskedelem szabaddá válása felpezsdíti a birodalom gazdasági vérkeringését és a fejlettebb területek maguk után húzzák a fejletlenebb Magyarországot. Ezt úgy kell előkészíteni, hogy hazánk lakhatóbb és kellemesebb, vonzóbb legyen a közlekedési hálózat fejlesztése, a megyei közigazgatás rendbetétele, városrendezés és takarékpénztárak létesítése révén.³⁰ Írta ezt akkor, amikor nemcsak az önálló külkereskedelem gazdaságpolitikája jegyében kidolgozott vukovár–fiumei vasút megvalósítását gáncsolták el a konzervatívok, hanem amikor Apponyi György kancellár Széchenyinek (aki ekkor a Helytartótanács közlekedésügyi tanácsosa volt) a Staatskonferenz által megszavazott minimális – vasútépítésre szánt – összeget sem tudta prezentálni Kübeckék hajthatatlansága miatt és amikor a megyei beligazgatást az adminisztrátori rendszerrel már éppen a konzervatívok és a kormányzat maximálisan korruptálták.³¹ Le kell vonni a politikai következtetést is abból a helyzetből, amiben Magyarország a birodalom többi részével van – állította Dessewffy –, egyeztetni kell a birodalom kohézióját a magyar alkotmányossággal, mégpedig úgy, hogy a kormány Magyarországot gazdaságilag fejlessze (ami a röpirat szerzője szerint faktum), a magyar nemzet pedig hátsó gondolatok nélkül legyen lojális a kormányzathoz.³² Kormány és nemzet együttműködésének követelménye ebben az esetben is a kormány szándékának elfogadtatását jelenti, sokban hasonló módon, mint az 1843-ban publikált röpiratban. Ismét a politikai elem dominál a gazdasági kérdés megítélésénél és nem is akárhogyan: „mindig nagyobb lesz azon kérdésnek nyomatéka: kormány és nemzet értik-e egymást, azonosak-e nézeteik kölcsönös feladásuk felfogása körül? továbbá Magyarország és az örökös tartományok érdekei megférnek, virágoznak-e egymás mellett, és egymással békés

²⁹ Vö. Dessewffy Emil, 1847. 25–26, 39–40.

³⁰ Vö. Dessewffy Emil, 1847. 17, 71.

³¹ Horváth Mihály, 1886. III. k. 57–81, 104–111, Andics Erzsébet, 1975. 260–269., Szabad György, 1977. 84–96.

³² Vö. Dessewffy Emil, 1847. 32, 34, 35, 39–40.

versenyt futnak, vagy ellenben örökös elkeserült harcztot folytatnak-e? nagyobb lesz ezen kérdések nyomatéka mindig, mondjuk, mint ama másoknak, melyy csupán a körül forog: vajjon ez vagy amaz évben néhány ezer mázsa búzával 's posztóval több vagy kevesebb jött-e be, vagy ment-e ki az országból".³³ Ez a „quod erat demonstrandum” jellegű érv, amely a 'kényszerből erényt' klasszikus átfordításán alapul, még egy nevezetes konstrukcióval társul, s ez: a népszerűség és a szakszerűség egymást kizáró jellegű értelmezése, az első megbélyegzése és a második kisajátítása.³⁴ Szabadkereskedelem és országos pénztár – ez Dessewffy javaslata. Az országos pénztárt a dohánymonopólium bevezetéséből származó jövedelemből (ami a birodalomba való betagolás fontos eleme lett volna), a közelebből nem tisztázott „az eddig tehermentes földről és osztályoktól származó jövedelemből”, s a só (amely királyi regálé tárgya volt) felemelt árának összegéből hozhatná létre, s ez lenne az a közpénztár, amely az országon belül biztosíthatna hitelt a tőkeképződés jelentős tényezőjeként.³⁵

Az egész ország gazdasági életét kell tehát korszerűsíteni, részben a birodalmi munkamegosztásban való aktív részvétel lehetőségének biztosításával, részben a belső tőkeképződés segítségével. Saját álláspontját a rész- és álmegoldásokként megbélyegzettekkel állította szembe (amelyek – véleménye szerint – egy rosszul megemésztett elmélet helytelen alkalmazásának következményei) és a vám- és kereskedelempolitikát általános nemzetgazdasági szintre helyezte, azt viszont birodalmi és nemzetközi feltételekből vezette le. Mindezt úgy, hogy a konkrét kérdéseket átcúsztatta általánosakká, ott viszont a fejlettebb partner húzó erejével és a kormány szándékaival érveit. Hasonlóképpen nemzet-felfogásához, itt is egy magasabbrendű organizmus reflektálatlan mozgástörvényeiből dedukálta az alkotórészek szerepét. Tette ezt a konkrétság látszatával, a rossz általánosság jegyében.

„Mélyebb elemzés után két osztályra szakad szét azon bajok serege, melyy hazánk sok tekintetben szomorú, és sürgető orvoslást igénylő állapotának okozója. Az egyik a következőket foglalja magában: legelőbb is a legfőbb hatalom tekintélyének süllyedését, a kormány alkotmányos állása és feladása iránti eszmék teljes zavarát, rendeleteinek büntetlen mellőzését, és végre a bizalom hiányát, közhatóságok igazgatási képességében és részrehajlatlanságában . . . A létező bajok másik categoriáját úgy véljük dióhéjba szorítva kifejezhetni, ha azt mondjuk: *kellemetlen és nyomasztó érzete azon úgy értelmi mint anyagi, egy sommában tehát műveltségi alárendeltségnek és elmaradottságnak, mellyben magunkat a polgárosodott világhoz és legközelebbi szomszédainkhoz, sőt velünk ugyanazon dynastia uralóihoz képest, szemléljük, képezi elégületlenségünk legfőbb alapját . . .* mindkettő egyképpen *sürgetős* orvoslást követel. A mi különösen a másikat illeti, annak kapcsolata az elsővel, minden elemzés nélkül is világos, és méltán a legnagyobb bajok közé számítható, mert a létező politikai kapcsolat jótékonyságainak egész terjedelmökbeni kifejlődését gátolja, olly keserűségeket fejleszt, mellyek a létező kellemetlen helyzetből kivergődhetés valódi módjainak megismerését nehezítik, és végre réseket tart nyitva, mellyeken a politikai ábrándok, kalandok, és veszélyes kísérletek különféle neme, az ország népéhez férközni törekedhetik. Innét van, hogy az ország lakosainak [nagy] része,

³³ Dessewffy Emil, 1847. 42.

³⁴ Vö. Dessewffy Emil, 1847. 8.

³⁵ Vö. Dessewffy Emil, 1847. 92, 93–94.

magára hagyatva, elégtelenségi nyomasztó érzetinek átadva, igényeinek a kielégítés eszközeivel aránytalanságát érezve, könnyen eshetik és esik is valóban ábrándos és rosz politikai tévtanok martalékaul, melyek zászlója alá gyűl össze a foglalkozást nélkülöző fők, kezek és politikai közepszerűségek serege, azon végre, hogy annak árnyéka alatt összevázásítván kiállítási tehetségének csekélységét, mértéktelen vágyainak tarkaságával, egy gyümölcstelen izgatás színhelyévé tegye az országot... *A gyümölcstelen izgatások alkalmaitól és ürügyeitől megfosztani a dologtalanokat és hivalkodókat egy részről, más részről pedig közhasznú működtetésre térni és mezőt nyitni a dolgozni és tenni képeseknek és akaróknak – úgy erőknak mint személyeknek –, ebből áll a jelen pillanatban a magyar politika feladásainak egyik leglényegesebb része...* a veszély, mely nemzetiségünket, fajunk csekély száma és elszigeteltsége mellett a civilizációval érintkezés közben fenyegeti... ellen csak egy orvosság van. *Az öntudatos nemzeti munkásságot az aktivitás ugyanazon fokáig kell felmagasítani, melyet a polgárosodás hódító hatalma tettleg kifejt; a gyűlpontot, melyből sugarai szétlővellenek, minhatalmunkba kell keríteni; az eszköztárt, melyben a hódítás fegyverei találtnak, át kell helyezni honunk belsejébe; a defensív csatatervet offenzívvé kell átváltoztatni, melynek, kivitelben, vezére az alkotmányosság és nemzetiség kombinált fogalma, egyes hadtestei pedig legyenek mindazon eszközök, melyeket a polgárosodás a nagy közönség erkölcsi, értelmi és anyagi állapotának javítására mozgásba tenni képes...* Azt tapasztaljuk, hogy az ország gyarapodik, de fajunk pusztul, pusztul kivált azon része, mely alkotmányosságunkat és nemzetiségünket jelenleg legtöbb relatív értelmességgel elzántsággal és politikai képességgel képviseli. *Ezen pusztulásnak gátot vetni, nemzeti közérdek, mely elől minden egyébnak háttérbe kell szorítani, hacsak fajunkat a nemzetek sorából eltűnni látni nem akarjuk. Országjavítás tehát nagyban, mielebb és összességőleg, tehát ezen szükséggel arányban álló financia!*³⁶

Ezek a sorok Dessewffy Emil utolsó reformkori röpiratából valók, amelyet a Konzeratív Pártnak, „tisztelt elvbarátinak” ajánlott Pesten, 1847. szeptember 20-án. Címe: *Fizessünk! Mennyit becsülettel elbirunk, magunknak, magunkért.* Lényege: a tekintélyek gyengülése és az elmaradottság felfokozott érzete hamis helyzetértékeléshez, s így a tévtanok elterjedéséhez vezet. Ezért meg kell erősíteni a tekintélyeket és felszámolni az elmaradottságot. Annál is inkább, hiszen a szabályozatlan polgárosodás a nemzetfenntartó nemességet pusztítja s ezáltal a nemzet létét fenyegeti. A polgárosodást kell olyanná tenni – hangzik Dessewffy terápiája –, hogy az ne rombolja, hanem erősítse a nemzetfenntartó nemességet. Nem a nemességet kell adóztatni, ahogy a liberálisok akarják, hiszen az nem oldja meg az ország gazdasági bajait és egyedüli következménye a nemesség anyagi állapotának katasztrofális gyengülése lehet, hanem arra van szükség, hogy az ország gazdasága egészében állíttassék lábra, váljon korszerűvé. Ez viszont mindenkire, s nemcsak a nemességre ró feladatokat. Az ország egész gazdaságának korszerűsítése, polgárosítása azt jelenti, hogy a szükséges tőkét meg kell teremteni, amely aztán visszahat a gazdasági vérkeringés élénkülésére és a társadalom valamennyi osztályának helyzetére. „A mostani teherhordónak ezt mondtuk: barátom: az ország felemelése nálad nélkül meg nem történhetik, és read nézve az legjobb, ha az ország anyagi jóvoltáért minél több milliók investáltatnak, mert így támadnak neked bőségben becsületes kereseti módjaid, így fogod, azokat használva, magadat földesuradtól megválthatni – vidd egvelőre tehát az

³⁶ Dessewffy Emil, 1847/a. 18–19, 24.

eddig terheket, melyek a király és a megyének szükségesek, mert azokat nem azért bírod ittott nehezen, mert nagyok, hanem azért, mert rosszul vannak elosztva, és mert eddig nem investáltattak azon milliók, tehát nem történt az meg a mire szükség van, hogy keresetmódjaid gyarapodjanak, jutalmazóbbak legyenek, és így terheidet könnyen vigyed; ha azonban azok egy részét a nemesség már most vinné, úgy vagy neked kellene megint azon többieket vinned, melyek az ország felemelésére szükségesek, és így csak ott volnál, hol eddig; vagy pedig nem történnék ismét meg az, a mire az országnak, és különösen neked szükségtek van, hogy legyen minél több becsületes kereseti módod, mert a nemesség *épen nincs* hozzá készülve, hogy mindkettőt vigye . . . elemi és ipari oktatás, törvénykezési rend, közigazgatás, börtönök javításai, birtok-biztosítás, közintézeink gyarapítása, kereskedésünk nyügeinek megoldása, közlekedési eszközök javítása nagyban, vizeink megigazítása, csatornázás, hitelalapítás, országos tűzkármentés – és a mi mind ezekben foglaltatik, igen sok új becsületes kereseti mód, igen sokaknak. Mind ezen tervezések között, a régi divatból népszerű téveszméket, a régi megszokásból belénk rögzött balítéleteket, valamint egyébkor, úgy itt sem kíméltük, és számokban formulázott példákkal igyekeztünk megmutatni, hogy a nemesség jelen tehermentessége valóságban nem egyéb csalódásnál és inkább valóságos teher; ellenben általunk javasolt terhelése, valóságban élhetési és élvezhetési könnyebbség!”³⁷ Dessewffy Emil a „közteherviselés” liberális követelményét cáfolta tehát röpiratában, s a nemesség közvetlen adóztatásával szemben közvetett – s jórészt homályban hagyott – adóztatását és a közpénz szerzésének már korábbi kötetkéjében emlegetett csatornai megalkotását javasolta. Szerinte a téveszme megszállottai hibás diagnózisból indultak ki, ezért orvoslási módjuk sem lehet helyes. S a helyzet annál is veszedelmesebb, hiszen a rendek tábláján, ahol a földbirtokra nehezű terhek (s a polgárosodással egyre növekedű terhek) szükségessége felvetűdik, a földbirtok nincs vagy alig van képviselve. Ráadásul a követváltatásra és utasításra a vagyonatlan megyei nemességnek van döntű befolyása.³⁸

Láthattuk, míg korábbi művében a védvámrendszer ellenében a kereskedelempolitika kapcsán, addig újabb röpiratában az adózás ügyében fejtette ki a konzervatív vezér-publicista azt a nézetű, hogy Magyarország egész gazdasági élete korszerűsítésre szorul, és szerinte ennek a követelménynek félreértelmezett és részleges elemei a liberálisok programjában szereplű kereskedelem- és adóügyi elképzelések. Elismerte a polgárosodás szükségességűt, de nevezetes korrekcióval. Amennyiben az szabályozatlanul vagy megfontolatlanul érvényesűl, nemzetpusztítű lehet – állította –, ha azonban felűlről, megfelelő szakképzettséggel sikerűl szabályozni, nem fenyegeti, hanem gazdagítja a nemzetet. A szükséges tőkűt egyrészt a birodalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás, másrészt a belső állapotok rendezése, a rend meghonosítása és a terhek arányos elosztása biztosíthatja a leginkább. S ha az első esetében a garancia teljesen hiányzott, az utolsónál pedig a terhek áthárítása jelentkezett egyértelműen, a középű – a „Rend” által szavatolt haladás – konkrétumai bizony nagyon elvontak és soványak voltak. Azok egy része ugyanis vagy már a korábbi országgyűlésen a konzervatívok által megbuktatott törvényjavaslat volt (büntetűtörvénykönyv), amelyet átutalt a törvényhozű testűlet a következű országgyűlés elé, vagy már folyamatban levű akció (folyamszabályozás, a kettűs vám-

³⁷ Dessewffy Emil, 1847/a. 122–124.

³⁸ Vö. Dessewffy Emil, 1847/a. 5, 8, 12.

rendszer megszüntetése), vagy semmit (vagy nagyon keveset) mondó javaslatok szerepeltek közöttük. Annál inkább tanulságos, hogy mi hiányzott belőlük. Hiányzott egyebek között a feudális alapviszonyt érintő szabályozás igenlése (a kötelező örökváltság által garantált jobbágyfelszabadítás) és a közteherviselés szükségességének elismerése, de még az ősiség teljes megszüntetése is. A legjellemzőbb viszont az, hogy meg nem történtként kezelte vagy kifacsarva értelmezte az ellentábor érdemleges érveit és nem vette tudomásul azt a helyzetet, amelyet a konzervatív offenzíva teremtett: a „Rend” korrumpáló anarchiáját, a gátlástalan és a lekenyerezésen alapuló eszközök érvényesítését a többség toborzásában, amely – mindezek ellenére, végül is – nem érte el a maga elé tűzött célt. Dessewffy gazdasági javaslatai látszólag az egész nemzet anyagi erejének gyarapítását szolgálták. Ám a verbalizmus szintjét csak ott lépték túl, ahol a polgárosodási folyamatban biztosítandó kiváltságörzés feltételeire irányultak, amelyek magát a polgárosodást is körülhatárolták és meghatározták. Dessewffy jól érzékelt (és érzékeltette) azt, hogy a rendi alkotmánnyal rendelkező Magyarország a Habsburg birodalomban kivételes helyzetben van és hogy a liberális ellenzék programadói az alkotmányosság kitégítését és jellegének átértelmezését Magyarország gazdasági súlyának megnövelésével (az ehhez szükséges feltételek megteremtésével) kapcsolták össze. Ez viszont ellentétben állt a birodalom szerkezetével, jellegével és az adott helyzet továbbélésével. Észlelte, hogy az adottságok világán alapvetően túlmutató program belső ellentmondásban szenved, hiszen nem tagadhatja nyíltan az adottságok logikáját, burkoltan viszont éppen arra irányul. Ezzel pedig a konzervatív csoport önmagát reformernek tartó ideológiusa elsősorban politikai érveket szegezett szembe. Ezeket pedig úgy adta elő, hogy közügyvé emelte a kiváltságörzést, hiszen a nemességként emlegetett arisztokrácia gazdasági helyzetének fenyegetettségét értelmezte nemzetpusztulásként. S bár nemzetfogalma nem szűkült a normatív értelemben felfogott arisztokráciára, annak elvontsága lehetővé tette azt, hogy a konkrét társadalmi erők érdekeitől függetlenül interpretálja. Mégis az a „köz”, amely számára Dessewffy Emil a konzervatív reform jelszavával érvelhetett, a kiváltságörzők – és újítók közvéleménye volt. Szellemi fegyverekkel nem sikerült a kiváltságörzést a kiszélesült és szélesedő közvélemény ügyévé tenni. Nyilvánvaló volt, hogy a konzervatív tábor jórészt anyagi és hatalmi eszközökkel toborozta a tőle függő helyzetben levők közül híveinek többségét és az eszmék ebben igen alárendelt szerepet játszottak: inkább díszítmények voltak, semmint a programadás meghatározói. A Dessewffy által képviselt konstrukciók bukkantak fel az 1846. november 12-én megalakult Konzervatív Párt programnyilatkozatában éppúgy, mint a rákövetkező esztendő három konzervatív konferenciájáról szóló beszámolóknak. Minthogy a későbbiekben a szó szoros értelmében sikerült közügyvé tenni a kiváltságörzést (azaz olyan társadalmi rétegeket és erőket is a konzervatív politika és ideológia vonzáskörébe emelni, akiknek az érdekei azzal ellentétesek voltak vagy kellett hogy legyenek), érdemes bemutatni e program lényegét, sajátosságát és főbb érveit, hiszen mintegy szintézisét és egyben ellenpróbáját adja az eddig feltárt konstrukciónak.

II. 5. A Konzervatív Párt programja

A Konzervatív Párt megalakulásának közvetlen előzményei az 1843–44-es országgyűlésre nyúlnak vissza, közvetve pedig a *Pesti Hírlappal* szembeni első nagy sajtó-polémiahoz kapcsolódnak. 1841 augusztus elején Budán Dessewffy Aurél 420 taggal

konzervatív kaszinót alakított, s a hónap második felében átvette a *Világot*.³⁹ Az 1843–44-es országgyűlést követően már két konzervatív lap volt porondon: a *Budapesti Híradó* és a *Nemzeti Újság*. Ez utóbbi szerkesztőjének, Liphay Sándornak kezdeményezésére alakult meg (pontosabban: az irodalompartóló *Nemzeti Kör* egy részéből puccs-szerűen hasadt ki) 1845 őszén Pesten a *Közhasznú Gyűlde*, amit létrehozója kifelé görcsösen társasági egyesületnek kívánt feltüntetni, valójában viszont „a pesti közép-ponton alakítandó conservatív pártnak ügye lévén” (ahogy Liphay maga írta Apponyinak a megalakulás előtt), Apponyi György kancellár tudtával jött létre.⁴⁰ A kaszinó, a lapok és a Gyűlde után megalakult a párt is. Feltehetően 1846 júniusában ült össze Pesten az a tanácskozás, amely egy kilenctagú választmányt bízott meg a Konzervatív Párt programjának kidolgozásával.⁴¹ *Somssich Pál*, *Szécsen Antal* gróf és *Liphay Sándor* elaborátuma alapján Dessewffy Emil öntötte végső formába a programot, amit az udvari körökhöz legközelebb álló Szécsen Antal olvasott fel az 1846. november 12-én Pesten tartott alakuló konferencián.⁴² A konferencia kimondta, hogy a Konzervatív Párt megalakult Magyarországon, méghozzá azért, hogy az általa törvényesnek ítélt kormány reform-törekvéseit támogassa és hogy az ellenzék „intoleráns beállítottságával” szemben többséget tudjon létrehívni az elkövetkező országgyűlésre. „... mert törvények alkotásáról, mert nem egyedül nemleges védelemről, hanem tényleges intézkedésről van szó: a választmány szükségesnek vélte, mellőzve minden, a többséggel való kormányzás kérdését illető theoretikus nézeteket, általános elveket, vagy azoknak hazánk viszonyaira nem alkalmazható szövevényes részleteit, gyakorlatilag vevén fel a dolgot, egyszerűen csak azt kimondani, hogy ha bizonyosan, sükeresen, idővesztés nélkül akarunk az új intézkedésekre nézve előhaladni, szükséges hogy intézeteink [ti. intézkedéseink] a közélet mezején a többség által pártoltassanak, hogy mienk lévén a többség, ily módon annak létrehozására, mit üdvösnek vélünk, a legegyszerűbb és leghatályosabb eszközt használjuk . . . a választmány . . . hadat izen az ellenzéknek [az ellenzéki elveknek és eljárásoknak].”⁴³ Mi az ellenzék létjogosultságának alapja? Az — fejtegette a program —, hogy Magyarország alkotmányos ország, ahol a törvényhozást szabad véleménynyilvánítás és eszmecsere kíséri. De ez nem jelentheti mindennek öncélú tagadását és különösen azt nem, hogy az ellenzék gyakoroljon diktatúrát a vélemények fölött, ezért az ellenzéknek is ellenzékre

³⁹ Varga János, 1977. 5–7.

⁴⁰ (Illucz Oláh János:) Budapesti újdonságok NU 1845. okt. 7. 634, 1845. okt. 12. 646, 1845. okt. 14. 651, 1845. okt. 17. 659, 1845. okt. 19. 663, 1845. okt. 23. 671, 1845. okt. 28. 681–682, 1845. okt. 30. 686, 1845. okt. 31. 690–691, 1845. nov. 4. 697., 1846. jan. 9. 21, 1845. jan. 22. 51; BH 1845. nov. 6. 301, 1846. nov. 5. 297.; Liphay Sándor (Pest, 1845. okt. 16., 1846. okt. 18., 1845. okt. 19., 1845. okt. 22., 1845. nov. 2., 1845. dec. 7.) Apponyi Györgynek, MOL A 135. Irregrata 1838–1848.

⁴¹ Dessewffy Emil (Pest, 1846. okt. 31.) Széchenyi Istvánnak, MTAKK K 203/114.

⁴² (Somssich Pál:) Igénytelen nézetek, a' Conservatív pártnak alakítása . . . eránt, (Szécsen Antal:) Cím nélküli feljegyzés, (Liphay Sándor:) Conservatív pártalkotási program-okadatolás, (Liphay Sándor:) Conservatív pártalkotási program, (Dessewffy Emil:) Cím nélküli (Konzervatív párt-program) MOL P90 5/k., Dessewffy Emil Conservatív pártprogramja (Pest, 1846. nov. 14.) OSZKK Analekta 11085.; az elaborátumokat ismerteti: Dénes Iván Zoltán, 1979. (amely a jelen tanulmány megírása után született) 23–25.; MOL A 105. Informations-Protocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion. XV. 1846. II. XL. Sitzung vom 28 November 1846. Pest, 15. November. 782. 56–62.; Horváth Mihály, 1886. III. k. 183–200.

⁴³ Horváth Mihály, 1886. III. k. 186–187.

van szüksége. S minthogy az ellenzék törvénytelennek tekinti azt, amit a konzervatívok törvényesnek, mindaddig, amíg az ellenzék jelenlegi elveihez és irányához ragaszkodik, a két párt (ti. a most megalakult Konzervatív Párt és a párttá csak 1847-ben váló ellenzék) nem békélhet meg egymással, hiszen nincs közös tárgyalási alapjuk.⁴⁴ „Éreztük mi is, hogy a 'conservatív' név a párt minden teendőit, minden irányzatait ki nem fejezi. De azon nézetből kiindulva, hogy nem az elnevezés határozza meg a pártok jellemét vagy teendőit, hanem hogy ellenkezőleg a pártok jelleme és tettei értelmezik a pártok elnevezését: egy oly nevezethez továbbá is ragaszkodunk, melynek európai értelme van, mely főirányzatunknak megfelel, melyet megváltoztatni vagy, melyről lemondani annyit tenne, mint a párt múltjáról elfelejtkezni, vagy azt eltagadni. Nincs pedig semmi ezen múltban, miről lemondani kívánnánk. Ragaszkodunk . . . oly elnevezéshez, mely hazánkban ösmeretes, mely alatt számos elvbarátaink eddig is gyakorta dicsően működtek, és melyre nézve csak tőlünk függ, azt e honban mindinkább nagyobb fényre és tiszteletre emelni . . . alkotmányos életünk további fejlődésével mindinkább szükségessé válandik a függetlenség annyiszor említett elve helyébe egyszerűen a politikai becsületesség elvét állítani; egy oly elvet, mely az úgy nevezett függetlenség helyett a becsületes függőséget gyakorta a maga érdekében igénylendi, nem kültekintetektől, vagy egyéni magán viszonyoktól, hanem a meggyőződés összhangzásának és az irányzatok egységének múlthatatlan szükségétől . . . Azon elvekre nézve, melyeket a választmány megemlít, azt tartom, nem szükséges a tulajdon szentségét és a kormány alkotmányos erejének és hatályosságának megőrzését hosszabb okoskodásokkal támogatni. Oly elvek azok, melyeket, úgy tartom, mindnyájan pártolunk, melyek józanul felfogva, az okszerű haladást csak biztosíthatják. Említsem-e a birtoknak mérséklő befolyását, mely a stabilitásnak egyik legfőbb biztosítékát képezi? Nemzetiségünk érdekét, ámbár az ezen ügy iránti rokonszenv magától értetődik, azért véltük megemlítedőnek, nehogy azt a másik párt kiváltságaként tekinteni, vagy egyedáruságának átengedni láttassunk; mert egyaránt szent ezen ügy mindenikünk előtt, és az iránti részvételben magunkat senki által felülmúlni nem fogjuk. Két sark körül forog politikai létünk: egyike azoknak nemzetiség, alkotmányos és közigazgatási önállásunk; másika a közbizalommal való azon összeköttetés, melyet századok előkészítettek, századok megerősítettek. Meggyőződésünk az, hogy minden intézkedésnek e két alap gondos szemügybe vételére kell alapúlnia, annak nem csak nemleges tiszteletére, de tényleges méltánylására: hogy valamint a kormány bizodalomra nem számíthatna ezen országban, ha ezen alapok elsejét csak malum necessariumnak [szükséges rossznak] tekintené, úgy az ország sem várhatná őszinte közremunkálását a kormánynak, ha azok másikat szem elől tévesztené . . . az ország dolgai azon ponton állanak, melyen elkerülhetetlen kötelességgé vált, hogy a maga körében minden conservatív oda hasson, miszerint a szükséges törvényhozási intézkedések a legközelebbi országgyűlésen okvetlen létre jöjenek. — Ezt legbiztosabban úgy lehet elérni, ha a legfőbbeket a kormány kezdeményezi egy részről; és a vélemények oly dispoziója hozatik létre, mely az üdvösnek, szükségesnek elfogadására hajlandó, ellenben az országtól jövő kezdeményezésekben az idegen példák vak utánzatának, veszélyes politikai kísérletek tételének viszketegétől, szóval a múlt országgyűlési ellenzéki többség túlságaitól távol legyen, és ha más részről kiindulási pontul azon elv választatik, melyhez képest semminemű törvényhozási intézkedés sem érdemli meg a haladás és javítás nevezetét, ha a

⁴⁴ Vö. *Horváth Mihály*, 1886. III. k. 188.

kormánynak alkotmányos ereje s hatályossága, az országnak alkotmányos állása, a birtoknak mérséklő befolyása, a tulajdoni jognak szentsége, a közbirodalmi kapcsolatnak szilárdsága, nemzetiségünk érdekei s egy békés reform lehetőségei általa meg nem erősítettnek, nem conserváltak s illetőleg újabb biztosítékokat nem nyernek... a honnak legközelebbi s egyaránt fontos teendői között a vélemény szabadságának a köztanácskozások külön nemeiben minden irányban biztosítása, az úrbéri viszonyok kiegyenlítésének könnyítése, a katonai élelmezés ügye, büntető törvénykönyv és börtönjavítás, a polgári törvénykezési rend megigazítása, az ország anyagi közszükségeinek fedezése, a megyei igazgatás javítása, a királyi városok országgyűlési szavazata s belszerkezeti hiányainak javítása, a nemesi birtokviszonyok czélszerűbb rendezése, a földbirtoknak nyújtandó olcsó és könnyű hitel, a hon vám és kereskedési ügyei, bányatörvénykönyv, egyesületek és társulatok iránti intézkedések tárgyában... semminemű törvényes előlépések sem jöhetnek létre, ha a felebb, kiindulási pont gyanánt említett elvek nem fognak túlsúlyra vergődni azoknak többségénél, kik a törvényhozásra akár közvetve, akár közvetlen befolyanak; nem jöhetnek pedig létre, és így okvetetlen tespedésnek kell következni azért, mert a kormány sokkal erősebb, igazságosabb és conservatívabb, sem hogy alúlról jövő és az itt elmondott fő elvekkel ellenkező javaslatoknak engedni volna kényszerülve; sokkal bölcsebb és előrelátóbb, semhogy ily javaslatokat önmaga tenni képes lehetne; de sokkal törvényszerűbb és loyálisabb egyszersmind, semhogy önjavaslatait, másképp mint alkotmányos úton, irányelveivel összevágó többség segítségével, akarná keresztülvinni.”⁴⁵

A 125 taggal megalakított párt saját kebeléből 9 fős választmányt hozott létre, melynek feladata az, hogy az évenként négyszer tartandó konferenciák között intézkedjen és mindenekelőtt, hogy a kormánnyal kapcsolatot létesítsen. Tagjai: gróf *Dessewffy Emil*, a *Budapesti Híradó* tulajdonosa és vezérszerkesztője, gróf *Keglevich Gábor* tárnokmester, nógrádi adminisztrátor, *Fogarassy Mihály* címzetes püspök, *Lipthay Sándor* kanonok, a *Nemzeti Újság* vezérszerkesztője és a *Közhasznú Gyűlde* társelnöke, *Luka Sándor* honti adminisztrátor, ifjabb *Mailáth György* baranyai adminisztrátor, *Somssich Pál*, a Helytartótanács tanácsosa, gróf *Szécsen Antal* pozsegai adminisztrátor és báró *Vay Miklós* koronaőr.⁴⁶

Második konferenciáját a Konzervatív Párt ugyancsak Pesten tartotta, 1847. március 15-én. Tulajdonképpen a program elemeit értelmezte újra, védte és erősítette meg az ellenzéki bírálattal szemben, lényeges változtatások nélkül, némi megfogalmazásbeli – taktikai megfontolás szülte – enyhítéssel.⁴⁷

Harmadik, 1847. június 12-én tartott, konferenciájukon a konzervatívok az országgyűlési teendőkről tanácskoztak. Megkülönböztették a már az uralkodó elé terjesztett törvényjavaslatoktól azokat, amelyekben az országgyűlés megállapodott, de még nem kerültek a királyhoz szentesítésre, és ugyancsak legfelsőbb jóváhagyásra várnak, ezektől pedig mindazokat, amelyeket még nem tárgyalt az országgyűlés (ti. az 1843–44-es országgyűlés) vagy amelyekben nem jutott egyetértésre. A szentesítésre váró törvények tárgyai: a katonai élelmezés, a börtönjavítás és büntetőtörvénykönyv, a vámviszonyok

⁴⁵ *Horváth Mihály*, 1886. III. k. 188–191, 196–198.

⁴⁶ *Beszámoló* (1846. nov. 12.) (Pest, 1846. nov. 14.) MOL P90 5/a.

⁴⁷ *Beszámoló* (1847. márc. 15.) (Pest, 1847. márc. 20.) MOL P90 5/a.

rendezése és a bányatörvénykönyv. Az országgyűlés által nem tisztázott és tisztázásra szoruló kérdések: a véleményszabadság biztosítása a köztanácskozásokban, az úrbéri viszonyokból való békés kibontakozás közvetett elősegítése, a királyi városok és kerületek országgyűlési képviselője és belső szervezetük ügye és végül az ország közszükségeinek fedezése, a teherviselés kérdése.⁴⁸ Az országgyűlési többség megszervezésének igényén kívül ez a négy téma szerepelt a negyedik – szeptember 20-án tartott – konzervatív konferencia napirendjén is. Most már nyilvánvaló lett, hogy a véleményszabadság biztosítása a konzervatív vélemény helyhatósági és országgyűlési túlsúlyának biztosítását jelentette. Az 1840-ben törvénybe iktatott (és gyakorlati jelentőséggel igen kevésbé bíró) önkéntes örökváltságot mindenekelőtt hitelintézetekkel kívánták elősegíteni. A királyi városok és kerületek országgyűlési képviselője, amelyet ezideig elvontsága miatt nem lehetett értelmezni, most annál inkább értelmezhetővé vált: „azon elvök ismételése mellett, hogy a törvényadta jogok méltánylását kötelességüknek ösmerik, – kijelenték a jelenlevők, hogy midőn politikai jogok megadásáról vagy kiterjesztéséről van szó, ezeknek csupán olyanokra terjesztését óhajtják, kikben vagyon és értelmességi biztosíték létezik, s hogy továbbá földadásuknak tartják oda hatni, hogy midőn belrendezésük következtében ezen testületek szélesebb alapon nyugvó jogokkal ruháztatnak fel, a kormánynak reájok azon befolyása és hatályossága biztosítsassék, melly a közigazgatás és jó rend érdekében szükséges”. Az országos közpénztár „fedezésének egyik legalkalmasabb módja... az eddig tehermentes osztályoknak azokhoz alkotmányos biztosítékok melletti járulásában keresendő”. Ez tehát megmaradt elvontságában.⁴⁹

A Konzervatív Párt tehát megalakult és tagjait az országgyűlési többség megszerzésére mozgósította. Elődeivel nem pusztán neve rokonította, hanem elsősorban tagjainak társadalmi hovatartozása, hiszen a párt meghatározó részét kormánytisztviselők alkották, méghozzá a feudális kormányhatóságok főbb méltóságai és a megyei adminisztrátorok.⁵⁰ S a pártalakulással csaknem egyidőben készítette el Apponyi György (ekkor már fő-kancellár) az összehívandó országgyűlés programját.⁵¹ Dessewffy Emil, akinek kulcszerepe volt a párt megalakulásában, az országgyűlés megnyitásának napján visszavonult a *Budapesti Híradó* szerkesztésétől.⁵² A küzdelem ismét a pozsonyi üléstermekbe tevődött át. A gróf, akinek hírlapi ellenfelei között Kossuth Lajos, Szalay László, *Teleki Domokos* és – egy ideig – *Kemény Zsigmond* is megtalálható volt, háttérbe húzódott.⁵³

⁴⁸ *Beszámoló* (1847. jún. 12.) (Pest, 1847. jún. 14.) MOL P90 5/a.

⁴⁹ *Beszámoló* (1847. szept. 20.) (Pest, 1847. szept. 22.) MOL P90 5/a.

⁵⁰ Ezt bizonyítja a résztvevők névsora: *Beszámoló* (1846. nov. 12.) (Pest, 1846. nov. 14.) MOL P90 5/a.

⁵¹ (György Apponyi:) Program des nächsten ungarischen Landtages. Wien, 1847. jan. 8. MOL P90 5/a. Értelmezi: *Andics Erzsébet*, 1975. 271–275.

⁵² *Gróf Dessewffy Emil*: Az olvasóhoz BH 1847. nov. 7. 315.

⁵³ (*Kossuth Lajos*:) A „Világ” új metamorphosisa PH 1844. jún. 13. 403.; *Szalay László*: Nyílt levél Considerant Victorhoz, a Democratie pacifique főszerkesztőjéhez PH 1845. febr. 2. 71–72.; (*Teleki Domokos*:) Irány EH 1845. máj. 23. 321–322, 1845. máj. 27. 329–330, (*Teleki Domokos*:) Deák és az ellenzék, a Budapesti Híradó és a conservativok EH 1846. jan. 2. 3–4, (*Teleki Domokos*:) Számvetés, a Budapesti Híradóval EH 1846. aug. 27. 543–544., (*Teleki Domokos*:) Még egyszer és utoljára a B.P.H. szemléirőjének EH 1846. okt. 1. 623–624.; (*Kemény Zsigmond*:) Polemia a Budapesti Híradó ellen EH. 1845. aug. 22. 529–530, 1845. aug. 26. 537–538, 1845. aug. 29. 545, 1845. szept. 2. 553–554, 1845. szept. 5. 561–562., 1845. szept. 9. 569–570, 1845. szept. 12. 577.

II. 6. Néhány korabeli bírálat

Még a *Budapesti Híradó* megindulása előtt írta Kossuth:

„A gr[óf] . . . többek közt feladatul tűzi ki magának 'devalválni a' nagy szavakat'. Higgye el a' nemes gróf ez már igen elcsépzelt régi elménczség, 's ha még is nem az, úgy méltóztassék mindenen előtt devalválni saját programját, mert az eredeti fogalmaiban úgy, valamint idézéseiben tele van nagy szavakkal; méltóztassék devalválni e' szót: 'conservatismus'; mert e' szóval igen sok eszme takarózik, mi valóságos 'destructismus'. — A 'nemes gróf azt is ígéri programjában, hogy egy új iskolát alapítand: a' *gyakorlati javítók*' iskoláját, egy organisáló iskolát a' desorganisáló iskola ellenében, mely utóbbi alatt természetesen azon iskola értetik, melyhez mi is tartozni büszkélkedünk. Kérjük a' nemes grófot, méltóztassék a' kitűzött devaluationalis működést ide is alkalmazni, igen szép alkalma lesz a' 'nagy szavaknál'. Valóban furcsa! van e sok *gyakorlati javítás* most szőnyegen, legyen az a' politikai, legyen a' socialis cselekvés mezején, melyet más valaki indított, mozdított, létesített, vagy ha nem indított, legalább *sikeresebben* előmozdított, mint ezen ábrándozó! ezen inpracticus! ezen desorganisáló iskola!? . . . Nagy szavak, igen nagy szavak nemes gróf! — méltóztassék egy kissé devalválni — mert higgyen a' nemes gróf! ha nekünk nem, legalább a' világ tapasztalásnak, a' *gyakorlatnak*: mikint azok voltak, azok most is, 's lesznek örökkön örökké a' legkevésebb *gyakorlati emberek*, kik a theoria megvetését affektálva magokat minden lépten *gyakorlati embereknek* hirdetik.”⁵⁴

Szalay László pedig még 1845-ben így ítélte meg a konzervatívokat: „Ezen uraknak a' kormányról még csak concret fogalmuk sincsen — mert ha mi kormányformájok vázlatát sürgetjük, azt válaszolják, hogy ezek meddő kérdések reánk nézve, hogy ne feledkezzünk meg viszonyainkról, hogy ne cseréljük föl a' szerepeket, hogy ne képzeljük magunkat francia vagy angol publicistáknak . . . Ez urak között 's köztünk egy egész tenger van, nem azért, mert kormányférfiak, hanem azért, mert magokat alkotmányos kormányférfiaknak hiszik, 's így nem is válandanak már azokká boldog kimulásokiglan, épen úgy, mint a' magát szabadnak hívó rab soha de soha szabadságának nem fog örövendeni.”⁵⁵

Elméletellenes, elvnlküli, pragmatikus beállítottság, amely az ellenfelet megbélyegzi és saját magára nem reflektál — fogalmazhatjuk át Kossuth és Szalay ítéletét, azt, amelylyel az újrászerveződő konzervatív tábor tevékenységét és mentalitását jellemezték. Olyan álláspont, amely elvileg üres — vihetjük tovább —, hiszen nem gondolataik súlya, hanem hatalmi helyzetük határozta meg a konzervatívok tetteit. Maga a párt elnevezése pedig olyan általános, amelyet a pártprogram kapcsán Kossuth ekképpen bírált (a cenzúra miatt külföldön megjelent tanulmányában): „Conservatív párt annyit teszen, mint olyan párt, mely feladatúl tűzte ki magának a *status quo*-t vagyis a fennálló állapotot védeni. Kérdés tehát conservatívok-e. kik magokat így nevezik . . . Mit conser-

Kemény Győző Jenő álneven polemizált Dessewffyvel, ami azért is tanulságos, hiszen hamarosan az ő néhány cikkével is találkozhatunk a *Budapesti Híradó*ban. Vö.: Kemény Zsigmond, 1846. 149, 158–160, 166–168. Kossuthtól és Szalaytól csak egy-egy cikket emeltem ki, Telekitől és Keménytől azért többet, hiszen kevésbé ismertek.

⁵⁴ (Kossuth Lajos:) A „Világ” új metamorphosisa PH 1844. jún. 13. 403.

⁵⁵ Szalay László: Nyílt levél Considerant Viktorhoz, a Democratie pacifique főszerkesztőjéhez PH 1845. febr. 2. 72.

válnak? Azt a mit a kormány meg nem támad, a mi magában *conserválódik*; ellenben, mit a kormány megtámad, azt teljességgel nem *conserválják* . . . mit *conserválnak* az úgy nevezett *conservatívok*? Mit *conserválnának* egyebet, mint a zsíros kormányhivatalokat . . . A fontolva haladás . . . olly szó, mellynek értelme tárgy, idő, alkalom és egyéniség szerint különbözik, s így mint pártnév semmit sem jelent. 'Conservatív progressisták' Fából vaskarika. 'Kormánypárt!' . . . ' Azt mondják, 'mi *conservatívok* pártolni fogjuk a kormányt mindenben, a mit törvény s alkotmány szerint teend' . . . ez nem pártjel, nem pártprogramm, nem pártjellemzés; ez olly határozatlan általános mendedmonda, mellyet, akármi párthoz tartozzék bár, minden becsületes ember és minden gazember is aláír. Mert én még nem hallottam olly tollatlan kétlábú állatot kukorékolni, a ki így szólott volna: 'A kormány ezen lépése törvénytelen, tehát pártolom.' . . . Nincs olly dühös oppositionalista, a ki (ha van ilyen?) csak azért opponáljon a kormánynak, mert nem ő, hanem gróf Apponyi a cancellár, ki bevallaná, hogy a kormány törvényes lépéseit sem akarja pártolni, és nincs olly 'geheimpolizeibeli' zsoldos, a ki bevallaná, hogy a kormány törvénytelen lépéseit pártolni fogja. Csakhogy amaz mindent törvénytelséggé ráamájára húzna, emez pedig mindennek törvényességére esküszik. Illyen botor beszéd a kormánypárti név, miként az uraimék saját programjukban értelmezik . . . Azt gondolta az ember, ha egyszer összeültek és sütnék, főznek és rántanak, majd csak látunk egy kis logicát, egy kis értelmet kitalálva, majd csak megértjük, hogy mit akarnak, és összejöttek, süttöttek és főztek és megjött a program és . . . semmi, semmi! Vagy eltagadták, a mit akarnak, vagy nem tudják, hogy mit akarnak . . . Elég az hozzá, *conservatív, fontolva haladó, conservatív-progressista, kormánypárti* mind nem párt jellemző nevezet. *Pecsovic* – ez az igazi név . . . ”⁵⁶ Dessewffy Emil publicisztikai tevékenységének mérlegét a *Pesti Hírlap* egyik munkatársa vonta meg:

„. . . a' B. P. Híradónál nemcsak szállás-, hanem vezérváltozás is történt. Gr. D.–E. – azon lap' eddigi vezetője, utóbbi [november 7-i] számában jelenti, miszerint e' pályáról visszalépett. Nem vizsgáljuk az okokat, mellyek a' vezérgrófot ezen határozatra bírták. Mi három éves és négy hónapos működése' eredményét illeti: e' részben az összes törvényhatóságok' utasításaira mutatunk, – a' felelet igen világos. Valóban keserű csalódás, három egész éven keresztül olly buzgón hinni és hirdetni az embernek, hogy többségben van, 's arra ébredni fel, hogy csaknem isolálva áll. A' B. P. híradó' finaciális tervéből, melly mellett gr. D.–E. – annyit küzdött, az összes megyék közül csupán Temes megye fogadott el valamicskét. Abban sincs köszönet. A' lelépett vezérnek tehát hírlapi pályájából legalább is azon tanúságot kellett merítenie, hogy tanaival nem a' maga idején állott elő. Igen korán, vagy talán igen is későn jött. Ez a' kor még nem volt képes őt megérteni; vagy igen is megérté . . . ”⁵⁷

Az 1846-ban alakult hazai Konzervatív Párt sajátossága – kortárs ellenfelei szerint – az elvtelenség, az elvnlküliség volt. A továbbiakban az eddigi rekonstrukciók és elemzések tanulságai nyomán arra kívánok választ adni – immár tételelesen –, hogy mik voltak a reformkonzervatív álláspont érvei és elvei és hogy mi kölcsönözött ezeknek a későbbiekben látszólagos érvényességet.

⁵⁶ *Deregyei, 1847. 839, 841, 844, 862.*

⁵⁷ (Névtelen:) Fővárosi újdonságok PH 1847. nov. 11. 311.

III. ÉRVEK ÉS ELVEK

A konzervatívok önmagukról kialakított képe – sajátos módon ugyan, de – része lett a XIX–XX. századi hazai köztudatnak. Eredménytelenségeiket és népszerűtlenségüket a hazai rendezetlen állapotoknak és ellenfeleik felelőtlenségének tudták be, álláspontjuk pozitívumát pedig a kiegyezés előkészítésében, a magyar nemzetiség megóvásában jelölték meg. Szerepük átértelmeződése szoros összefüggésben állt azzal a folyamattal, amelyben a háttérben meghúzódó konzervatívok és az előtérben levő politikai és ideológiai konstrukciók közötti összhang (a liberális külsőségek miatt a részletekben meglevő feszültségek ellenére) mind nyilvánvalóbbá vált a dualizmus korában és megítélésük szégyenlős eszményítést határozta meg. S ha az 1848/49-es önvédelmi háború idején kompromittálódott gárda tagjai nem voltak alkalmas alanyok az idealizálás számára (hiszen Apponyi György, Jósika Samu, Szécsen Antal és Dessewffy Emil egyértelműen a retrográd erők oldalára álltak), ezt az eszményítők önkényuralom korabeli szerepük pozitív értelmezésével és a konzervatíván átértelmezett Széchenyi és az idealizált Dessewffy Aurél előtérbe állításával egyenlítették ki.⁵⁸ A szerepek átértelmezése viszont a konstrukciók újratermelésén alapult. Azokon, amelyek a konzervatív álláspont sajátlagos lényegét meghatározták.

A reformkori Konzervatív Párt ideológiája sajátos kettősséget mutat. Érvei és elvei jórészt a liberálisoktól átvett elemekből álltak, azokat viszont az adottságok (pontosabban: bizonyos adottságok) igazolására használták konzervatív értelmezők, ilyen kontextusban értelmezték őket. A jogkiterjesztés – vallották – formális, garanciák nélkül pedig egyenesen veszedelmes: a szabadság „Rend” nélkül, anarchiát és a nemzet pusztulását eredményezi. A nemzet alapviszonyait érintő kérdések gondos, elmélyült megközelítést igényelnek és nem külföldi (és félreértett, megemésztetlen) eszmék kritikátlan alkalmazását szükségeltetik. Minthogy a liberálisok – szerintük – ez utóbbit teszik, félreértik (mégpedig alapvetően értik félre) a helyzetet. Rossz diagnózisuk (az ugyanis, hogy Magyarországon a birodalmi kormányzat és a konzervatív arisztokrácia a polgári nemzetté válás legfőbb akadályozói) a nem megfelelő terápia (az alkalmazandó szabadelvű eszmék) igényéből következik. Ez viszont a konzervatív argumentáció szerint nem pusztán helytelen szellemi adaptáció és a szakszerű megközelítés hiányának a következménye, hanem a liberálisok túlnyomó többségét alkotók helyzetének. Annak ugyanis, hogy a nemességtől áldozatvállalást követelőknek nincs veszténivalójuk, sőt – szándékaiktól függetlenül – anyagilag érdekeltek abban, hogy nyereszkeskedjenek azon a folyamaton, amely (ha bekövetkezne) tönkretenné a nemzetfenntartó vagyonos nemességet és a „Rendet” és az

⁵⁸ Magyar Szónokok és Statusférfiak (Politikai jellemrajzok) Kiadja Csengeri Antal Pesten, 1851. 229–283, 333–512.; (*Ludassy Mór*.) Drei Jahre Verfassungstreit. Beiträge zur jüngsten Geschichte Oesterreichs. Leipzig, 1864.; *Pulzky Ferencz*: Jellemrajzok II. Gróf Dessewffy Aurél és társai. BSz 1874.; *Asbóth János*: Conservatívek és szabadelvűek 1825-től Világosig. Dessewffy Aurél, Széchenyi István In: Irodalmi és politikai arcképek. Bp., 1876. 121–162.; *Wirkner Lajos*, 1879. 93–185.; *Deák Farkas*: Gróf Dessewffy Aurél. Pozsony, 1885.; *Szőgyény-Marich László*, 1903. I. k. 18–21, 103–112.; *Éble Gábor*, 1903.; *Réz Mihály*: Gróf Dessewffy Aurél. BSz 1905.; *Szekfű Gyula*: A tizenkilencedik és a huszadik század In: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet VII. k. Bp. é. n. 153, 163, 166, 175–176.; *Béla Menczer*: Ungarischer Konservatismus In: *Gerd-Klaus Kaltenbrunner (Hrg.)*, 1972. 219–240.; A legendaképződés tényezőire: *Dénes Iván Zoltán*, 1978. 906–908.; a reformkori Konzervatív Párt ideológiai sajátosságaira: *Dénes Iván Zoltán*, 1979. 25–27.

ezzel járó haladást egyedül megteremteni képes végrehajtó hatalmat. A sérelmi politika és a kapkodással társult túlhajtó beállítottság viszont (amennyiben érvényesül) nem pusztán a politikai mechanizmusok működését akadályozza, hanem azokat az alapviszonyokat fenyegeti, amelyek a magyarság létét meghatározzák. Fenyegeti a tekintélyelvű társadalmi tagolódást, méghozzá társadalmi anarchiával, támadja a birodalmi kapcsolatot és így kétséggé teszi Magyarország viszonyát a birodalomhoz és helyét abban, s ezzel Magyarország saját királya iránti lojalitását teszi kérdésessé. Holott a szakszerű és alkotmányos politika ezeken a viszonyokon alapszik. Csak az arra hivatottak vállalkozhatnak megalapozottan hazánk korszerűsítésére, annak az anyagi és erkölcsi gyarapodásnak a kezdeményezésére és irányítására, amely békés úton végbevihető és kívánatos is, hogy végbemenjen. Az anyagi és erkölcsi gyarapodás igenlése – látszólag – a konzervatív álláspont pozitív lényege, amelynek konkrétumairól igen keveset tudhattunk meg.

A konzervatívok (rekonstruált álláspontjuk szerint) a polgárosodás folyamatát szükség-szerűnek ítélték, hogyanját viszont kisajátítandónak tartották. Annak szerintük úgy kell végbemennie, hogy ne fenyegetse a nemzet létét, közelebbről a tulajdon szentségét, a „Rend” által garantált szabadságot és a birodalmi kötelékekkel „becsülettel” együtt élő magyar nemzetiség ügyét. Tulajdon, szabadság és nemzet liberális elvei viszont sajátos konzervatív átértelmezést nyertek. Nemzetben a rendi hierarchia alkotórészeit, a nemzetfenntartó nemességet és egy olyan organizmust értettek, amelynek elvileg tagja lehet az, aki a vagyon, értelmesség és erkölcsösség (liberális) biztosítékai által garantált független ítélőképesség birtokában van, tehát aki judíciummal rendelkező, önálló egyén. A nemzetfogalom három eleme közötti összefüggés azért tisztázatlan, mert a közösség elvileg sem nyitott (ha deklarátívan az is), hiszen lényegét a transzcendenssé emelt társadalmi hierarchia és a hierarchiában elfoglalt hely által meghatározott szerep és érték alkotja. A szabadság ugyancsak nem univerzális: kit-kit a társadalomban elfoglalt helyzete szerint illet meg, s inkább emlékeztet a feudális privilégiumra, mint a polgári értelemben vett (a közösség minden tagját egyaránt megillető) természetjogi szabadság-fogalomra. S ahogy nemzet és szabadság liberális eszményei konzervatív interpretációt kaptak, a tulajdon szentségének polgári tétele az adott tulajdonviszonyok alapvető érinthetlenségét volt hivatva szavatolni. A nemzetfogalmat és a szabadság ideáját olyan tulajdonértelmezéssel társították a konzervatív érvelés kimunkálói (mindenekelőtt az ebben a tanulmányban csak emlegetett Dessewffy Aurél és a jelen rekonstrukció modelljeül választott Dessewffy Emil), amelynek lényege, hogy a polgárosodás folyamatának természetes egyensúlyra van szüksége ahhoz, hogy a nemzeti múlt értékei megőrződjenek, s ez a „fekvő birtok”, a nagybirtok. Minden társadalom óhatatlanul kitermeli a maga elitjét, arisztokráciáját, és az érdemen alapuló születési arisztokrácia még mindig értékesebb és „természetesebb”, mint a pusztán birtokláson alapuló pénzarisztokrácia, amely szükségképpen elősdi és korrump – érveltek a nagybirtokosok befolyásának kívánatossága mellett. Persze a hazai arisztokráciának – Dessewffy Aurél szerint – meg kell magyarosodnia, hogy befolyását növelhesse. A konzervatív módon átértelmezett nemzet, szabadság és tulajdon mellé társult a „Rend” követelménye, amely politikailag a végrehajtó hatalom törvényhozói és igazságszolgáltatói (tehát feudális és a szokásjogot leszűkítve átértelmező) funkcióinak való alárendelődést, elvileg pedig a tekintély hivatásrendi princípiumának elfogadását jelentette.

Azzal az állásponttal szemben, amelyik a feudális mentességet úgy kívánta polgári szabadsáigiogra változtatni, hogy a kiváltságokat elvileg egyetemessé téve, azok privi-

légium-jellegét felszámolja, a konzervatív pozíció kiváltságot kívánt őrizni és megújítani. A magyar társadalom hierarchiájának csúcsán levők vezető szerepét akarta biztosítani az elkerülhetetlennek ítélt polgárosodás folyamatában. Olyanoknak, akik túlnyomó része a XVII–XVIII. században – a Habsburg hatalom szerepe következtében is – jórészt kihalt hazai arisztokrácia helyébe a dinasztia kreatúrájaként került.

Míg ellenfelek a közösség kohézióját minden egyes ember egyéni méltóságának kialakítandó feltételrendszerére próbálták alapozni, addig a konzervatívok önmagát reformnernek nyilvánító csoportja a közösség mind elvont entitás alá sorolta a kisebbség privilegizált szabadságát biztosító többség bensővé teendő alattvaló-tudatát. Tette mindezt moralizálással és a biztonság-igény erősítésével s akkor, amikor a társadalom 4/5-e a feudális függőség személyi és dologi viszonyaiban élt és a polgárosodás folyamata annyira előrehaladt, hogy a birtokforgalom meghatározója már régóta a pénz lett. Teljesítményeket ígért annak a közösségnek, amelyet elsősorban a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedők és a tőlük közvetlenül függők alkottak. Hatalmi logika alapján igényelte a kezdeményezés jogát sajátmagának, a végrehajtását pedig alárendeltjeinek. Biztosítékként pedig a személyekbe és testületekbe vetett bizalmat jelölte meg.

A hazai reformkori Konzervatív Párt vezető gárdája – feltehetően – pozíciót és súlyt kívánt biztosítani magának a birodalmi bürokrácián belül, szavatolva egyúttal saját (a számukra legkedvezőbb) tőkés viszonyaik ki-, ill. átalakítását. A változásban nem egyszerűen valamifajta megőrzést, hanem nagyon is meghatározottat: saját érdekérvényesítésük, privilégiumaik biztosítását és megújítását akarták, méghozzá a magyar társadalom túlnyomó többsége rovására. Nemzetiségi koncepciójuk nem volt és korántsem voltak toleránsabbak a liberálisoknál ezen a téren sem, hiszen érdemleges társadalmi és politikai reformszándék híján náluk sokkal korlátozottabb fejlődési perspektívát nyújtottak.

A konzervatív álláspont önmeghatározásának fogalmi zavaraiiban valóságos paradoxon fejeződött ki. Az, hogy a konzervatív irányzat nem védhette nyíltan azt, amit védett, amit ellenfelei kérdésessé tettek. Nem védhette nyíltan érvekkel, csak döntésekkel és más hatalmi eszközökkel, s az argumentumok és elvek csatájában ellenfelei érvelését fordította visszajára. Ez viszont azt jelezte, hogy az elfoglalt pozíció elvileg üres. Üres, mert a konzervatívok indítéka nem elvi volt (míg vitapartnereiké sokban igen) és mert nem önálló elveket szegeztek szembe a liberális kihívással, s mivel – mindenekelőtt – az álláspont nem volt őszinte. Nem, hiszen lényegét, a születési kiváltságok igazolását már nem vallhatta nyíltan magáénak. Hatását és érvényességének látszatát is elsősorban az magyarázza, hogy olyan konstrukciók váltak uralkodóvá a magyar társadalom alapviszonyaiban a dualizmus korában és a két világháború közötti időszakban, amelyekben a megtévesztő látszat elfedte a lényegét: a liberális külsőségek az egyre nyersebb módon újratermelődő kiváltságörzést, az önrendelkezés elemei a meghatározó függőséget.

Általánossá vált az a gondolkodásmód, amely nem az „okok és okozatok egyszerű láncolatában” kereste a társadalom alapproblémáit és azok megoldását, hanem amelynek meghatározója „álbajokra és álokokra” hivatkozó „séreلمي és féleلمي” logika volt. Ennek révén is közügygé emelkedett a kiváltságörzés. Ennek ördögi köreiből viszont nagyon nehéz volt kitörni.⁵⁹

⁵⁹ A magyar társadalomfejlődés zsákutcainak és ideológiai mechanizmusainak mélyenszántó, klasszikus érvényű elemzését adta: *Bibó István*: Eltorzult magyar alkat – zsákutcs magyar történelem. *Válasz*, 1948. 289–319. Idézetek: 309.

Láthattuk, a reformkori hazai konzervatívok nem értékőrzésre, nem mindenki számára biztosított emberi méltóságra és megfontolt haladásra törekedtek. Mindez elkendőzője volt kiváltságőrzésüknek. S ahogy a termelés kényszerén alapuló faluközösség nem lehet mintája a szabadságba belekóstolt urbánus ember problémái megoldásának, úgy saját élményeink okainak magyarázataként sem fogadhatjuk el a pozícióőrző konzervativizmus múltba visszasugárzott, utólagos „bölcsségét”.

RÖVIDÍTÉSEK

A 105 = Magyar Királyi Kancellária. Informations-Protocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion; A 135 = Magyar Királyi Kancellária. Kancelláriai elnöki iktatatlan iratok; *Andics Erzsébet*, 1952, 1965. = A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben (Összegyűjtötte és szerkesztette *Andics Erzsébet*) II. k. Bp., 1952., III. k. Bp., 1965.; *Andics Erzsébet*, 1975. = *Andics Erzsébet*: Metternich és Magyarország Bp., 1975.; *Beszámoló = Gróf Dessewffy Emil* könyvismertető beszámolója az ...-i konzervatív konferenciáról; BH = Budapesti Híradó; BSz = Budapesti Szemle; *Deregyei*, 1847. = *Kossuth Lajos*: Ellenzék és pecsovis. A magyar politikai pártok értelmezése. In: *Gróf Széchenyi István tróji és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* (Szerk. és bev. Dr. Viszota Gyula) II. k. Bp., 1930. 835–875.; *Dessewffy Emil*, 1842. = *Gróf Dessewffy Emil*: Alföldi levelek (1839–1840) és néhány toldalék (1841) Budán, 1842.; *Dessewffy Emil*, 1843. = (*Gróf Dessewffy Emil*.) Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a függő kérdések ’s az országgyűlés körül. Írta egy konzervatív. Első füzet. Pest, 1843.; *Dessewffy Emil*, 1844. = *Gróf Dessewffy Emil*: Néhány szó hazánkfiaihoz Magyarországnak Fiumeivali öszveköttetése tárgyában. Pest, július 22. 1844.; *Dessewffy Emil*, 1847. = *Gróf Dessewffy Emil*: A magyar vám és kereskedési ügy és annak végelagizítási módja. Pesten, 1847.; *Dessewffy Emil*, 1847/a. = *Gróf Dessewffy Emil*: Fizessünk! Mennyit becsülettel elbírnunk, magunknak, magunkért. Pesten, 1847.; *Dénes Iván Zoltán*, 1978. = *Dénes Iván Zoltán*: A kiváltságőrzés „hamis realista” logikája. (Dessewffy Aurél politikai publicisztikájának ideológiai konstrukciói) *Magyar Tudomány*, 1978. 894–909.; *Dénes Iván Zoltán*: „Fontolva haladás” és kiváltságőrzés (A reformkori Konzervatív Párt ideológiai sajátosságai) *Valóság*, 1979/12. 13–27.; EH = Erdélyi Híradó; *Éble Gábor*, 1903. = *Éble Gábor*: A cserneki és tarkeői Dessewffy család. Genealógiai tanulmány. Bp., 1903.; H = Hetilap; *Horváth Mihály*, 1886. = *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848. I–III. k. (3. kiadás) Bp., 1886.; *Gerd-Klaus Kaltenbrunner* (Hrg.), 1972 = *Rekonstruktion des Konservatismus* (Hrg. von Gerd-Klaus Kaltenbrunner) Freiburg, 1972.; *Kemény Zsigmond*, 1846. = *Kemény Zsigmond naplója* (Bev. és jegyz. Benkő Samu) Bukarest, 1966.; *Russell Kirk*, 1978° (1953) = *Russell Kirk*, *The Conservative Mind from Burke to Eliot*. South Bend, Indiana, 1978.; MOL = Magyar Országos Levéltár; MTAKK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár; NU = Nemzeti Újság; OSZKK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára; P90. = Dessewffy család levéltára, Acta Publica; P90. 5. = Dessewffy Emil politikai iratai; P90. 5/a. = Általános jellegű iratok, fogalmazványok; P90. 5/d. = Dessewffy Emil levelei; P90. 5/k. = A Konzervatív Pártra vonatkozó iratok, levelek, fogalmazványok; P90. 5/l. = A *Budapesti Híradóval* kapcsolatos iratok, levelek; *Anthony Quinton*, 1978. = *Anthony Quinton*, *The Politics of Imperfection: The religious and secular traditions of conservative thought in England from Hooker to Oakeshott*. London & Boston, 1978.; *Sörös János*, 1887. = *Sörös János*: Szent-Mihály község története tekintettel ref. egyháza történetére. Debreczen, 1887.; *Szabad György*, 1977. = *Szabad György*: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp., 1977.; *Szőgyény-Marich László*, 1903. = *Idősb Szőgyény-Marich László* országbíró emlékiratai. I. k. 1836–1848. dec. 2. Kiadják fiai. Bp., 1903.; *Varga János*, 1977. = *Varga János*: Az újkonzervativizmus a reformok ellen. Kézirat. Bp., 1977.; *Wertheimer Ede*, 1915, 1916. = *Wertheimer Ede*: Új adatok a magyar ókonzervatívok történetéhez I, II. *Történeti Szemle*, 1915, 1916. 545–574, 98–127.; *Wirkner Lajos*, 1879. = *Wirkner Lajos*: Élményeim. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből. Pozsony, 1879.

SUMMARY

Iván Zoltán Dénes: Misleading Arguments and Principles of "Prudent Progressivism"

Following a survey of international literature on conservatism, the reader will find here an analysis of the political and ideological characteristics of the Hungarian Conservative Party between 1844 and 1848, reconstructed mostly from hitherto unexplored manuscripts, archival and bibliographical sources and press materials, with a special focus on typical ways of argumentation in conservative journalism in this country. It is proved that the motives underlying the arguments and principles by which the "new conservatives" in Hungary's Age of Reform advocated a prudent pace of progress were not inspired by convictions of principle: they were dominated by efforts to indirectly justify the system of birthrights and the defense of privileges. The arguments and principles were meant to prevent the programme of reforms advanced by Hungarian liberals in the 1840s among several other means, chiefly force, used by the government to carry on a conservative campaign which was yet to prove successful. The present case study is intended to question the validity of a fundamental tenet of the current conservative renaissance in vogue throughout Europe and America, which holds that the "reformist conservatives" living during the change-over from feudalism to capitalism are ready to accept progress enhancing each man's individual dignity: a claim rather disproved by historical investigation of the above issue.

РЕЗЮМЕ

Иван Золтан Денеш: Доказательства и принципы иллюзии «обдуманного прогресса».

После обзора международной литературы по консерватизму статья реконструирует политические и идеологические особенности венгерской Консервативной партии 1844–1848 годов на основе большей частью нераскрытых ещё архивных и рукописных источников, на материале журналов и книг, рассматривая прежде всего типичные доводы консервативной публицистики. Она доказывает, что среди побуждений, принципов и доказательств в обещании обдуманного прогресса новых консерваторов периода реформ не содержалось принципиального двигателя; по своему характеру они в скрытой форме содержали оправдание системы права по рождению и сохранения привилегий. Эти доводы и принципы служили разоружению либеральной программы реформ 1840-х годов в Венгрии, и были одним из многочисленных средств правительства — по большей части средством власти, тогда ещё безуспешной консервативной офензивы. С помощью этого исторического факта автор доказывает, что одно из основных положений модного консервативного ренессанса в Европе и Америке у «реформаторов-консервативистов» при переходе от феодализма к капитализму — их готовность к прогрессу, способствующему личному достоинству каждого человека — не кажется нам достаточно действенной в свете рассмотренного исторического факта.

VANNAK-E TARTALOM NÉLKÜLI FORMÁK A LOGIKÁBAN?

G. HAVAS KATALIN

A formális logika bírálói évszázadokon keresztül, és még ma is¹ e logika egyik fogyatékoságának tekintik, hogy az tisztán formális, vagyis „elvonatkozik az értelmi ismeret minden tartalmától, a tárgyainak minden különbségétől s a gondolkodásnak csak puszta formájával van dolga”.²

Akik ilyen sajátosságot tulajdonítanak a formális logikának, azok rendszerint ki kívánják egészíteni, vagy fel akarják váltani a formális logikát egy tartalmi logikával. Mindezek közben az ismeret formája (a logikai forma), az ismeret tartalma kifejezéseket nem definiálják és ez lehetetlenné teszi annak tisztázását, hogy vajon szembe lehet-e állítani egymással a „tartalmatlan formák logikáját” és a „tartalmas formák logikáját”?

Az itt következőkben a logikai forma elemzésének eredményeként arra szeretnék rámutatni, hogy a fent említett szembeállításnak nincs létjogosultsága, vagyis nincsenek tartalom nélküli üres logikai formák, csak a tartalomtól való absztrakció mértékében, módjában eltérő formák között lehet különbséget tenni.

1. Amikor az ember gondolkodik, akkor mindig *valamiről* gondolkodik. Amiről gondolkodunk, az a gondolat tárgya, objektuma. Gondolkodhatunk egy lóról vagy virágról, számokról, pirosságról vagy egy tényről. Így tehát a gondolkodás tárgya lehet konkrét vagy absztrakt tárgy, materiális tárgy, annak valamely tulajdonsága, tárgyak viszonya, e viszonyok tulajdonsága, viszonya stb., vagy valamely szellemi konstrukció. Amikor a tárgyról (a fenti széles értelemben véve a tárgy elnevezést) gondolkodunk, akkor mindig az adott tárgy valamely tulajdonsága, viszonya oldaláról gondolkodunk róla. Az ily módon gondolatilag reprodukálódott tárgy alkotja a gondolat tartalmát. A gondolat tartalma tehát az, ami a gondolat tárgyából gondolatilag jelen van az adott gondolatban. Egy és ugyanazon tárgy képezheti különböző gondolatoknak a tartalmát.

A gondolat formáját a különböző konkrét tartalmú gondolatok egy adott csoportjában meglevő bizonyos közös sajátosság határozza meg.

De mi az a „közös sajátosság” bizonyos különböző tartalmú gondolatokban? Mi a „közös sajátosság” pl. a „Péter diák”, „A Föld bolygó”, „A kedvenc írómról realista regényíró” gondolatokban? Mindenekelőtt az a közös bennük, hogy bizonyos szempontból azonos gondolati művelet eredményeként jöttek létre. Ezt a műveletet pl. így írhatjuk

¹ Lásd például M. A. Makinde: „Formal Logic and the Paradox of Excluded Middle”; *International Logic Review*, 1977/15., Ed. F. Spisani.

² I. Kant: *A tiszta ész kritikája*. Budapest 1910, 65. o.

le: Meghatározott individuumot kiemelünk a többi individuumok közül és névvel megjelöljük. Bizonyos tulajdonságot elválasztunk azoktól a tárgyaktól, amely tárgyaknak ez a tulajdonsága. Állítjuk, hogy az individuum rendelkezik az adott tulajdonsággal. A „közös sajátosság” tehát az az azonos mód, ahogy gondolatilag újratерemтjük a különböző objektumok bizonyos azonos típusú viszonyát (jelen esetben individuum és tulajdonság közötti viszonyt).

Adott gondolatformában az objektumok tulajdonságainak, viszonyainak közös tulajdonsága (viszonya) fejeződik ki. E közös tulajdonságnak (viszornak) a logikai formában való kifejeződését a gondolat logikai tartalmának, vagy másképpen logikai relációnak nevezzük. A „logikai” elnevezésnek azért van itt helye, mert ezek olyan objektív relációk visszatükrözései, amelyeknek kiemelése éppen a megismerő, logikus emberi gondolkodás számára bír jelentőséggel. A logikai relációk ismeretében, ezen ismeretek felhasználásával képes az ember arra, hogy meglevő gondolataiból tisztán gondolkodás útján új gondolatokat hozzon létre.

Rá kell mutatni itt arra a hasonlóságra, ami a gondolatforma és a nyelvi forma, pontosabban a logikai struktúra és a nyelvi struktúra között áll fenn. Az ember az általa használt nyelv struktúrájának ismeretében képes arra, hogy megértse és létrehozza e nyelv mondatait, beleértve mindazt a meghatározatlanul sok mondatot, amelyek teljesen újak számára. J. J. Katz és J. A. Fodor megállapítása szerint³ valamely természetes nyelv szerkezetének, nyelvi formáinak leírása annak megállapítása, hogy mi az, amire támaszkodik a nyelvet használó, ami képessé teszi arra, hogy használja és megértse a nyelv mondatait. Hasonlóan ehhez, az ember bizonyos gondolati struktúrák, gondolatformák és a közöttük levő relációk ismerete alapján képes arra, hogy elvileg végtelenül különböző tartalmú gondolatokkal operáljon. Így elmondhatjuk, a gondolkodás formáinak logikai elemzése annak vizsgálata, hogy mi az az ismeret, ami képessé teszi az embert arra, hogy mindig új és új tartalmú gondolatokkal gondolati műveleteket végezzen.

Azonos gondolatformája van azoknak a gondolatoknak, amelyekben azonos logikai reláció szerepel, és különböző gondolatformával rendelkeznek azok a gondolatok, amelyekben különböző logikai reláció szerepel. (Így pl. „Némely A nem B” és „Némely A (van) nem-B”, habár azonos igazságértékű kijelentésformák, különböző gondolatformák, hiszen az egyikben „A” és „B”, a másikban „A” és „nem-B” közötti reláció, vagyis más-más logikai reláció szerepel.) De ez a megállapítás nem sokkal visz előbbre, hiszen így a gondolatformák közötti különbségtételhez ismernünk kellene azt, hogy milyen logikai relációk, milyen különböző logikai tartalmak léteznek, és mint látni fogjuk, ennek megállapítása közel sem egyszerű, és valószínűleg nem is lezárható folyamat.

Több logikai kézikönyv megkülönbözteti a „gondolatforma” és a „gondolkodásforma” kategóriákat.⁴ Eszerint a gondolat formái közé tartoznak a fogalmak és a kijelentések különböző fajtái. Ezen gondolatformákkal különböző logikai műveleteket végzünk a gondolkodás folyamatában. E műveletek közé tartozik több más művelettel együtt (mint pl. a meghatározás, a felosztás stb.) a következtetés. Tehát e felfogás szerint

³ Lásd J. J. Katz–J. A. Fodor: „The Structure of a Semantical Theory”; *Language*, XXXIX/1963/1 70. o.

⁴ Lásd pl. J. K. Vojšvillo: „K voproszu o predmete logiki”; *Voproszu logiki*, Akademii Nauk, Moszkva 1955, 6. o. Továbbá B. Csendov: „K voproszu o klaszifikacii logicszeszkih form”; *Filoszofija i logika*, Nauka, Moszkva 1974, 467. o.

a következtetés nem tartozik a gondolatformák közé. A gondolkodásforma fogalmába a gondolat formái mellett beletartoznak a gondolatokkal végzett logikai műveletek is. Így a felosztás a következőképpen alakul: A felosztandó fogalom: a gondolkodás logikai formái. A felosztás tagjai: 1. Gondolatformák, 2. Gondolkodási műveletek.

A gondolatformák olyan elemek, amelyek valamely gondolati információ kifejezésének formái. Ha ezen elemek halmazát A-val jelöljük, akkor a gondolkodási műveleteket úgy határozhatjuk meg, mint valamely $A^{(x)}$ gondolatformából (vagy formák halmazából) való átmenet (logikai transzformáció) formáját az $A^{(y)}$ gondolatformához.⁵

Úgy vélem, jogos a gondolatforma és a gondolkodási művelet fent említett elhatárolása. De ha a fogalmat és a kijelentést más kategóriába soroljuk, mint a következtetést, akkor a fogalom, a kijelentés és elsősorban a következtetés kategóriákat még tovább kell szabatosítanunk. A magyar nyelvben ugyanis, de több más nyelvben is a „következtetés” nyelvi kifejezésére szolgáló terminus több jelentésű. Érthető alatta először is maga a tevékenység, a művelet, amelynek folyamán adott kijelentés(ek)ből valamely zárotétel levonásához jutunk el. De használjuk pl. akkor is, amikor csak a zárotételre gondolunk. Pl. az alábbi szövegösszefüggésben: „A fentiek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy . . .” Továbbá, harmadszor, használják – különösen a logikai szakirodalomban – a „következtetés” kifejezést a következtetési művelet eredményeként kapott gondolati egység megjelölésére is.

Pl. Minden fémtárgy elektromos vezető
Minden réztárgy – fémtárgy
Tehát: Minden réztárgy – elektromos vezető

Azt mondjuk: „ez egy következtetés”, és ezen nem azt értjük, hogy ez egy logikai művelet, hanem azt, hogy az itt szereplő gondolategység, egy logikai művelet *eredménye*, és itt magát ezt az eredményt nevezzük következtetésnek. Az ilyen értelemben vett következtetés gondolatforma, hiszen elmondható rá az, amivel a gondolatformát jellemeztük, vagyis ez is valamely gondolati információ kifejezésének formája. Ebben az értelemben a következtetés tulajdonképpen egy sajátos kijelentés, amelynek logikai formáját pl. a predikátumlogika nyelvén a következőképpen fejezhetjük ki:

$$[\forall(x)/F(x) \longrightarrow E(x) / \& \forall(x)/R(x) \longrightarrow F(x)] \longrightarrow \forall(x)/R/(x) \longrightarrow E(x) //$$

Másrésről, figyelembe kell venni azt is, hogy nemcsak a következtetések (harmadik értelemben használva most e kifejezést) logikai műveletek eredményei, hanem a fogalmak és a kijelentések is. Habár tény az, hogy a „fogalom”, „kijelentés” kifejezések csak a művelet eredményének megjelölésére használatosak, és amikor ezen műveletekről beszélünk, akkor „fogalomalkotás”, „ítéletalkotás” vagy „ítélés” kifejezéseket használjuk. De már az összetett kijelentések esetében mondhatjuk pl. azt, hogy „Péter felolvas és Mária figyel Péttert” egy konjunkció (vagy konjunkciós kijelentés) és itt a konjunkció műveletének eredményére gondolunk, azonban „konjunkció” kifejezéssel jelöljük magát a műveletet is, amelynek eredményeként p & q gondolatforma létrejött.

⁵ Lásd Csendov, i. m. 462. o.

A fentiek alapján arra a megállapításra kell jutnunk, hogy helye van a gondolatforma és a gondolati (logikai) művelet megkülönböztetésnek, de azt is látni kell, hogy nemcsak az igaz, hogy minden logikai művelet valamely gondolatforma létrejöttéhez vezet, hanem minden gondolatforma is valamely logikai művelet eredménye. A kijelentés az ítélet, a fogalom a fogalomalkotás, a következtetés a következtetés; a meghatározás a meghatározás stb. műveletének eredménye. Mint látható, bizonyos esetekben a műveletet és a művelet eredményét más-más nyelvi kifejezéssel jelöljük, más esetekben a nyelv ide vonatkozó szavai többjelentésűek, vagyis a nyelv nem különbözteti meg a műveletet annak eredményétől.

A gondolatforma és a gondolkodásforma megkülönböztetése azért is igen fontos, mert e két kategóriának más-más a viszonya a valósághoz. Azt állítottam, hogy az egyes gondolatformákban a valóság általános tulajdonságainak, viszonyainak valamely sajátossága fejeződik ki. Ez a megállapítás a következtetésre mint gondolatformára is érvényes. Ha azonban a következtetést (az ítéletet, a fogalomalkotást) mint tevékenységet értelmezzük, vagyis mint gondolkodási formát, mint *műveletet*, és nem mint e művelet eredményét, akkor nem beszélhetünk arról, hogy *magában a műveletben* mint tevékenységben a valóság sajátosságai fejeződnek ki. Következtetési művelet nincs a gondolkodástól független valóságban. A valóságban nincsenek tételek, amelyekből új tételek dedukálódnak. A következtetés, az ítélet, a fogalomalkotás a megismerő tudat aktivitása. Kétségtelen tény azonban az is, hogy e tevékenységek sokszoros ismétlődése folytán, a tevékenység folyamán szerzett tapasztalatok felhalmozódásával e szellemi munka *folymata* is objektiválódik. Ilyen objektiválódási folyamat eredménye az, hogy a mai felnőtt ember eljutva az elvont gondolkodási készség szakaszába, a logikai formákat már mint „kész sémákat”, mint objektív sablonokat alkalmazza gondolkodási tevékenységében.

2. A hagyományos logikának a logikai formák és a közöttük levő relációk vizsgálatával az volt a célja, hogy szabályokat adjon a használt helyes és helytelen gondolkodási eljárások megkülönböztetésére. Hasonlóan ahhoz, ahogy a hagyományos grammatika arra törekedett, hogy a helyes nyelvi formáknak a helytelen formáktól való megkülönböztetésére szabályokat adjon. A hagyományos logika kiindulópontja a természetes nyelvekben kifejeződő gondolatok voltak. Arra törekedett, hogy a természetes nyelvekben kifejeződő logikai szerkezeteket találja meg. E célból igyekezett eltekinteni mindazoktól a nyelvi kifejezésektől, amelyek a gondolat konkrét tartalmának kifejezését szolgálják, az ilyen kifejezéseket speciális szimbólumokkal, paraméterekkel helyettesítette, hogy így tiszta formában kiemelje a nyelv azon kifejezéseit, amelyek a logikai tartalmak, a logikai relációk kifejezését szolgálják.

De önmagából a természetes nyelvek jeleinek sajátosságaiból nem deríthető ki, hogy mi tartozik a természetes nyelvekben azokhoz a jelekhez, amelyek a logikai relációk kifejezésére szolgálnak, és mik azok, amelyeket szimbólumokkal kell helyettesíteni. Ennek megállapításához mindenekelőtt a jel jelentését, a jelben kifejeződő gondolat konkrét tartalmát kell figyelembe venni. Továbbá, annak megállapításánál, hogy mi tartozik a tartalomhoz – amelytől a logikai forma kiemelése érdekében el kell tekinteni (és amelyek nyelvi kifejezésére szolgáló jeleket változókkal kell helyettesíteni) –, figyelembe kell venni azt a gondolatrendszert, amelyben az adott mondatot felhasználjuk, vagyis amelynek az elemzésre kerülő gondolat a részét képezi.

Vegyünk néhány egyszerű példát. Induljunk ki a „Péter magasabb, mint Pál” mondatból. Szerepeltessük ezt különböző gondolatrendszerekben.

- (A) Péter magasabb, mint Pál, vagy Pál a legmagasabb Kovács gyerek

Péter magasabb, mint Pál

Tehát nem Pál a legmagasabb Kovács gyerek

p vagy q

p

Tehát: nem q

- (B) Mindenki, aki magasabb, mint Pál, magasabb 1,60 m-nél

Péter magasabb, mint Pál

Tehát Péter magasabb 1,60 m-nél

Minden $M - P$

$a - M$

Tehát $a - P$

- (C) Péter magasabb, mint Pál

Pál magasabb, mint János

Tehát: Péter magasabb, mint János

a magasabb, mint b

b magasabb, mint c

Tehát a magasabb, mint c

Látható, hogy a fenti példák esetében a „Péter magasabb, mint Pál” mondat logikai formájának megállapításához arra volt szükség, hogy feltárjuk, milyen szerepet játszik ez a gondolatmenet egészében. Ezért az (A) esetben a konkrét tartalomhoz utalunk mindent, ami e kijelentés tartalmát alkotta és csak azt vettük figyelembe, hogy ez egy kijelentés (olyan gondolat, ami igaz vagy hamis lehet). A (B)-nél figyelembe vettük, hogy a kijelentésben „Péter”-ről, tehát egy individuumról állítunk, de nem volt érdekes (a tartalom körébe utaltuk), hogy Pál individuumról is történik állítás, csak egy individuumnak valamely osztályhoz való viszonyát vizsgáltuk, és ezért a „magasabb, mint Pál” kifejezést, mint azonos tulajdonságú dolgok osztályát, a kijelentés felbontatlan elemeként kezeltük. A (C) esetében a „Péter magasabb, mint Pál” mondatot mint relációs kijelentésformát értelmeztük, vagyis mint olyant, ahol két individuum egymáshoz való viszonyáról történik az állítás. Itt a forma megállapításához arra van szükség, hogy a „magasabb, mint” viszonylatot kiemeljük. Hiszen a C következtetés a „magasabb, mint” reláció tranzitív voltának felismerésén alapul.

A fenti példák kapcsán azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy itt csupán csak arról van szó, hogy a különböző következtetéseknél a nyelvi kifejezés logikai formájának feltárásában különböző mélységig kell elmenni, de maga a nyelvi kifejezés mindig azonos logikai forma kifejezése.

Ezt az ellenvetést azonban megcáfolja a logika eddigi története. Tény ugyanis az, hogy bizonyos, nem logikainak tartott terminusokról a logika fejlődésével kiderült, hogy azok logikai terminusok, vagyis olyan viszonyok megjelölői, amelyek alapul szolgálhatnak logikailag helyes következtetések szabályainak megfogalmazásához. Tudjuk, hogy volt olyan időszak, amikor sokan úgy vélték, hogy a kijelentések minden típusa vissza-

vezethető kategorikus kijelentésre, és minden helyes következtetésforma visszavezethető a kategorikus szillogizmus formájára. Ma már kiderült, hogy ez lehetetlen. Azt is tudjuk, hogy a klasszikus kijelentéslogika és predikátumlogika nyelve sem tekinthető az érvényes következtetési formák elemzésében teljesnek. Ma, amikor egymás után jönnek létre a modális és a releváns logikák különböző fajtái, ezek is annak lehetőségét bizonyítják, hogy amit ma a konkrét tartalomhoz utalunk, annak egy részéről (természetesen sohasem az egész konkrét tartalomról) holnap kiderülhet, hogy lehet logikai forma alkotórésze. Ha például a fenti (A), (B), (C) következtetés példánkban a „Péter magasabb Pálnál” mondatot „Péter magasabb lesz Pálnál” mondatra változtatjuk, ez a fent említett (A), (B), (C) kontextusokban nincs kihatással a gondolat logikai formájára. De nem így áll a helyzet pl. Prior idő-logikájában. Itt a „lesz” logikai operátor, a mondat logikai formájának alkotórésze.

Pl. Péter magasabb lesz, mint Pál, vagy Péter alacsonyabb lesz 1,60 m-nél
 Lesz olyan idő, amikor Péter magasabb, mint Pál, vagy Péter alacsonyabb 1,60 m-nél
 Lesz p, vagy lesz q
 Tehát: lesz (p vagy q)

Azt látjuk tehát, hogy az, ami bizonyos esetekben a gondolat tartalmához tartozik, annak egy része bizonyos más esetekben, más gondolatrendszerben a gondolatforma szerves része, és ezért nem vonatkoztathatunk el tőle a logikai forma megállapításánál.

A logikai forma nem állapítható meg önmagából a gondolat nyelvi formájából már csak azért sem, mert egy és ugyanazon természetes nyelvi jel különböző logikai relációk kifejezésére szolgálhat. Pl. Az (A) következtetés logikai formájának feltárására önmagából a „vagy” kifejezésből kiindulva nincs lehetőség. Ha csupán a nyelvi formát vesszük figyelembe, akkor nem tudjuk eldönteni, hogy a felső premisszában két szituáció egymást kizáró viszonyt állítjuk, és így a következtetés helyes, vagy a felső premisszában két szituáció olyan összefüggéséről van szó, hogy közülük legalább az egyik fennáll, és a következtetés logikailag helytelen.

Így tehát a logikai forma nem önmagának a természetes nyelvi mondatnak a sajátossága, egy és ugyanazon mondatnak különböző logikai formája lehet. Adott logikai formája valamely gondolatrendszerben, pl. adott következtetésben, mint rendszerben szereplő kijelentésnek van.

Azt szoktuk mondani, hogy a formálisan helyes következtetés a következtetésben szereplő gondolatok formájának függvénye. De másrészről – és ezt nem igen vesszük figyelembe – a következtetésben szereplő gondolatok logikai formájának feltárásánál, a rendszer elemeinek megállapításánál (és ez határozza meg a rendszerben értelmezett viszonyokat) már abból indulunk ki, azt keressük, hogy mik azok a következtetés premisszáiban kifejeződő objektív összefüggések, amelyekkel megalapozható a következtetés helyessége.

Azt mondjuk, hogy (A) logikai formája: p vagy q

p

Tehát: nem q

Ezen következtetés helyességét a hagyományos logikában végső soron azzal alapozták meg, ha rámutattak a következőkre: ha két tény együtt nem állhat fenn, akkor, ha az egyik fennáll, a másik nem áll fenn. Ezen sajátosságot axiómaként tekintve nyerték azt a megalapozó tudást, amelynek alapján a modus ponendo tollens „formailag” helyes következtetés szabályát megfogalmazzuk: ha két kijelentés között olyan viszony áll fenn, hogy nem lehetnek együtt igazak, akkor ha az egyik kijelentés igaz, következtethetünk a másik hamisságára.

Általánosan: azok a tételek, amelyekre megalapozó tudásként a következtetésekben támaszkodunk, amelyek alapján következtetési szabályokat fogalmazunk meg, nem mások, mint a valóságban meglevő általános viszonyok sajátosságainak gondolati kifejezései.

Ezek az általános összefüggések, dolgok (tények) tulajdonságainak, viszonyainak tulajdonságai, viszonyai (függetlenül attól, hogy az adott dolog – tulajdonságai, viszonyai következtében – a valóság, mely szűkebb területéhez tartozik). Így tehát a gondolatformában is valamely (habár mindig általános) a gondolkodástól független reláció, tartalom jelentkezik. A logikai forma megállapításához a tartalomtól való olyan mérvű absztrakcióra van szükség, hogy feltáruljanak azok az általános összefüggések, amelyek az adott gondolkodási eljárás alapját képezték.

A modern logika fejlődésével egyrészt terjedelmileg nő azoknak a természetes nyelvi kifejezéseknek a köre, amelyekről kiderül, hogy gondolatforma kifejezésének alkotórészei lehetnek (pl. tudni, hinni ... stb.), másrészt azok a természetes nyelvi kifejezések, amelyekről már eddig is tudott volt, hogy logikai relációk jelei a nem-klasszikus logikai rendszerekben (többértékű, releváns logikai rendszerekben) az eddigi vizsgálatoktól eltérő logikai formák nyelvi kifejezéseként kerülnek elő. Így a modern logika fejlődésével egyre világosabbá lesz, hogy nincs éles határvonal gondolatforma és gondolati tartalom között. Hol végződik a formális logika, a „tartalomtól elvonatkoztatott” logika, a „tisztá formák” logikája, és hol kezdődik a nem-formális „tartalmi logika”? Formális logika-e az a releváns logikai rendszer, amely B kijelentést csak akkor tekinti $A_1, \dots, A_n$ kijelentések következményének, ha a B kijelentésben állított szituáció csakis annak következtében áll fenn, mert $A_1, \dots, A_n$ kijelentésekben kifejeződő szituációk fennállnak a valóságban? Az ilyen releváns logika is elvonatkoztat a tartalomtól, attól, hogy mi a konkrét tartalma az $A_1, \dots, A_n, B$ kijelentéseknek, de ugyanakkor itt teljesen nyilvánvaló, hogy e logika nem *minden* tartalomtól elvonatkoztatott logika.

Azt látjuk, hogy önmagából egy-egy nyelvi formából nem derül ki, hogy mely logikai forma nyelvi kifejezése az adott mondat. Habár a logikai forma megállapításához a kiindulópontot a nyelvi forma adja, lényegében mégsem a nyelvi forma az alap a logikai forma feltáráshoz. Nem a nyelvi (itt természetes nyelvekre gondolok) formából értjük meg a logikai formát, hanem ellenkezőleg, a nyelvben kifejeződő gondolat rekonstrukciója éppen a gondolatformák logikai analízisen keresztül valósítható meg, amely analízis kiindulásként nem nélkülözheti a valóság általános viszonyai figyelembevételét sem. Mindez azt is jelenti, hogy nem lehet egyetérteni az olyan nézetekkel, amelyek a logikai formákat és az ezek közötti összefüggéseket kifejező logikai szabályokat nyelvi konvencióknak tekintik. A gondolkodás tartalmától független, a gondolat tárgyának természetétől független nyelvi konvenciókkal hogyan lehetne biztosítani azt, hogy a gondolati műveletek eredményeként kapott gondolatok – igaz kiinduló gondolatok esetén – igaz

gondolatokhoz vezessenek? Az igaz premisszákból igaz zárótételt adó következtetések szabályai azon alapulnak, hogy maguk a gondolat tartalmában jelentkező, a gondolkodás tárgyát képező dolgok (tények) között olyan kapcsolat áll fenn, hogy bizonyos dolgok (tények) fennállása esetén más dolgok (tények) is jelen vannak.

A „p és q” formájú kijelentésből nem az „és”-re vonatkozó nyelvi konvenció alapján következtethetünk „p”-re, hanem azért, mert p, q bármely konkrét tartalma esetén (vagyis bármely konkrét tény gondolati visszatükrözése legyen p, illetve q), ha a valóságban fennáll p és q, akkor fennáll p. Mivel a valóságban van a tények között ilyen reláció, és mivel e reláció ismeretét fel tudja az ember használni a gondolkodásban, ezért jött létre a nyelvben az a szükséglet, hogy valamely szóval jelöljük ezt a relációt. (Az természetesen már konvenció kérdése, hogy milyen jelformát használunk.)*

3. A logikai relációk nyelvi-konvencionalista felfogásának gyökere úgy vélem abban található meg, hogy a mai logika különböző rendszereiben a természetes logikai formák már sokszoros absztrakciókkal jelentkeznek. Már volt szó a hagyományos logika és a hagyományos grammatika vizsgálati módszere közötti analógiáról. Hasonló analógia található a modern logika és a modern nyelvtudomány esetében is. A modern nyelvészetben felmerült az a gondolat, hogy a nyelvtudomány fő feladata nem az, hogy a nyelv egy állapotát leírja, hanem olyan elméletté kell válnia, amely képes arra, hogy adott nyelv lehetséges grammatikailag elfogadható érvényes mondatainak generálási szabályrendszerét adja meg. Ehhez hasonlóan a modern logikában erősen uralkodik az a tendencia, hogy a lehetséges logikai formák, logikai relációk elmélete legyen. A logikusok egy jelentős része nem a természetes nyelvben megjelenő gondolatformák szabályainak megállapítását tekinti fő feladatának. Nem is ezek vizsgálatából indul ki. Szemben a hagyományos logikával, amely azért tekintett el a gondolatok konkrét tartalmától, hogy az elvont gondolati tartalom világosabban kibontakozzon, a modern formális logika keletkezésének pillanatában már az elvont tartalmat is formalizálta, szimbólumokkal (logikai konstansokkal) fejezte ki, és további fejlődésében a logikai tartalmak közötti relációk már mint szimbólumok közötti műveleti szabályok jelentkeztek. (Megint csak hasonlóan ahhoz, ahogy a modern nyelvészetben a nyelvi kifejezések formáit szimbólumokkal fejezik ki, és ezáltal a mondatok alkotása és átalakítása tisztán formális szabályok által meghatározott jelekkel végzett műveletsorként jelenik meg.)

Ily módon sikerül elérni, hogy az egyes következtetések érvényességének elemzésénél nem kell a következtetés logikai formájában kifejeződő relációra (valamely nem formalizált axiómára) hivatkozni, hanem a szokásos tartalmi gondolkodás helyett mód nyílik arra, hogy meghatározott formális szabályok alapján szimbólumokkal végzett formális műveletekkel lehessen a következtetés érvényességét „kiszámítani”.

Egyet lehet érteni G. Lakoff azon megállapításával, hogy a logika ilyen irányú fejlődésének volt jó és volt rossz oldala is. „A logikai vizsgálódások az emberi kigondolás (a

*Nagyon világosan fogalmazta meg ezt a gondolatot J. Jorgensen egyik tanulmányában: „Szerintem a logikát leginkább úgy lehet meghatározni, mint ami a fogalmaink (és állításaink) közötti logikai viszonyokat tanulmányozza. Ezek a relációk egyáltalán nem konvenciók, hanem olyanok, amelyeknek evidenciáját és szükségszerűségét valószínűleg az adja meg, hogy a mi fogalmaink a természet bizonyos törvényeinek vannak alávetve, amely törvényeket akarva-akaratlan követnünk kell.” (J. Jorgensen: „Languages, calculus and logic”; *In Logic and Language. Studies dedicated to prof. Carnap on the occasion of his seventieth birthday*. Reidel 1962, 35. o.)

természetes nyelvben adott) szabályainak tanulmányozásával kezdődtek és fejlődtek. A szimbolikus logikai felfedezéseket, a szimbolikus logika fejlődését részben úgy tekinthetjük, mint annak a felfedezését, hogy az emberi gondolásban meglevő szabályokat nem lehet megragadni a természetes nyelvi mondatok felszíni formáiban. Ehhez speciális logikai formákra van szükség, olyanokra, amelyek kvantorokat, változókat stb. tartalmaznak.”⁶ Ez jó volt, nagyon jó annyiban, hogy segített annak megértésében, hogy hogyan működnek a logikai rendszerek. De azzal a hátránnyal járt, hogy a technikára való koncentráció következményeként háttérbe került, vagy teljesen feledve lett a logika eredeti tárgya, ti., hogy ez az emberi gondolás tanulmányozására hivatott. A modern formális logikai rendszerek fölépítésénél gyakran az a helyzet, hogy először a kiinduló tételeket mint jelek közötti relációkat egyszerűen csak posztulálják, és nem kapcsolják össze semmiféle tartalommal. Ez – mivel magukhoz a kiválasztásukhoz vezető tudati alkotómunka folyamata nem jelentkezik magában az elméletben – azt a látszatot adja, hogy bevezetésük konvenció alapján. De ha a kiválasztás okára is figyelmet fordítunk, akkor már aligha beszélhetünk arról, hogy tisztán szabad alkotófantázia termékei. Nyilvánvaló, hogy kiválasztásuk úgy történik, hogy azt a követelményt állítják velük szemben, hogy alkalmasak legyenek bizonyos, a tudományokból ismeretes objektív szituációk, relációk modellálására, és általában azon lehetséges relációk modellálására, amelyek az ismertek alapján elgondolhatók.

A modern formális logikai rendszerek nyelvében a természetes logikai formák, már mint speciális jelek (logikai konstansok és változók) jelkombinációi fejeződnek ki. Ezek a nyelvi formák szükségképpen eltérnek általánosságuk fokában a gondolatformáknak a természetes nyelvben való kifejeződésétől, habár ez utóbbiakról is már azt kell mondanunk, hogy mint minden gondolat nyelvi kifejezései, a gondolatformák természetes nyelvi kifejezéseinek is alapvető sajátossága, hogy mindig a tárgy általánosságát ragadják meg, a nemet fejezik ki, és eltekintenek a nemen belüli fajták különbségétől. A nyelvnek ez az általánosító tendenciája az, ami előidézti a többértelműséget. Az ilyen többértelműségek kiküszöbölésére jönnek létre a nyelvi differenciációk. De a többértelműség megszüntetése egyetlen nyelvben sem lehetséges teljesen. Ez ugyanis csak akkor volna lehetséges, ha megszűnne a nyelv általánosító jellege, ha képes lenne minden egyedet a nyelv egyes szavaival anélkül kifejezni, hogy az általános szintjére emelné. De a nyelv ilyen általánosító jellegének megszűnése magának a nyelvnek a megszűnését jelentené, hiszen többé már nem volna alkalmas eszköz a kommunikációra.

A gondolatformának a logikai nyelvben való általánosult kifejezésére az egyik legegyszerűbb példa a kategorikus szillogizmus rendszerének nyelve. Azt mondjuk a „Minden A (van) B” formula a „Minden fém jó vezető”, „Minden ember halandó”, „Minden kutya emlősállat” stb. kijelentések logikai formájának nyelvi kifejezése. De maga a „Minden A (van) B” formula különböző interpretációkat tesz lehetővé. Ma már könyvtárakat kitevő irodalma van az arisztotelészi szillogisztika alkotó elemeit képező kijelentésformák interpretációs lehetőségeit taglaló munkáknak. Pl. W. és M. Kneale logikatörténeti munkájukban hét különböző interpretációs lehetőséget sorolnak fel⁷, és

⁶ G. Lakoff: „Linguistics and Natural Logic”; *Semantics of Natural Language*, ed. D. Davidson és G. Harman, Reidel 1972, 646. o.

⁷ Lásd M. Kneale–W. Kneale: „The Development of Logic”; *Oxford Clarendon Press*, 1971, 62–67. o.

azt bizonyítják, hogy egyik interpretáció sem teljesíti azoknak a követelményeknek az együttesét, amelyeket Arisztotelész állított elméletével szemben. Ezeket a követelményeket M. és W. Kneale így foglalja össze: „I. Ebben az elméletben az egyedi és az általános állítások úgy jelentkeznek, mint egy nemen belüli két mellérendelt fajta. A kopulának és a predikátumnak mind a kettőben ugyanazt a funkciót kell betöltenie és a különbség csak a szubjektum természetében van . . . II. Minden általános terminus olyan, hogy egyaránt előfordulhat mint szubjektum és mint predikátum is, anélkül, hogy jelentése megváltozna. III. A kopula meg kell hogy őrizze jelentését mind a négy általános állításformában. IV. A változók használata nem vezethet kétértelműségekhez vagy zavarokhoz. V. Az összes arisztotelészi következtetésnek érvényben kell maradnia.”⁸ Az a tény, hogy egyik interpretáció sem képes kielégíteni e követelmények együttesét, azt látszik bizonyítani, hogy ezek az interpretációk egymástól eltérő tulajdonságú területek leírását adják, és így maga az arisztotelészi szillogisztika nyelve [és ezen belül a „Minden A (van) B” formula] különböző gondolatformák közös nyelvi kifejezése, hiszen különböző gondolatformáknak kell tekintenünk azokat, amelyek más-más műveletek elvégzésére adnak lehetőséget.

Pl. Ha a „Minden A van B” formulában A-t úgy interpretáljuk, mint amelyik bizonyos *individuumokra* referál, amelyeket egy közös, más individuumoktól eltérő tulajdonságuk alapján emeltük ki, a kopula az állítás jele, B viszont azt a *tulajdonságot* fejezi ki, amelynek a meglétét állítjuk A individuumoknál, akkor nincs lehetőség a szubjektum és a predikátum felcserélésére a jelentésük megváltoztatása nélkül. (Lásd a fenti II. követelményt.) Ha viszont a „Minden A (van) B” formulában A-t és B-t is mint osztályok neveit interpretáljuk és a kopula a „bennfoglalás” reláció kifejezésére szolgál, akkor A helyébe nem helyettesíthető szinguláris terminus. Tehát ebben az esetben az I. követelmény nem teljesül.

Az arisztotelészi szillogisztika nyelvében általánosított gondolatformák némelyikét a modern logika már elkülönítette egymástól és más-más logikai formulával fejezi ki. Pl. $A \subset B$ (A osztály részosztálya B-nek), $\forall(x)/A(x) \rightarrow B(x)$. Minden x individuum olyan, hogy ha rendelkezik A tulajdonsággal, akkor rendelkezik B tulajdonsággal is. Itt az általánosítás feloldása a nemen belüli fajták elhatárolásával történt. Itt a nyelvnek az a tendenciája érvényesül, hogy az – részben a többértelműségek kiküszöbölése érdekében – közeledik az egyedi kifejezéséhez. De ezek a matematikai logikai rendszerek nyelvén kifejezett formák szintén általánosítások, szintén az általános megragadására törekednek. Mindezeket az általánosításokat más rendszerek nyelveiben finomítani lehet azzal, hogy a nyelv új szavakat vezet be a nemen belüli fajták megnevezésére. De a logika nyelvének ilyen irányú gazdagítása nem vezethet el oda, hogy megszűnjön a logika nyelvének általánosító jellege. Ha a logika az egyedit fejezné ki, nem tudna eleget tenni tulajdonképpeni funkciójának, annak, hogy a különböző tartalmú egyes gondolatokból kiemelje a közöset és ezzel a különböző tartalmakra egyaránt érvényes általános szabályok megadását tegye lehetővé.

Következésképpen a logika nyelvére is érvényes az a kettős mozgás, dialektikusan ellentétes tendencia, amelyet Lukács György a köznyelvek vonatkozásában így jellemzett: „Egyrészt a mindennapi élet kifejezései szakadatlanul tovább általánosodnak, a minden-

⁸ Uo. 63. o.

napi nyelv szavai szakadatlanul ilyen fölöttébb általánosított jelentéshez jutnak . . .” „Másképp és ezzel egyidőben ellentétes mozgás megy végbe az egyéniesítő meghatározás irányába . . .” „Csak az ellentmondások legyőzésére irányuló kísérletek adják meg a maguk összességében a nyelv lényeges, sajátos mivoltát: meghatározott létezését, mozgását, mégpedig olyan módon, hogy mind alkalmasabb – sohasem tökéletes – eszközként reprodukálódják mindkét szükséglet kielégítésére.”⁹

4. A formális logikai rendszerek mindegyike – amennyiben nem pusztán interpretálatlan szintaktikai rendszerről van szó (de az ilyen rendszer *logikai* státusza nagyon is vitatható) – bizonyos előfeltevéseket kell hogy elfogadjon a gondolkodás tárgyát képező objektumokra vonatkozóan. Az egyes logikai rendszerek közötti különbség (ha nem csupán jelöléstechnikai különbségről van szó) éppen ezen előfeltevésekben meglevő különbség. Nem az egyes, individuális objektumok különböző, specifikus természete az, ami itt megkülönböztetésre kerül, hanem az objektumok egészére, az objektumok világára vonatkozó feltételezésekben van a különbség. Az ilyen előfeltételezésekben levő különbségek annak következményei, hogy a logikai formákban a valóság objektív relációi a tudat teremtő aktivitásával tükröződnek vissza. Az aktív tudati munka során a valóságnak mindig csak bizonyos relációit emeljük ki, ezt extrapoláljuk, és ugyanakkor más relációktól eltekintünk.

A klasszikus kétértékű elsőrendű predikátumlogika (PL) mindig igaz formulái olyan formulák (olyan logikai relációk tiszta formában való kiemelései), amelyek igazsága független az egyes objektumok közötti különbségtől, vagyis bármely objektumra vonatkozóan igaz kijelentések formulái. De tegyük hozzá a „bármely objektum” itt már csak bizonyos előfeltételezésekkel a gondolat tartalmává tett objektumokat jelent. Úgy szemlélt objektumokat, hogy azok egymástól élesen megkülönböztethető, elhatárolható tulajdonságokkal, relációkkal rendelkeznek. Igaz, ez a szemléletmód nem önkényes, a valóságos objektumok természetétől nem független. Ezen szemléletre az objektív alapot a valóságos dolgokban meglevő viszonylagos különbözőségek adják meg. (A különbség viszonylagos, mert minden individuum tulajdonságait, relációit illetően olyan, hogy különbözik is más individuumoktól, meg azonos sajátosságokkal is rendelkezik.)

A PL formuláiban kifejezett viszonyok olyanok, hogy ezek figyelmen kívül hagyják az objektumoknak az időben való létezésével kapcsolatos sajátosságait is. Erre az objektív alapot a dolgokban meglevő viszonylagos állandóság adja meg, vagyis az a körülmény, hogy a dolgok bizonyos sajátosságaikat viszonylag tartósan megőrzik. Továbbá a PL az objektumok szemléleténél eltekint a valóságos dolgok tulajdonságainak, viszonyainak modalitásától is (pl. szükségszerű, lehetséges tulajdonságok) stb. Mindezek következtében a PL megállapításai sem *minden* objektumra igazak, pontosabban olyan igazságok, amelyek az objektumoknak csak bizonyos szemléletmódja (e szemléletmód jogossága a dolgok bizonyos sajátosságai által megalapozott) mellett érvényesek.

Igaz, hogy a PL rendszerénél gazdagabb rendszerek (pl. magasabb rendű predikátumlogikák, modális logikák) képesek arra, hogy a PL szemléletmódjából fakadó bizonyos korlátokat feloldják, de ezekre is áll az, hogy igazságaik az objektumoknak csak bizonyos szemléletmódja mellett érvényesek.

⁹ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II, Magvető, Budapest 1976, 200–201. o.

A „létezők világa” bármely logikai rendszer esetében a különböző megismerési feladatok alapján más és más módon szemlélt világ, amely a megismerő ember tudatos tevékenységével választódik ki. A logikai rendszerekben jelentkező „különböző világok” az emberi megismeréstől függetlenül, magában az objektív valóságban egymástól nem elválasztva, hanem együtt léteznek, együtt alkotják a „Világot”. A klasszikus logika szakaszában az ember – objektív alapokra támaszkodva – olyan világképet alkotott, amelyben az individuumok élesen megkülönböztethető, elhatárolt tulajdonságokkal, relációkkal rendelkeznek. A logika tudományának fejlődésével – bizonyos megismerési feladatok szükséglete által vezérelve (így pl. mikrofizika, mikrobiológia problémái vagy például annak szükséglete, hogy közelebb kerüljünk a tudományokban használt következtetések logikájának adekvát feltárásához stb.) létrejöttek olyan vizsgálódások, amelyek a klasszikus logika világától eltérő alapelveken nyugvó világképből indultak ki. Azok a sikerek, amelyeket ezen rendszerek kiépítésében ma már elért a logika, azt igazolják, hogy más-más megismerési feladat céljából, az objektumokra vonatkozó más-más feltételezésekből, tartalmi elvekből célszerű kiindulni. Ez további bizonyítéka a logikai formák tartalomtól való függőségének.

A formális logikai formák minden tartalomtól mentes voltának bizonygatásánál rendszerint a formális logikai törvények tautologikus voltára szoktak hivatkozni, vagyis arra, hogy ezek nem mondanak semmit a valóság dolgairól, és így nem viszik előbbre a megismerést. Hegel például így nyilatkozott a formális logikai azonosság törvény használatosságáról: „Ha ugyanis pl. arra a kérdésre: *mi a növény?* azt felelik: a *növény növény*, akkor az ilyen tétel igazságát elismeri az egész társaság, amelyen azt kipróbálják, s ugyanakkor éppoly egyhangúlag azt is mondják, hogy ez a tétel nem mond *semmit*. Ha valaki kinyitja a száját és azt ígéri, hogy megmondja, mi az isten, tudniillik, hogy isten–isten, akkor várakozásunkban csalódtunk, mert *különböző meghatározást* vártunk, s ha ez a tétel abszolút igazság, akkor az ilyen abszolút fecsegést igen kevésre becsülik, semmit sem tartanak majd unalmasabbnak és terhesebbnek, mint egy csupán ugyanazt ismételtető beszélgetést, mint olyan beszédet, amely mégis igazság akar lenni.”¹⁰ Vagy egy más helyen: „Ha valaki az igazság ez állítólagos törvénye szerint beszél (egy bolygó – egy bolygó, a magnetizmus – magnetizmus, a szellem – a szellem), azt teljes joggal együgyűnek tartják; ez az általános tapasztalat.”¹¹

Hegel nem ismerte fel a logikai tautológiáknak azt a fajta megismerési értékét, amiről elődje Leibniz már nagyon világosan szólt. Leibniz a „Minden A (van) A” tautológiát következtetések érvényességének bizonyításánál használta fel: „A harmadik átfordítás (ti. Minden A (van) B, tehát némely B (van) A –H. K.) bebizonyítása a Darapti alak szerint, amely a harmadik figurához tartozik.

Minden A (van) A

Minden A (van) B

Tehát némely B (van) A

¹⁰ Hegel: *A logika tudománya*, Akadémiai, Budapest 1957.

¹¹ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*, 1. rész, Akadémiai, Budapest 1950, 190. o.

Ez mutatja, hogy a legtisztább a látszólag leghiábavalóbb azonos tételek jelentékeny haszonnal járnak elvont és általános értelemben; s ez arra taníthat bennünket, hogy semmiféle igazságot sem szabad lenéznünk.”¹² Ugyancsak a tautológiák hasznáról nyilatkozik Leibniz Theophilus szerepében Philaletheszel vitatkozva:

„*Philalethes*: Legalább annyit meg fog engedni, hogy lehet millió tételt szerkeszteni ezen az úton kis fáradsággal, de éppoly kevés haszonnal, mert pl. nem hiábavaló dolog-e az a tétel, hogy az osztriga osztriga és hogy téves dolog ezt tagadni, vagy azt mondani, hogy az osztriga nem osztriga? . . .

Theophilus: Úgy találom, hogy ez az író, aki éppúgy telve van elmésséggel, mint józansággal, a lehető legteljesebb joggal beszélhet azok ellen, akik így használnák fel az azonos tételeket. De ön jól látja, hogyan kell az azonos tételeket hasznosan alkalmazni: ti. *következtetések és meghatározások alapján megmutatjuk, hogy más igazságok, amelyeket éppen meg akarunk állapítani, ezekre az azonossági tételekre vezethetők vissza.*”¹³

Leibniz tehát arra mutatott rá, hogy a formális logikai törvények a megismerés eszközeként szerepelnek, és mint ilyenek járnak haszonnal az egyes dolgok megismerésében. Ugyancsak ebből a szerepükből kiindulva védelmezte – Hegellel szemben – a formális logikai törvényeket – sok más szerző között – pl. A. Gramsci is: „Az eszközértékként felfogott formális logikának megvan a maga jelentősége és tartalma (tartalma a funkciójában van), ahogyan a munkaeszközöknek és a szerszámoknak is megvan a maguk értéke és jelentősége. A ’reszelőt’ egyformán felhasználhatjuk vas, réz, fa, különböző fémötvözetek stb. reszelésére, de az nem jelenti azt, mintha ’tartalom nélküli’ tisztán formális stb. volna.”¹⁴

Azonban úgy látszik, még mind a mai napig nem nyertek elég védelmet ezek a formális logikai törvények. Még a legutóbbi időkben megjelent tanulmányokban is találkozhatunk ilyen nyilatkozatokkal: „Úgy gondolom, ezek az elvek a felelősek a logikának mint tisztán formálisnak a meghatározásáért.”¹⁵

Makinde a következő példát adja: „Ez a tárgy barna vagy nem barna.” Majd így folytatja: „A törvényre adott fenti példánkból látható, hogy ha valami vagy barna, vagy nem barna, az egyik e kettő közül, akkor ez – ugyanúgy, mint a többi törvény (azonosság, nem-ellentmondás) – nem tartalmaz információt a tapasztalatról, jelen esetben a tárgy színéről. Valójában abból a tényből, hogy egy objektum ’nem barna’ csak az következik, hogy e tárgy bármely más színű a barnán kívül, és nem mondhatjuk, hogy valamit állítottunk a tárgyról azon kívül, hogy nem barna . . . Ez így van, mivel a nem barna tárgyak osztálya végtelenül nagy és ezért bár az állítás ’formálisan igaz’, mégsem állítja azt, amit az olyan filozófusok, mint pl. J. S. Mill ’reális igazság’-nak neveznek, vagyis nem tudjuk meg, hogy vajon a ’nem barna’ piros, rózsaszín, sárga, fekete vagy kék.”¹⁶

Makinde-nak igaza van abban, hogy az „Ez a tárgy barna vagy nem barna” kijelentésből még nem tudom meg, hogy milyen színe van a tárgynak. Általánosan: az „A (van) B vagy

¹² Leibniz: *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről*, IV. könyv, 2. fej. 1. §, Budapest 1930, 397. o.

¹³ Uo. 8. fej. 3. §, I, 474–475. o.

¹⁴ A. Gramsci: „A gondolkodás logikai eszközei”; *Filozófiai írások*, Kossuth, Budapest 1970, 119. o.

¹⁵ M. A. Makinde, i. m. uo. 42. o.

¹⁶ Uo. 46–47. o.

A (van) nem-B” kijelentés nem mond semmit A tárgy specifikus sajátosságáról. De ez a kijelentés mond valamit *minden* tárgy általános sajátosságáról, nevezetesen azt, hogy minden tárgy vagy B vagy nem-B sajátossággal rendelkezik. Pontosabban, arról mond valamit, hogy az adott gondolkodási rendszerben minden dologra vonatkozóan milyen általános feltételezésből indulunk ki, mit fogadunk el kiindulópontként a dolgok sajátosságait illetően. Ezen általános sajátosság ismerete eszközzé válik a megismerésben és mint ilyen előre viszi azt.

Vegyünk egy egyszerű megismerési feladattal kapcsolatos példát. A „Master Mind” játékban (amelyet azért neveznek „logikai játéknak”, mert a logikus emberi gondolkodás bizonyos operációinak alkalmazásán alapul) azt akarjuk megtudni, hogy a rejtett kód milyen színű bábukat tartalmaz. A játék bizonyos feltételezéseken alapul. E feltételezések a játékban szereplő bábuk általános természetére vonatkoznak. Pl. minden bábnak egy és csak egy színe van. A négy hely közül mindegyiken egy és csak egy bábu van stb. Ezeket a feltételezéseket a játékos kétségkívül az azonosság, az ellentmondás, és a kizárt harmadik törvényéből dedukálja. Ugyancsak e törvényekből dedukál akkor, amikor pl. megállapítja: „Az első helyen barna vagy nem barna bábu van.” Valóban ezzel még nem tud semmit a bábu színéről, de ez a bábuk általános természetére vonatkozó kijelentés a megismerés eszköze akkor, amikor segítségével modus tollendo ponens és ponendo tollens következtetésekkel végül is eljut a bábu színének megállapításához. Az ilyen következtetésekhez felhasználhat pl. olyan kijelentést, hogy „Az első helyen nem barna bábu van”. Ami Makinde szerint nem „reális igazság” állítása. Valójában azonban az a helyzet, hogy az ilyen „reális igazságok” nélküli negatív kijelentések is eszközül szolgálnak ahhoz, hogy eljussunk az objektumról szóló reális igazságokhoz.

Általánosabban fogalmazva, amikor az információelmélet megállapítja, hogy N elemű H halmaz egy valamely elemének megtalálásához elegendő $\log_2 N$ bit információ, akkor a kizárt harmadik törvényének alkalmazásával történő okoskodásra alapoz. Ha pl. $N = 32$, akkor a kizárt harmadik törvényét alkalmazva először feltételezzük, hogy a keresett elem az első 16 vagy nem az első 16 elem közé tartozik, majd így tovább – a választól függően –, például az első 16-ból az első 8 közé vagy nem az első 8 közé tartozik stb. Így a kizárt harmadik törvényére támaszkodva 5 bit információ elegendő az elem megtalálásához.

Mindez azt bizonyítja, hogy ezek a formális logikai törvények olyan általános információkat foglalnak magukban a dolgokról, amelyek alkalmas eszközzé teszik őket arra, hogy segítségükkel bizonyos esetekben növeljük tudásunkat, tartalmi tudást szerezzünk az egyes dolgokról. Ezért nem lehet őket minden tartalom nélküli formáknak tekinteni. A tartalom, amely bennük foglaltatik, azok az általános relációk, amelyeknek meglétét – objektív alapokra támaszkodva – előfeltételezzük.

Mindezek alapján arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a klasszikus kétértékű logika törvényei, tautológiai sem tartalom nélküliek. Információ értékük, igaz, hogy 0 a klasszikus kétértékű logika keretei között, de ez csak azt jelenti, hogy nem bővítik ismereteinket (ismereteink tartalmát) azokhoz az ismeretekhez képest, amelyeket a klasszikus kétértékű logika elfogadásával már mint előfeltevéseket elfogadtunk. Ezek közé az előfeltevések közé tartozik a lehetséges világok ellentmondásmentességének és teljességének előfeltételezése. Ez fejeződik ki a klasszikus logika állapotleírásaiban. Vagyis eleve feltételezzük, hogy minden lehetséges világ olyan, hogy benne p és $\bar{p}$ állapot (tény,

szituáció) nem fordulhat elő együtt és, hogy valamelyiknek p és $\bar{p}$ közül feltétlenül elő kell fordulnia benne. Mivel ezt már eleve feltételezzük, ezért természetesen nem nyújt ehhez képest plusz információt a $\overline{p \& \bar{p}}$ és a $p \vee \bar{p}$ tétel. Ezek igazak minden lehetséges állapotleírásban, minden lehetséges világban, de csak azért, mert már eleve feltételeztük, hogy a világok természete ilyen. Tehát a $\overline{p \& \bar{p}}$, $p \cup \bar{p}$ információs értéke egyenlő a világokról való általános információkkal.

A klasszikus logikában két tényre (amelyeket p és q kijelentésekben fogalmazunk meg) vonatkozóan a következő lehetséges állapotleírásokat kapjuk:

- I. p, q
- II. $p, \bar{q}$
- III. $\bar{p}, q$
- IV. $\bar{p}, \bar{q}$

Ezek közül valamelyik és csak az egyik a dolgok tényleges állapotát írja le. Ha már most eltekintünk a klasszikus logika ellentmondásmentesség és teljesség feltételezésétől, akkor ugyanezen két tényre (p, q) vonatkozóan a következő állapotok lehetségesek:

- 1. p
- 2. q
- 3. $\bar{p}$
- 4. $\bar{q}$
- 5. p, q
- 6. $p, \bar{q}$
- 7. $\bar{p}, q$
- 8. $\bar{p}, \bar{q}$
- 9. $p, \bar{p}$
- 10. $q, \bar{q}$
- 11. $p, \bar{p}, q$
- 12. $p, \bar{p}, \bar{q}$
- 13. $p, q, \bar{q}$
- 14. $\bar{p}, q, \bar{q}$
- 15. $p, \bar{p}, q, \bar{q}$.

A fenti 15 lehetséges állapot közül az első négy olyan, hogy nem teljesíti a teljesség követelményét, 5–8 világok megfelelnek a klasszikus logika lehetséges világainak, 9–15 viszont olyan, amely nem teljesíti az ellentmondásmentesség követelményét. Világos, hogy az állapotokra (a lehetséges világokra) vonatkozó ilyen szemléletmód esetén (amely a releváns logikák szemléletmódja¹⁷ a klasszikus logika tautológiái nem lesznek mindig igazak. Így pl. a $p \vee \bar{p}$ klasszikus logikai tautológia nem teljesül a 2, 4 és a 10 állapotban, a $p \cap \bar{p}$ a 9, 11, 12, 15 állapotban nem igaz.

¹⁷ Lásd erre vonatkozóan A. R. Anderson és N. D. Belnap: *Entailment. The Logic of Relevance and Necessity*, Princeton U. Press, 1975. Továbbá J. K. Vojšvillo: „Szemantikeszkaja informacija. Ponjatje eksztencionalnoj i intenzionalnoj informacii”; *Kibernetika i szovremennoe naucsnoe poznanie*. Moszkva Nauka, 1976.

A fentiek alapján már jobban megérthető az a leibnizi felismerés, hogy a tautológiákat premisszaként használjuk fel következtetések bizonyításánál. Vegyük a modus tollando ponens következtetést.

$$\begin{array}{c} p \vee q \\ \bar{p} \\ \hline \text{Tehát: } q \end{array}$$

Ebben a következtetésben rejtett premisszaként felhasználjuk a $\overline{p \wedge \bar{p}}$ tételt. Ugyanis csak ezen feltételezés mellett igaz, hogy $\bar{p}$ fennállása maga után vonja azt, hogy p nem áll fenn, és ezért ebben az esetben $p \vee q$ csak akkor igaz, hogy $a \vee q$ igaz. De q igazsága csak akkor bizonyított a fenti premisszák alapján, ha igaz a $\overline{p \wedge \bar{p}}$ tétel is! Ezért a fenti modus tollando ponens következtetés (ahol v a klasszikus kétértékű logika diszjunkció, igazságfüggvény jele) csak akkor érvényes következtetés, ha premisszaként elfogadjuk a $\overline{p \wedge \bar{p}}$ tételt. Ez a következtetés, ha megengedjük a klasszikus logika állapotleírásaitól eltérő világok lehetőségét (például $p, \bar{p}, q$ állapot esetén), nem érvényes következtetés.

Tehát a releváns logikák szemléletmódja esetén a klasszikus logika tautológiáinak van információértéke, nem minden esetben igaz kijelentések, sőt minden egyes tautológia (még a $p \vee \bar{p}$ és a $q \vee \bar{q}$ is) más-más információt, tartalmat foglal magában. A releváns logikákban egyáltalán nincsenek mindig igaz igazságfüggvényformulák, ami ismét csak azt bizonyítja, hogy a formális logika törvényei nem tartalom nélküli, minden feltétel nélkül igaz kijelentések.

5. A fenti fejtegetésekben azokkal vitáztam, akik a formális logika, a „tisztá formák logikája” helyett más logika kidolgozását tartják szükségesnek. Mindez azonban természetesen nem jelenti azt, mintha megelégedhetnénk azokkal az eredményekkel, amelyeket a formális logika eddigi története elért. A formális logikát bíráló nézetek részben e tudomány fejletlenségéből jogosan keletkeznek. Ilyen értelemben jogos volt a hagyományos logikával szemben Kant és Hegel fellépése is, és jogosnak tekinthető pl. G. Ryle-nak az a bírálata is, hogy a formális logika úgy hasonlít az informális logikához, mint a katonai gyakorlótér a tényleges csatamezőhöz.

A. R. Anderson helyesen mutatott rá arra^{1 8}, hogy Ryle ezen bírálata azaon alapul, hogy csak egy „gyakorlóteret” ismer, a frege–russelli, vagyis a klasszikus logikai rendszerek területét, és ezt azonosítja a formális logika egészével. Csak a legutóbbi időkben jutott el a logika ahhoz a felismeréshez, hogy „gyakorlóterek egész rendszerét” hozhatja létre. E rendszerek különböző megközelítésben képesek modellálni a tényleges gondolkodási folyamatokat, és ezzel jóval többet tudnak mondani a tényleges „megismerési csatáról”, mint az az egyetlen gyakorlótéren végzett gyakorlatok idejében lehetséges volt.

Ha figyelembe vesszük a formális logika ilyen fejlődési perspektíváit, akkor bizvást mondhatjuk: a formális logika helyett nincs szükség más logikára. Ez azonban nem jelenti

*További vizsgálatra váró kérdés az, hogy mennyiben igaz a releváns logika művelőinek az az állítása, hogy a releváns logika minden előfeltételezés nélküli logika. Véleményem szerint ez sem áll. Itt is megmaradnak bizonyos logikai előfeltételezések. (Például tények egymástól való elhatárolási lehetősége stb.) De ennek a kérdésnek a vizsgálatára itt most nem térhetek ki.

^{1 8} Lásd A. R. Anderson: *Logic and Shoulder-Shrugging, Issues in the Philosophy of Language*, Ed. A. F. Mackay és D. D. Merrill, Yale University Press, 1976.

azt, hogy a formális logika *mellett* nem lenne szükség más logikai vizsgálódásokra is. Ha a logika tárgyát úgy határozzuk meg, mint amely a nyelvi formában megjelenő ismereteket (fogalmakat, kijelentéseket, elméleteket) vizsgálja abból a célból, hogy feltárja a megismerés azon módszereit (ezek törvényeit), amelyekben ezeket a formákat alkalmazzuk, akkor a logika nemcsak a következtetések elméletéből és az ehhez szorosan kapcsolódó egyéb kérdések megválaszolásából áll. A logika feladata az is, hogy vizsgálja a különböző formális logikai rendszerek sajátosságait, a rendszerek közötti összefüggéseket, hogy ezek összevetésével korrigálni lehessen a különböző absztrakciókból adódó egyoldalúságokat, és hogy e sajátosságok ismerete alapján tudatos kritikai állásponttal lehetőség teremtszön arra, hogy a logikai eszközök jól felhasználható, célravezető eszközök legyenek. A rendszerek összevetésénél szükségképpen felmerülnek olyan kérdések, mint hogy mit nevezünk általában tautológiának, következménynek stb., amely kérdések a logika filozófiájának problematikájához tartoznak. Ezek a kérdések a következtetés elméletéhez viszonyítva metalogikai problémák, de a logika egészének terjedelmébe feltétlenül helyet kell hogy kapjanak. Ezek a problémák már olyanok, amelyek kategóriák *tartalmi* elemzését igénylik. Természetesen, ezeknél az elemzéseknél szintén felhasználhatjuk a formalizálást mint vizsgálódási eszközt e kategóriák ilyen vagy olyan sajátosságának kiemelése, általánosítása céljából. Így követi egymást a logikában a tartalmak formai elemzése, a formák tartalmi elemzése, majd ezek formális, de sohasem minden tartalomtól elvonatkoztatott elemzése stb.

SUMMARY

Katalin G. Havas: Logical Forms without Contents?

Formal logic is widely believed to study logical forms as abstracted from any contents.

This essay is an attempt to make the concept of a logical form more accurate, which results in a refutation of the above assumption.

Logical forms are representations of forms of thinking in a logical system. The traditional division of forms of thinking is in many points inadequate. A distinction must be made within forms of thinking between forms of thoughts (forms expressing thought information) and the forms of reasoning (thinking operations) performed with the help of those forms. These two kinds of form have different relations to reality. Reasoning as an activity is not the reflection of properties of reality.

A thought form is possessed by a proposition appearing in a system of thought e.g. in an in-

РЕЗЮМЕ

Каталин Г. Хаваш: Существуют ли бессодержательные формы в логике

Распространилось мнение о том, что формальная логика анализирует логические формы, отвлекаясь от полного их содержания. Статья стремится к определению понятия логической формы и в итоге опровергает вышеприведенные взгляды.

Логические формы являются проявлением форм мышления в некоторой логической системе. Традиционное распределение форм мышления со многих точек зрения неудовлетворительно. Среди форм мышления нужно различать мысленные формы (формы выражения определенной мыслительной информации) и формы мыслительных операций, производимых с этими формами. У этих двух групп форм иное отношение к действительности. Мыслительная

ference as a system. Part of what belongs to the content of a thought may as well be an organic part of the form of a thought in some other system of thought, therefore it cannot be ignored by an analysis of the logical form.

The statement of logical forms is based on linguistic forms, even though the latter cannot alone account for the understanding of logical forms.

Every system of formal logic, unless it is a mere uninterpreted syntactic system, presupposes certain assumptions as to the nature of real things. Those assumptions will determine the laws of the system. The laws are regarded as tautological i.e. devoid of any information because the assumptions they presuppose are not taken into account.

операция как деятельность не является отражением специфики действительности.

Данная мыслительная форма в определенной системе мыслей, например, в данном заключении, имеется у высказывания, фигурирующего в системе. Что в определенном случае относится к содержанию мысли, в другом случае, в другой системе мыслей станет органической частью мыслительной формы, от чего мы не можем отвлечься при рассмотрении логических форм. При определении логической форм исходным пунктом будет языковая форма, но только из языковой формы логическая форма не может быть понята.

Все системы формальной логики (поскольку речь идет не просто о синтаксической системе без интерпретации) принимают определенные онтологические предпосылки из природы вещей. Эти предпосылки определяют, каковыми будут законы системы. Эти законы потому считаются тавтологией, не содержащей информации, что они не учитывают выражающихся в них предпосылок.

AZ OBJEKTIVITÁS ÉS ADEKVÁTSÁG PROBLÉMÁJA A FIZIKAI MEGISMERÉSBEN

MÜLLER ANTAL

I. A PROBLÉMA FELVETÉSE

1. §) A ma ismert úgynevezett elemi részecskék többségét¹ a fizikusok nem „természetes körülmények között” fedezték fel, hanem mesterségesen, gyorsító berendezések segítségével állították elő. Emellett az esetek jó részében — elméleti megfontolások alapján — előre tudták, hogy milyen tulajdonságú részecskéket keresnek, s azt is, hogy ezeknek létrejötte milyen körülmények között (energetikai viszonyok, reakciótípusok stb.) valószínű. Másrészt, minden próbálkozás, mely az egységes elemirész-elmélet létrehozását célozza, lényegében az ismert elemi részecskék különböző szempontok (töltés; spin; a különféle kölcsönhatás-típusokban való részvétel stb.) alapján történő rendszerezéséből indul ki.² Ilyen módon *az a paradox helyzet áll elő, hogy jórészt magunk hozzuk létre azt az objektív valóságot, amelynek tapasztalati megismerésére általános érvényű, alapvető elméletet kívánunk építeni.*

Ebben a helyzetben szükségszerűen kiélezett formában vetődik fel két, filozófiai szempontból is alapvető kérdés, nevezetesen: a) hogyan értelmezendő pontosan az ember tudati tevékenységének objektívációjaként létrejövő másodlagos valóság objektivitása; b) mit jelent ez esetben az ismeretek (elméletek) adekvátsága, illetve mi annak a kritériuma?

A szokásos filozófiai terminológiában, általános szinten megfogalmazott fenti két probléma lényege kissé jobban körülhatárolva, s ezáltal még inkább kiélezve, a következő: Egyrészt, itt az ember tudati tevékenysége — adott esetben az elméletkeresés — nem csupán értelmező és inspiráló szerepet játszik, de az objektíválódás konkrét feltételeinek, valamint a létrehozandó objektum tulajdonságainak *előírásával* inkább determinációs funkciót tölt be; megvizsgálandó tehát, hogy ugyanolyan tartalommal alkalmazandó (vagy alkalmazható)-e az objektivitás fogalma ebben az esetben, ahogyan azt az embertől független természet dolgai esetében alkalmazzuk. Másrészt, ha az elmélet determináló tényezőként játszik közre az elemirész-fizikai objektumok jelentős részének létrejötténél, úgy *triviális*, hogy az elmélet adekvátan tükrözi az általa „inspirált” objektív valóságot; megvizsgálandó tehát, hogy ugyanolyan tartalommal alkalmazható-e itt az adekvátság fogalma, ahogyan azt az embertől független természeti jelenségeket leíró elméletek esetében tettük, s hogy milyen objektív kritériumot lehet itt találni az elméletek adekvátságára.

¹ A ma ismert elemi részecskék száma 35, ha csak azokat vesszük figyelembe, melyek stabilitásuk vagy viszonylag hosszú (kb. 10^{-9} sec) élettartamuk következtében „közvetlenül” megfigyelhetők mérőberendezéseinkben. Ha azonban számításba vesszük azokat a rendkívül rövid (kb. 10^{-23} sec) élettartamú képződményeket — úgynevezett rezonanciákat — is, melyek létrejöttére csak „bomlás-termékek” alapján következtethetünk, úgy az elemi részecskék száma mintegy 200.

² J. Orear: *Modern fizika* (Műszaki Kiadó, Budapest 1971, 16. fejj.).

2. §) Valójában persze egyik probléma sem új, lényegében egyidősek a filozófiai gondolkodással. Az a tény azonban, hogy ezek a problémák most éppen az elemirész-fizikával kapcsolatban vetődnek fel végtelenül kiélezett formában, filozófiai szempontból is különleges helyzetet teremtett, mivel – megítélésünk szerint – *a fizikai létezés az anyag alapvető létezési módja*, s ennek megfelelően a fizikai megismerés fundamentális szerepet játszik az egyéb konkrét valóságszférák megismerésében, sőt az általános természetkép (ontológia) kialakításában is.

Az már igen régen – legalábbis Galilei és Newton munkássága óta – elismert tény, hogy a legáltalánosabb, legnagyobb átfogóképességű természettörvények a fizikai megismerés révén tárhatók fel, illetve a fizikai megismerés szférájában fogalmazhatók meg. Továbbá, mai ismereteink szerint minden anyagi képződmény (objektum) néhány, ma már lényegében ismert elemi részecske és fizikai mező típus többé-kevésbé bonyolult kombinációja. Végeredményben tehát minden kémiai, biológiai, sőt társadalmi jelenség³ *együttal fizikai jelenség is*. Ez annak ellenére igaz, hogy a fizikai törvények, illetve folyamatok az említett jelenségekben sajátos módon, mintegy a kémiai, biológiai vagy társadalmi törvényszerűségek, illetve folyamatok „belső struktúrájaként” jutnak érvényre.⁴

Mindenesetre, ha valóban mélyen (megalapozottan) akarjuk megérteni a kémiai, biológiai stb. jelenségeket⁵, tudnunk kell, hogy milyen körülmények között, s milyen törvényszerűségek szerint struktúrálnak atomokká az elemi részek, molekulákká az atomok stb.; vagyis, tudnunk kell, hogyan jönnek létre azok a *minőségi különbségek, speciális törvényszerűségek*, melyek az egyes – az elemi részek szintjénél „magasabb”, összetettebb – kölcsönhatási szintek sajátjai. Igaz, hogy az egyes kölcsönhatási szintek objektív elhatároltsága (vagyis az egyes szintek objektumainak speciális minőségi meghatározottsága, illetve az egyes szinteken megnyilvánuló sajátos törvényszerűségek létezése)⁶ miatt, illetve bázisán lehetséges a kémiai, biológiai stb. szintek jelenségeinek bizonyos mélységű „szuverén” megismerése is, ám ezek az ismeretek a mélyebb (bázis) szintekre vonatkozó ismeretek híján valójában megrekednek a fenomenológia szintjén.⁷

³Amennyiben „alapvető kölcsönhatási szintnek” kifejezetten az elemi részek világát tekintjük, természetesen e sorba beillesztendő a fizika atomi, molekuláris, makro- és kozmikus szintje is.

⁴Annak ellenére, hogy az összetettebb anyagi képződmények is végső soron (mondhatni, tárgyi vagy „anyagi” szempontból) elemi részecskékből és fizikai mezőkből épülnek fel, a „magasabb kölcsönhatási szintek” jelenségeinek megértése, értelmezése *nem redukálható* az elemirész-fizikai jelenségek megértésére, miután az anyagi világ különböző strukturális szintjein sajátos, csak az adott szint jelenségeire érvényes tulajdonságok, törvényszerűségek jelennek meg. (Lásd Müller Antal: *Kvantummechanika és fizikai világkép*, 7. fej. (Akadémiai Kiadó, Budapest 1967), valamint *Kölcsönhatás és meghatározottság*, 5. fej. (Akadémiai Kiadó, Budapest 1979).)

⁵Természetesen minél magasabb szervezettségű szint jelenségeiről van szó, kapcsolatuk a „fizikai alapokkal” annál közvetettebb; tehát pl. hiába ismerjük kiválóan az atomok felépítését, ez mit sem segít a társadalmi jelenségek megértésében, ha nem ismerjük az utóbbiaknak a közvetlen anyagi bázisát alkotó termelő-megismerő tevékenységet.

⁶Müller Antal: *Kvantummechanika . . . , jelzett kiad. 7. fej.; Kölcsönhatás és meghatározottság*, jelzett kiad., 5. fej.

⁷Tipikus példája ennek a kémiai kötés kérdése; tapasztalatok alapján már régen tudták, hogy az atomok, illetve molekulák különböző módokban kapcsolódhatnak egymáshoz, de ennek okát, átfogó elméleti magyarázatát csak a kvantumelmélet adta. Ugyanígy, a Mendel által kitapasztalt öröklődési szabályokat csak az utóbbi évtizedekben a molekuláris genetika tudta egzakt módon értelmezni.

A fentiek alapján – úgy véljük – kimondhatjuk, hogy *úgy az objektív anyagi világ egyes szegmentumaira vonatkozó ismereteinknek, mint az objektív világ egészére vonatkozóan kialakított képünknek* (természetszemlélet, ontológia) *a bázisát mindig az adott korban alapvetőnek tekintett fizikai ismeretek alkották.*

3. §) Későbbi fejtegetéseinket megalapozandó, legalább röviden ki kell térni „az adott korban alapvetőnek tekintett fizikai ismeretek” meghatározás értelmezésére. A természetmegismerésben és erre alapozva a filozófiában is – már az ókori görögök óta – állandóan érvényesülő törekvés az anyag végső építőköveinek, illetve alapvető törvényszerűségeinek a keresése. Bár e törekvésekhez mindig kapcsolódtak filozófiai szempontból vitatható – és valóban vitatott – feltételezések is (pl. a megismerés végességére, illetve az anyagi világ, vagy legalábbis annak minőségi sokfélesége végességére vonatkozó feltételezések stb.), a magunk részéről azonban úgy véljük, hogy e törekvések *igazi célja* (adott esetben az egyes természetkutatók, illetve filozófusok szubjektív meggyőződésétől függetlenül) mindig egy olyan *egyértelmű ismeretbázis* keresése volt, melyre általános természetszemléletet (ontológiát) lehetett alapozni; s melyből kiindulva az egyes jelenségszférákra vonatkozó konkrét ismereteket elméletileg értelmezni lehetett.

Azt mondhatjuk, hogy „az adott korban alapvetőnek tekintett fizikai ismeretek” *bizonyos értelemben* olyan szerepet játszanak az általános természetkép (ontológia) kialakításánál, mint az axiómák az axiomatikus-deduktív szaktudományi elméletek létrehozásánál. Persze az analógia nem teljes. Egy konkrét szaktudományi elmélet axiomatikus megalapozásánál ugyanis minden további nélkül megtehetjük (és rendszerint így is szoktunk tenni), hogy az axiómákat a tapasztalat alapján triviálisaknak tekintjük, illetve megalapozásukat más tudományágakra (más elméletekre) hagyjuk. A szaktudományi elméletek feladata ugyanis egy konkrét jelenségszféra meghatározott szintű és vonatkozású értelmezése, ezért – legalábbis időlegesen – figyelmen kívül hagyhatjuk azokat a vonatkozásokat, melyek az axiómákban (rendszerint idealizált formában) rögzített ismeretek „nyitottságára” utalnak.⁸ Az adott korban kialakított (kialakítható) természetkép (ontológia) azonban mindig az embertől független anyagi világ egészére vonatkozik, így – noha az adott korban alapvetőnek tekintett fizikai ismeretekre építjük (mert másra nem építhetjük!) – itt nem hagyhatjuk figyelmen kívül az alapul szolgáló ismeretbázis azon vonatkozásait, melyek a még konkrétan meg nem ismert jelenségszférákra utalnak. (Az általános természetkép és a bázisául szolgáló alapvető ismeretek e sajátos viszonyára a következőkben – konkrét szituációk elemzése kapcsán – még visszatérünk.)

4. §) Az eddigiekben – különösen a 2. §-ban – mondottak alapján nyilvánvaló, hogy napjainkban „az adott korban alapvetőnek tekintett fizikai ismeretek” terminus távolról sem csak az úgynevezett elemi részecskék *elemiségének* problémáját érinti, hanem a ma alapvetőnek és általános érvényűnek tekintett fizikai törvényeket is magában foglalja.⁹ Ez persze nem jelenti azt, hogy az elemiség kérdését lényegtelennek tartjuk, hiszen ezen objektumoknak a ma ismert alapvető fizikai törvényszerűségek által (elsősorban a külön-

⁸ Megítélésünk szerint – legalábbis részben – éppen az elméletek ilyen „axiomatikus nyitottságára” utal pl. Gödel tétele.

⁹ Elsődlegesen a – mai tudásunk szerint – univerzálisan érvényes megmaradási törvényekre gondolunk; ezeket azonban – itt nem részletezhető meggondolások alapján – hajlamosak vagyunk nem „egyszerűen” természettörvényeknek tekinteni, hanem inkább az anyagi világ „működési mechanizmusa” alapvető princípiumainak.

féle megmaradási törvényekre gondolunk itt) megszabott keretek között zajló kölcsönhatásai, kölcsönös átalakulásai képezik azt az alapvető mozgásszintet (kölcsönhatási szintet), mely az atomi, molekuláris stb. kölcsönhatási szintek strukturális bázisát alkotja. Ezért nagyon is lényeges lenne a korszerű természetkép (ontológia) megalapozása szempontjából, ha sikerülne megérteni a ma ismert elemi részecskék elemiségének paradox jellegét.

Ezek a részecskék elemieknek tűnnek annyiban, amennyiben minden kölcsönhatásuk során más – ugyancsak ismert – elemi részecskék keletkeznek; vagyis a ma ismert elemi részecskék, mondhatni, egymás alkotórészei. Másrészt viszont a *mássá alakulás képessége*, valamint azok a tapasztalatok, melyek e részecskék strukturáltságára utalnak, határozottan az elemi mivolt ellen szólnak.

Valószínű, hogy e paradoxon feloldása módosítani fogja az objektív anyagi világ fizikai létezésére vonatkozó mai elképzeléseinket. Mindenesetre azonban érdemes hangsúlyozni, hogy ha az elemi részek természetével kapcsolatos mai problémák pl. a kvark-hipotézis alapján¹⁰ nyernek megoldást – vagyis, ha sikerül a ma még csak elméleti megfontolások alapján feltételezett kvarkokat megtalálni (illetve gyorsító berendezésekben „előállítani”!) –, problémánk szempontjából ez csupán annyit jelentene, hogy módosul az általános természetképünknek, illetve a konkrét ismeretek általános elméleti értelmezésének bázisául szolgáló „alapvető fizikai ismeretek” terminus-tartalma. „Az adott korban alapvetőnek tekintett fizikai ismeretek” *per definitionem* változó tartalmú kategória. Az 1. §-ban felvetett problémák azonban – a látszat ellenére – nem az ismeretbázis viszonylagos tartalmával kapcsolatosak, hanem az emberi megismerő tevékenység lényegéből erednek. A továbbiakban – egyebek között – éppen azt kívánjuk megmutatni, hogy e problémáknak a természetmegismerés mai szintjével adekvát „megoldása”¹¹ az emberi megismerés mibenlétére és mikéntjére vonatkozó koncepció alapvonásainak újbóli átgondolását involválja.

5. §) Az adott korban kialakítható általános természetképnek (ontológiának), illetve a konkrét szaktudományi ismeretek elméleti értelmezésének az alapjául szolgáló bázis-ismeretek körvonalazására irányuló törekvések többé-kevésbé mindig összekapcsolódtak „az anyag végső építőköveinek” keresésével. E problémakörből itt csupán egy általános filozófiai jelentőségű mozzanatot kívánunk röviden érinteni, hogy ezzel is teljesebbé tegyük az 1. §-ban felvázolt problémák konkrét tartalmi kifejtését.

¹⁰ A kvarkok olyan „szubelemi” részecskék lennének, amelyekből a ma ismert részecskék felépülnek. Meglehetősen különös tulajdonságú részecskék ezek (pl. az elektron-töltés tört részével rendelkeznek, ami mai felfogásunk szerint abszurdum, hiszen az elektronok töltését az elektromos töltés *elemi egységének* tekintjük), melyeket ezidáig tapasztalatilag – egyes fizikusok véleménye szerint energetikai okok miatt – nem sikerült észlelni. E problémák ellenére a fizikusok azért nem vetik el a kvarkok létezését, mert feltételezésük megkönnyíti a mezonok és barionok szerkezetének *elképzelését*.

¹¹ Megítélésünk szerint a filozófiai problémák egy jelentős része nem oldható meg olyan értelemben, ahogyan a szaktudományi problémákat előbb-utóbb megoldjuk. Ennek alapvető oka valószínűleg az, hogy míg a szaktudományok tárgya mindig az objektív anyagi világ egy többé-kevésbé jól körülhatárolható szegmentuma, a filozófiai problémák – legalábbis az alapvetőek – a világ *totalitására* vonatkoznak, s mint ilyenek a megismerés előrehaladásával mindig újrafogalmazandók, de le nem zárhatók.

Úgy véljük, hogy a „végső építőkő” probléma, ha a szó szűkebb értelmében nézzük, lényegében nem más, mint a szubsztancia kérdése – konkrét szaktudományi szinten, illetve fogalomkörben felvetve –, s mint ilyennek, filozófiai vonatkozásban – úgy tűnik – elsődlegesen ontológiai jelentősége van.¹² Az, hogy a klasszikus fizika a tehetetlen tömeggel bíró testekben látta az elsődleges létezőket (a változó tulajdonságok változatlan hordozóit), vagy hogy a kémia, majd pedig a fizika is az atomokat tekintette a végső tulajdonságok hordozójának, ugyanúgy a szubsztancia probléma konkrét megoldását célozta, mint a múlt századi energetizmus, illetve a századunkban minduntalan kísértő mező-elméletek, vagy akár az elemirész-fizika azon törekvései, hogy a ma ismert mintegy 200-féle részecskét egy vagy egynéhány alapformára (vagy, távolabb tekintve: a kvarkokra) vezesse vissza.

Ontikus tartalmuk ellenére azonban ezek a törekvések tisztán megismerési (ismeret-elméleti) indíttatásúak. „Az adott korban alapvetőnek tekintett fizikai ismeretek” funkciója ugyanis (tudniillik, hogy ez képezi úgy az ontológiai ítéletalkotás, mint a konkrét szaktudományi ismeretek elméleti értelmezésének bázisát) megköveteli, hogy ez az ismeretbázis a lehetőséghez képest egyértelmű legyen (lásd az axióma jellegről a 3. §-ban mondottakat), mivel konzisztens ontológiát vagy szaktudományi elméletet csak így lehet rá építeni.¹³ Mármost *egyértelművé az ismeretbázist úgy lehet tenni, ha minden korban a lehetőséghez képest* (legalábbis egy adott irányban, rendszerint „lefelé”) *körülhatároljuk a megismerendő valóságszférát*. Éppen ezt a célt szolgálják a „végső építőkőre” vagy általában az alapvető tulajdonságok hordozójára vonatkozó ontológiai tételezések.

Bármilyen problematikusak is adott esetben a megismerendő valóságszféra körülhatárolására tett próbálkozások, s bármilyen sok filozófiai problémát vetnek is fel,¹⁴ a megismerésben szükséges, s ezért pozitív funkciót töltenek be. Egy dolog az „ismeret-lezáró” törekvésekben rejlő vagy hozzájuk kapcsolt hibás filozófiai ítéletek elemzése és bírálata, s más dolog e törekvések tényleges ismeretelméleti szerepének megértése. Látni fogjuk a későbbiekben, hogy az ember megismerő tevékenységének még több olyan inherens „alkotó eleme” is van, melyek adott esetben hamis filozófiai konklúziókat inspirálhatnak (pl. az idealizáló absztrakció vagy az elméletek teoretikus rekonstrukció jellege). E potenciálisan negatív hatást is magukban rejtő mozzanatoknak az ismeret-

¹² Az ilyen törekvések legújabb megnyilvánulási formája pl. Heisenberg próbálkozása, aki megkísérelt egy olyan alapvető „anyag-egyenletet” felírni, melyből az anyag ma ismert valamennyi konkrét létezési módja (mezők, elemi részecskék), illetve az azok tulajdonságait leíró egyenletek deriválhatók.

¹³ A szaktudományi elméleteknek a 8. lábjegyzetben említett „axiomatikus nyitottsága” csak látszólag mond ellent e követelménynek. Valójában az a helyzet, hogy a szaktudományi elméletek alapjául szolgáló ismeretrendszerekben ténylegesen mindig meglevő *nem-egyértelműséget* az idealizáló feltevések segítségével eliminálják. (Lásd pl. Müller A.: *Kölcsönhatás és meghatározottság*, jelzett kiad. 3. fej.) Más kérdés az, hogy amikor egy adott elmélet teljesítőképességének határaihoz ér, ezek a nem-egyértelműségek az idealizációk ellenére is felszínre kerülnek. (Lásd pl. Müller Antal: *Kvantummechanika* . . . , jelzett kiad., 12. fej.)

¹⁴ A megismerendő valóságszféra körülhatárolása ugyanis – legalábbis implicite – magában rejtí azt a feltételezést, hogy ez a (véges) szféra kimerítően megismerhető. (Lásd pl. Müller A.: *Fizikai megismerés és dialektikus materialista természetfelfogás*, Kossuth, Budapest 1974, 56–69., 118–128. o.)

elméletből (illetve a tényleges megismerési tevékenységből) való eliminálása azonban ahhoz hasonlítana, mintha arra törekednénk, hogy hagyjuk ki a természetmagyarázatából az elektromos töltéseket, mivel az áram adott esetben „ráz”. Nyilvánvalóan, a megismerésnek ezen elengedhetetlen mozzanatait ismeretelméleti koncepciónk kialakításánál olyannak kell tudomásul vennünk, amilyenek, s szem előtt tartva „potenciális negatívumait”, a megismerés minden lényeges előrelépésekor újra kell fogalmazni a velük kapcsolatos problémákat.

II. AZ EMBER ÉS A TERMÉSZET VISZONYÁNAK NÉHÁNY ÁLTALÁNOS PROBLÉMÁJA

6. §) Már korábban is említettük (2. §), hogy az 1. §-ben megfogalmazott problémák nem igazán újak, lényegében egyidősek a filozófiai gondolkodással. S a 4. §-ban utaltunk arra, hogy e problémák nem kötődnek az emberi megismerő tevékenység egyik vagy másik szakaszához, hanem annak lényegéből erednek. Most még egy további általánosító lépést kívánunk tenni, megmutatva, hogy az *objektivitás és adekvátság kérdése, noha ismeretelméleti problémaként szokás megfogalmazni, ennél alapvetőbb jelentőségű, amennyiben az ember–természet viszony legmélyebb lényegét tükrözi*. Egyrészt ezzel kívánjuk megalapozni a 11. lábjegyzetben kifejtett véleményünket, hogy az objektivitás és adekvátság kérdése valójában nem megoldandó, hanem minden korban *újrafogalmazandó* probléma, másrészt – a megismerésről szóló fejtegetéseinket előkészítendő – megmutatni, hogy az egyes megismerési korszakok specifikumai (konkrét problémái, módszerei, szemléletmódja stb.) *nem okai* az objektivitás és adekvátság probléma felvetődésének, csupán felvetődésük konkrét formáját determinálják.

7. §) Napjainkban eléggé általánosan elfogadott felfogás szerint¹⁵ az ember kialakulásának, az állatvilágból való kiemelkedésének egyik közvetlen természeti (biológiai) alapja az emberszabású majmoknak egy – minden bizonnyal véletlenszerűen létrejövő – olyan genetikai mutánsa volt, melynek fiziológiai agystruktúrája *potenciálisan* magában hordta a magasabb rendű szellemi tevékenység lehetőségét. A másik természeti alap viszont kétségtelenül az a tény volt, hogy a természeti környezet viszonylag hosszú ideig olyan állapotban maradt, illetve úgy változott, hogy ez az előember fennmaradhatott, s a természettel való aktív kölcsönhatása révén a munkatevékenység szintjére fejlődhetett. *Az a döntő faktor ugyanis, amely végül is lehetővé tette, hogy a magasabb szellemi tevékenységnek a genetikai-környezeti adottságokban potenciálisan benne rejlő lehetősége aktualizálódjon, kétségtelenül a munkatevékenység volt.*¹⁶

Az ember–természet viszony megértése tehát mindenekelőtt a munkatevékenység elemzését involválja. A tudatos munkatevékenységnek¹⁷ az ember kialakulásában, fejlőd-

¹⁵ S. E. Luria: „Az élet – befejezetlen kísérlet”; *Natura*, Budapest 1976, 9–10. fej.

¹⁶ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II, Magvető, Budapest 1976, 1. fej.; Engels: „A munka része a majom emberré válásában”; *MEM 20*, Kossuth, Budapest 1963.

¹⁷ Az emberi munkatevékenység lényegéből eredően (per definitionem) magában foglalja a tudati tényezőt; de mert a munkatevékenység egyes mozzanatait esetenként az ösztönös állati tevékenységben is megmutatkoznak (pl. a természetben talált célszerű eszközök felhasználása a majmoknál vagy a hódok gátépítő, illetve a méhek sejtépítő tevékenysége), az egyértelműség kedvéért helyénvalónak találtuk a *tudatos* jelző explicit kiírását.

désében játszott szerepe – ha a részletkérdésekben vannak is még eltérő álláspontok – a marxista filozófián belül közismert és általánosan elfogadott (lásd a 16. lábjegyzet utalásait). Ezért itt részletesen nem is foglalkozunk vele, csupán néhány, eredeti problémánk szempontjából lényeges mozzanatot kívánunk röviden számba venni és értelmezni, mintegy későbbi ismeretelméleti fejtegetéseinket megalapozandó.

8. §) Az ember és a természet kapcsolatának (kölcsonhatásának) alapvető hordozója tehát a munka;¹⁸ kissé paradox módon azt is mondhatjuk, hogy *az ember saját munkatevékenységének a produktuma*. A munka a természet elsajátítására irányuló *tudatosan célszerű*¹⁹ emberi tevékenység, melyben mind a tevékenység szubjektuma – az ember –, mind pedig objektuma – a természet – átalakul, módosul. Az előző fejezetben megfogalmazott problémánk szempontjából már itt érdemes hangsúlyozni, hogy az emberi munkatevékenység tudatosan teleologikus jellege két egymással szorosan összefüggő, de minőségileg és főleg funkciójában eltérő mozzanatot tartalmaz. Az ember ugyanis a munkatevékenység során mindig (előre) tudatában van egyrészt annak, hogy *miért* kell a maga számára elsajátítania, átalakítania a természetet (létfenntartás, fejlődés, önmegvalósítás), másrészt pedig annak, hogy *mi módon* kell ezt tennie *adott konkrét esetben*.

Ami e két mozzanat eltérő funkcióját illeti; aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy noha a munkatevékenység *alapvető ösztönzője* mindig a „miért” tudatos szem előtt tartása, de a fejlődés előrehaladásával a munkatevékenység *konkrét formáját*, s ezzel együtt eredményének mennyiségét és minőségét egyre inkább a „mi módon” céltételezés *determinálja*. Lényegében arról van szó, hogy a „miért” kérdése *lényegileg* nem változott a fejlődés során, legfeljebb annyiban, hogy az egyes korokban más és más volt az a reális igény, amiért az ember a természet elsajátítására törekedett. Ezzel szemben a „mi módon” tartalma – mint a későbbiekben látni fogjuk – a fejlődés során *elvileg* is módosult.

9. §) Nyilvánvalóan már a legprimitívebb korban is *tudta* az ember, hogy fennmaradása érdekében élelmet kell szereznie, védelmet kell teremtenie az időjárás viszonyai ellen (ruha, barlang, tűz stb.). E célok realizálásához azonban „kezdetben” a célnak többé-kevésbé megfelelő, de *a természet által produkált eszközöket* használta fel. Pl. egy jól kézre eső kődarabot vagy egy jó fogású dorongot az állatok elejtésére, egy természetes úton kihegyeződött vagy kiéleződött kődarabot az elejtett állatok feldarabolására stb. Adott esetben viszont a korábbi tapasztalatok alapján célszerűnek bizonyuló természetes tulajdonságokat *maga adta meg* a tárgyaknak, pl. azzal, hogy csiszolással, pattintgatással élezte, hegyezte a csontot vagy követ. S bár ez a tevékenység még nem volt igazában *konstruktív*, már magában rejtette a *sui generis* emberi tevékenység egy igen döntő vonását, az *idealizációt*, amennyiben *a kitűzött célt szem előtt tartva* és a korábbi – sokrétű – tapasztalataira támaszkodva *ezen eszközöket tökéletesebbre, a célnak jobban megfelelőre formálta, mint amilyenek „természetes etalonjaik” voltak*.

A szó valódi értelmében vett *konstruktív* tevékenység talán akkor vette kezdetét, amikor elődünk a pattintgatással vagy csiszolással kiélezett kődarabot „összeházasította”

¹⁸ Miután a genetikus természeti eredet, a természettel folytatott anyagcsere stb., nem tipikusan emberi ismérvek.

¹⁹ Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy a célszerűség kategóriája tartalmilag csupán a tudatos (emberi) tevékenységre korlátozható; pl. a méhsejtek szabályos hatszögű hasáb formája – minimális anyagfelhasználással maximális befogadóképesség elérése – kétségtelenül egyfajta objektív célszerűség utal.

a doronggal, létrehozva a kőbaltát, minden bizonnyal az első valóban emberi konstrukciót. Bár ez az eszköz alkatrészeiben, sőt „működésmódjában” is teljesen beleillett a természetbe, de mégis, adott formájában és funkciójában már az ember tudati tevékenységének objektivációja.²⁰ Ezzel vette kezdetét az úgynevezett *másodlagos valóság* létrehozása.²¹

10. §) Az ember–természet viszonynak tehát – mondhatni – kezdettől fogva jellemzője, hogy a munkatevékenység eredményeként az ember és az embertől független természet közé iktatódnak olyan tárgyak, eszközök, amelyek magukon viselik az embernek nemcsak a keze nyomát, de gondolkodásának, tudati tevékenységének a nyomait is. Az ilyen, többé-kevésbé mesterségesen előállított dolgok, eszközök száma az emberi fejlődés során egyre szaporodott, főként egy-egy alapvető technológiai eljárás (pl. az agyágyégetés, a fémolvasztás és fémötvöztetés, illetve megmunkálás, vagy akár a növény- és állatnemesítés, domesztikáció) felfedezését követően. A mai értelemben vett tudományok és a nekik megfelelő mezőgazdasági-ipari technológia létrejötte után különösen meggyorsult a másodlagos valóság mennyiségi és minőségi gyarapodása. Egészen addig, hogy ma már (legalábbis a fejlett civilizációkban) az ember–természet viszonyban a másodlagos valóság közvetítő szerepe százszázalékosnak mondható, amennyiben úgy szólván egyetlen olyan természeti tárgy vagy folyamat sincs már, mely „őseredeti formájában”, valamiféle átalakítás nélkül kerülne emberi felhasználásra. S ami talán még lényegesebb, az ember tárgyi környezetét alkotó világban egyre nagyobb az olyan tulajdonságokkal bíró, s olyan konstrukcióval rendelkező dolgok, eszközök aránya, melyeknek „természetes etalonjuk” nincs is.

Ha viszont a másodlagos valóság ilyen átfogó és alapvető szerepet játszik az ember–természet viszonyban, akkor ahhoz, hogy az 1. §-ban *egy speciális megismerési szituáció* (tudniillik, az elemirész fizika mai helyzete) alapján megfogalmazott problémákat kielégítően értelmezhesük, előbb magát a másodlagos valóságot kell kissé részletesebben megvizsgáljunk, mindenekelőtt a szóban forgó problémák – vagyis az objektivitás és adekvátság – szempontjából.

III. A MÁSODLAGOS VALÓSÁG OBJEKTIVITÁSA ÉS ADEKVÁTSÁGA

11. §) Materialista alapállásból pillanatnyi kétség sem merülhet fel a tekintetben, hogy az ember által létrehozott másodlagos valóság *meglétében* ugyanolyan objektív, mint az embertől független természet dolgai, eseményei. Miért mondjuk – és mondhatjuk! – hát mégis, hogy a másodlagos valóság az ember tudati tevékenységének objektivációja, s vajon ez a minősítés nem korlátozza-e ennek az anyagi szférának az objektivitását? A továbbiakban ezt a problémát vizsgáljuk meg egy kicsit részletesebben.

Soron következő fejtegetéseink alap gondolatát itt csak axiómaszerűen fogalmazzuk meg, miután megalapozásával és részletes kifejtésével már több korábbi írásunkban

²⁰ Miután olyan elemeket (is) tartalmaz, melyek túlmutatnak a természeti aktualitáson, s mint ilyennek, létrejöttében tudati-szubjektív tényezők is szerepet játszanak determinánsokként.

²¹ A „másodlagos természet” vagy „humanizált természet” kifejezéseknél adekvátabbnak tűnik számunkra a másodlagos valóság elnevezés az ember által létrehozott dolgok, tárgyak, eszközök világára, mivel ezek (noha meglétükben ugyanolyan objektívek az emberhez képest, mint a természet dolgai, eseményei) ganetikusan egy objektív és egy szubjektív szférára támaszkodnak.

foglalkoztunk.²² A modern fizikai megismerés eredményeit és szemléletmódját elemezve arra a konklúzióra jutottunk, hogy az objektív anyagi valóság lényegét – ha *totalitásában* akarjuk azt megragadni – nem merítik ki az aktuálisan létező dolgok, események, kölcsönhatások, viszonyok stb., hanem számításba kell venni *a jelen aktualitásában* *potenciálisan adott lehetőségeket is*;²³ felfogásunkban tehát *az objektív anyagi világ az aktuális és potenciális egysége.*

12. §) Amikor az ember termelő-megismerő tevékenysége során létrehozza a másodlagos valóság dolgait, általánosságban szólva nem tesz mást, mint hogy *a természetet* (az objektív anyagi világot) *olyan megnyilvánulásokra készíti, amilyenekre az „önmagában” nem képes.* Erre *ontikusan* az ad lehetőséget, hogy a természet (az objektív anyagi világ) mint lehetőséget, tehát potenciálisan, *par excellence* magában rejtje azokat a megnyilvánulási formákat is, melyek az ember tudatos tevékenysége folytán a másodlagos valóságban aktualizálódnak, s amelyeknek spontán létrejöttét az aktuálisan létező feltételek nem teszik lehetővé. *Gnoszeológiai*lag pedig az biztosítja a másodlagos valóság létrejöttét, illetve annak sikeres létrehozását, hogy a megismerés során sohasem korlátozódunk (mert nem korlátozódhatunk!; erről részletesebben később) az aktuális valóság leírására, megértésére, hanem általánosításokra törekszünk (illetve bizonyos általánosítások, idealizációk szükségszerűen, mondhatni, spontán kialakulnak az ember tudatában, munkatevékenysége, illetve tudati tevékenysége alapvető jellegéből adódóan). Az általánosítás – a törvénykeresés – elengedhetetlen eszköze az adott dolog, esemény aktuális létezésének alapjául szolgáló feltételek *kísérleti* vagy *teoretikus* variálása, s az egyes feltétel-variációkkal adekvát megnyilvánulási formák keresése, empirikus vagy teoretikus vizsgálata (a szóban forgó megnyilvánulási formák aktualizálhatóságától függően).

Ilyen módon az aktuális valóság mellett többé-kevésbé mindig megismerjük az abban rejlő potenciális lehetőségeket is, illetve az utóbbiak aktualizálódásának feltételéül szolgáló körülményeket (feltétel-spektrumokat) is. Mármint a másodlagos valóság létrehozása valójában nem más, mint a megfelelő feltétel-spektrum tudatos kialakítása, hogy ezáltal a célunknak megfelelő megnyilvánulási forma realizálódjon. (Karakterisztikus példái ennek a különböző technológiai eljárások általában és különösen a különféle műanyagok létrehozása a fizikai-kémiai feltételek alakításával.)

13. §) Az elmondottakból látható, hogy a másodlagos valóság létrehozásakor nem csupán a „nyersanyagot” szerezzük az embertől független természetből, de azokat az *alapvető törvényszerűségeket* is, amelyek tevékenységünk alapjául szolgálnak. Sőt, mint láttuk, éppen az objektív természeti törvények feltárása során teszünk szert azokra az ismeretekre (a potencialitások és aktualizálódási feltételeik megismerése), amelyeknek objektivációja maga a másodlagos valóság. Ezek a tényezők az ember termelő-megismerő tevékenysége során létrehozott dolgok, események szférájának és az embertől független

²² Müller A.: *Kvantummechanika...*, jelzett kiad., 11. fej., valamint *Kölcsönhatás és meghatározottság*, jelzett kiad., 3. fej.

²³ A potencialitást itt abban az értelemben használjuk, hogy pl. egy H atom „totalitásához” nemcsak annak tárgyi adottságai – egy proton és egy meghatározott energiaszinten elhelyezkedő elektron – tartoznak, hanem az elektron számára a kvantummechanika törvényei által előírt lehetséges energiaszintek, valamint az atom egészének más atomokkal való kötődési lehetőségei is. Vagyis a potencialitás felfogásunkban mindig valamilyen objektív törvények által megszabott lehetőségekre, s nem pusztán logikai lehetőségekre utal. (Részletesen lásd a 22. lábjegyzetben hivatkozott helyeket.)

anyagi világnak az elválaszthatatlan kapcsolatára utalnak. E tényezőket, illetve az általuk reprezentált kapcsolatokat nevezhetjük a másodlagos valóság *anyagi-genetikus bázisának*.

A másodlagos valóság és az embertől független anyagi világ elválaszthatatlan (genetikus) kapcsolata azonban nem jelenti azt, hogy az előbbinek a lényege kimerül ezzel a kapcsolattal, illetve a belőle adódó motívumokkal („nyersanyag”; alapvető törvények); más szóval e kapcsolat nem kérdőjelezi meg a másodlagos valóság objektumainak specifikus jellegét, objektivitásuk sajátzerűségét, vagyis azt, hogy ez utóbbiak létrejöttében döntő szerepet játszanak tudati tényezők is, amelyeket a másodlagos valóság *tudati-genetikus bázisának* nevezhetünk.

14. §) Láttuk az eddigiek során, hogy a másodlagos valóság létrejöttének bázisa, s egyúttal „aktualizálódási mechanizmusa” az ember–természet viszony, illetve az ezt reprezentáló munka- és megismerő tevékenység *konstruktív* jellege. A másodlagos valóság specifikus objektivitásának lényegéhez tartozik, hogy ez a konstruktivitás, illetve a tudati tényezők aktivitása nem korlátozódik a tárgyi szférára, hanem érinti a munkatevékenység eredményeként létrejövő anyagi valóság *törvényszerűségeit* is.

Igaz, az embertől független természetben is az szolgál alapul a szintekre tagoltságnak, hogy az egyes kölcsönhatási szférákban – túl az egyetemesen érvényes anyagi törvényszerűségeken – sajátos, csak az illető szférára jellemző törvényszerűségek is érvényesülnek.²⁴ Önmagában a specifikus törvények léte tehát még nem különböztetné meg a másodlagos valóság szféráját az embertől független anyagi világtól (a természettől). Ám a másodlagos valóság egyes szféráinak specifikus törvényszerűségei – noha létükben ugyanolyan objektíven érvényesülnek, mint az embertől független anyagi világ törvényei – létrejöttükben ugyanolyan elválaszthatatlan kapcsolatban állnak a tudati-genetikus bázissal, mint a másodlagos valóság tárgyi totalitása. Míg ugyanis az embertől független anyagi világ megismerése során²⁵ az egyes dolgok, jelenségtípusok viselkedésmódját szabályozó törvényszerűségeket a feltétel-spektrumok *természetes változásai* során tárjuk fel (a kísérleti módszerek itt a feltételek szelektálását, a feltételváltozások tiszta, ideális formában való előállítását biztosítják, de nem érintik a feltárt törvényszerűségek jellegét,²⁶ addig a másodlagos valóság egyes szféráiban – éspedig a társadalmi fejlődéssel, a technikai civilizáció, illetve a technológiai eljárások fejlődésével egyre fokozódó mértékben – nem a „természetesen” változó feltételspektrumban való viselkedés elemzéséből tárjuk fel a törvényszerűségeket, hanem előre tudatosan eldöntjük, hogyan *kell* viselkednie a szóban forgó dolognak (eseménytípusnak) adott feltételváltozások esetén, hogy *céljainknak megfelelően*, s ennek megfelelően ugyancsak tudatosan alakítjuk a dolgok, események felépítését, struktúráját úgy, hogy eleget tegyen a szabott követelményeknek. Más szóval, a másodlagos valóság bizonyos – és egyre szélesebb – szférájában tudatosan determináljuk a viselkedési törvényszerűségeket, így ezekben objektivitásuk ellenére is érvényesül, mintegy „beleépül” az ember tudati tevékenysége, tudatos célkitűzése.

²⁴Müller Antal: *Kvantummechanika...*, jelzett kiad., 7. fejj., valamint *Kölcsönhatás és meghatározottság*, jelzett kiad., 5. fejj.

²⁵Már amennyiben az objektív valóságnak a megismerés tárgyát alkotó szférája az embertől függetlennek tekinthető.

²⁶Ez még a kvantummechanika szintjén is így van, a hullám-részecske dualizmus ellenére. (Lásd pl. Müller Antal: *Kvantummechanika...*, jelzett kiad., 13–15. fejj., valamint *Kölcsönhatás és meghatározottság*, jelzett kiad., 9. fejj.)

15. §) *Ha mindezek után most általánosságban akarjuk meghatározni a másodlagos valóság jellegét* — figyelembe véve egyrészt anyagi-genetikus bázisát, vagyis az embertől független objektív valósághoz fűződő elszakíthatatlan kapcsolatát, másrészt a tudati-genetikus bázis kardinális szerepét létrejöttében —, *azt mondhatjuk, hogy az, bizonyos értelemben, a szubjektív és objektív egysége.* Persze nem arról van szó, hogy az ember munkatevékenységének eredményeként létrejövő dolgok, eszközök anyagi mivolta kevésbé meghatározott, mint az embertől független természet dolgainak anyagi mivolta, vagyis, hogy a másodlagos valóság dolgai valamiféle átmenetet képeznének az anyagi és a tudati között — szubsztanciális értelemben. De az kétségtelen, hogy e dolgok, eszközök elválaszthatatlanok az embertől, nem csupán abban az értelemben, hogy létrejöttükben, felépítésükben az emberi tevékenység produktumai (az ember tudati tevékenységének objektívációi), de azért is, mert *igazi (funkcionális) mivoltukban csakis egy tudatosan alakított feltételrendszerben tudnak megnyilvánulni*, létezni. Ezek a dolgok, eszközök nem csupán azért alkotnak egy úgynevezett *másodlagos* valóságot, mert emberi konstrukciók, illetve produkciók, hanem azért is, mert *emberi szükségleteket elégítenek ki*, vagyis meglétükben (működésükben) is teleologikus funkciót töltenek be. A tudatos emberi céltételezés tehát a másodlagos valóság vonatkozásában nemcsak genetikusán, de funkcionálisan is meghatározó szerepet játszik. Erre gondolunk, amikor a másodlagos valóságot az objektív és szubjektív egységeként értelmezzük.

E problémakör befejezéseként, a teljesség kedvéért röviden utalni kívánunk a következőkre. Korábbi írásainkban már több helyen részletesen kifejtettük,²⁷ hogy filozófiai szemléletmódunk sarktétele az a lenini gondolat, hogy az anyag és a tudat csakis az ismeretelmélet szintjén állítható (és állítandó, mint a megismerés tárgya és szubjektuma) mereven, szubsztanciálisan szembe egymással, de ontológiai értelemben a világ homogén (a világ anyagi egysége).²⁸ Adott problémánk vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a másodlagos valóságnak mint egy sajátos anyagi szférának a „szempontjából” a tudatos emberi céltételezésnek — a munkatevékenység közvetítésével — determinánsként való megjelenése ugyanolyan objektív tényező,²⁹ mint azoknak az alapvető anyagi törvényszerűségeknek az érvényesülése, melyek közösek e szféra és az embertől független anyagi világ számára. Mint korábban láttuk, a tudati tényezők determinációs szerepe az embertől független anyagi világban potenciálisan benne rejlő lehetőségek aktualizálása; ilyenformán ez nem az „anyagi szférán” általában, csupán az anyagi létezés aktualizációs szféráján való túllépést jelent, ami teljes mértékben összhangban áll a materialista monizmus tételezésével.

IV. A MEGISMERÉS HELYE ÉS SZEREPE AZ EMBERI TEVÉKENYSÉG EGÉSZÉBEN

16. §) Amint az ember és a természet viszonyáról szóló fejezetben már láttuk, az embernek a természet elsajátítására irányuló munkatevékenysége „eleinte” főként arra korlátozódott, hogy a természetes sajátságaik révén a célnak többé-kevésbé megfelelő

²⁷ Müller Antal: *Kölcsönhatás és meghatározottság*, jelzett kiad., 1. fej., valamint *Fizikai megismerés* . . . , jelzett kiad., III–IV. rész.

²⁸ Lenin: „Materializmus és empiriokriticismus”; *LÖM 18*, Kossuth, Budapest 1964. 133. o.

²⁹ A mérőszubjektum mikrofizikai szerepével kapcsolatban ezzel e kérdéssel részletesen foglalkoztunk *Kölcsönhatás és meghatározottság*, 9. fejezet.

anyagokat, eszközöket használta fel, illetve ezeket *reprodukálta* (szerszámkészítés), általában a természetben talált „etalonoknál” tökéletesebb, mondhatni, *idealizált* formában. S itt érdemes hangsúlyozni, hogy az idealizált jelleg nem csupán azt jelenti, hogy az embernek általában tökéletesebben sikerült megmunkálnia eszközeit, mint ahogyan azok „etalonjai” a természeti folyamatokban „megmunkálódtak”, hanem elsősorban azt, hogy – a korábbi tapasztalatok alapján – már a szerszámkészítést megelőző tudati tevékenységben kialakult a kívánt célnak ideálisan megfelelő eszköz képe, az előállításához szükséges fogások jellege, sorrendje stb.,³⁰ s ez *irányította* a gyakorlati tevékenységet. S mivel az ember nem egy, hanem sok hasonló eszközt készített, melyek – a körülményektől (a felhasznált anyagtól, a készítő tapasztaltságától és ügyességétől stb.) függően – csak többé-kevésbé feleltek meg az előre elgondolt ideális formának, ez utóbbi bizonyos értelemben *elkülönült* a gyakorlatban megvalósult (vagy a természetben található) konkrét egyedi esetektől.

Tehát már ezen az elemi fokon megjelenik egyrészt az a mozzanat, hogy a természetben talált vagy az ember által létrehozott dolgok tudati képe (az objektív valóság tudati rekonstrukciója) idealizált formában tükrözi az objektív valóságot, másrészt az, hogy a tudati képek objektivációi csak többé-kevésbé felelnek meg az előzetes „elgondolásoknak”. Más szóval, már itt nyilvánvalóvá válik, hogy a tudat–objektív valóság viszony „mindkét oldalról nézve” – vagyis egyrészt az objektív valóság tükröződése a tudatban, másrészt a tudati konstrukciók objektivációja – *kvázi-adekvát* jelleggel bír.

17. §) Az ember kialakulásának természetes (biológiai-genetikai, illetve környezeti) feltételei – mint korábban említettük – potenciálisan tartalmazták a magasabb rendű szellemi tevékenység lehetőségét. S ez a potencialitás nem csupán azt jelenti, hogy adott (kedvező) feltételek esetén kialakul (amint hogy ki is alakult) a magasabb rendű szellemi tevékenység, valamint az ennek megfelelő gyakorlati tevékenység, de azt is, hogy ez utóbbiak jellege, konkrét realizálódási módja *függ a szóban forgó körülmények jellegétől* is. Más szóval, az adott körülményekkel összhangban és egymással szoros genetikusan-determinációs kapcsolatban folyó szellemi és gyakorlati (egyszóval: munka-) tevékenység döntötte el azt, hogy az emberi agystruktúrában rejlő továbbfejlődési lehetőségek közül melyek realizálódnak.

A par excellence „kétoldalú”, szellemi és gyakorlati jellegű munkatevékenység tehát a maga részéről meghatározta az emberi gondolkodás elemi formáit, vagyis azt a fejlődési irányt, amelyen az emberi gondolkodás elindult (elindulhatott!), míg viszont a kialakuló gondolkodási stílus (képeség) a maga részéről determinálta a munkatevékenység továbbfejlődési irányát.

Az elemi, alapvető „megismerési motívumok” tehát az általános emberi tevékenység „alkotó részeként” jöttek létre, ugyanazon tényezők által determinálva, melyek az emberi tevékenységet, az ember–természet viszonyt általában is meghatározzák. Ezt a mozzanatot azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert napjainkban a *tudományos* megismerő tevékenység mint az általában vett emberi tevékenység egy viszonylag jól körül-

³⁰E motívum forrása az, hogy a természetes eszközök *ismételt* alkalmazása során az ember tudatában előtérbe kerülnek a célnak megfelelő *konkrét* tulajdonságok (pl. az *éles kő* mint *vágóeszköz* tudatosul), valamint e tulajdonságoknak az alkalmazásban mutatkozó fogyatékoságai; ezek a tényezők a tudati kép ideális jellegének elsődleges ösztönzői, forrásai.

határolt, immanens indítékokkal és törvényszerűségekkel rendelkező, s az egyéb tevékenységi szférákat (pl. a termelést) egyre alapvetőbben befolyásoló sajátos szférája jelenik meg (létezik), ami arra csábít, hogy ismeretelméleti koncepciókat pusztán a mai értelemben vett tudományos tevékenység vizsgálatára alapozzuk. Márpedig, bármennyire igaz is az, hogy egy korszerű ismeretelméleti koncepció elsődleges feladata a *mai* tudományos-megismerési problémák értelmezése, e koncepció *megalapozásánál* nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy *az emberi megismerő tevékenység alapvető jellege már jóval a mai értelemben vett tudományos megismerés megjelenése előtt, az ember kialakulásával szoros egységben determinálódott, s hogy még azok a problémák is, melyek a legújabb kori megismerésben olyan kiélezetten vetődnek fel, s olyan kardinális jelentőségre tettek szert (az objektivitás és az adekvátság problémájára gondolunk), nem csupán a megismerő, de általában az emberi tevékenység sajátjai, s mint ilyenek, egyidősek magával az emberrel.*

18. §) Láttuk az előzőekben, hogy a munkatevékenység „két oldala”, vagyis a tudati és a gyakorlati tevékenység egymást kölcsönösen determináló tényezők. Láttuk azt is, hogy különösen „kezdetben” – primitív fokon – a munkatevékenység konkrét formáját, vagyis a „mi módon” kérdésre adható választ alapvetően meghatározták a természetes adottságok, lehetőségek; végső fokon tehát ezek a tényezők is hozzájárultak az ember, s „ezen belül” az emberi gondolkodás konkrét formájának kialakításához. Ám az ember fejlődése során egyre sokoldalúbb és kiterjedtebb lesz a munkatevékenység eredményeként létrejövő másodlagos valóság szférája, s ezzel – fejlett fokon – az embert, az ember fejlődését determináló tényezők között egyre jelentősebb szerep jut e szféra dolgainak, az e szférában adott lehetőségeknek. *S miután a megismerésben kezdettől fogva több-kevesebb szerepe van az instrumentális tényezőknek is, a megismerés alapvető jellegének megítélésakor kellő figyelmet kell fordítanunk a másodlagos valóságra mint a megismerés eszközére, tárgyára és eredményére.* (Láthatóan már ilyen általános, alapvető szinten felvetődik az a probléma, ami századunkban a mérőberendezések mikrofizikai szerepével kapcsolatban nyert konkrét és kiélezett megfogalmazást: tudniillik, a megismerés instrumentális determináltságának problémája.^{3 1)})

V. AZ OBJEKTIVITÁS ÉS ADEKVÁTSÁG PROBLÉMÁJA AZ ÚJKORI TERMÉSZETMEGISMERÉSBEN

19. §) A megismerő tevékenység tehát az ember munkatevékenységének (az ember–természet viszonyának) elvitathatatlan részeként alakult ki; mondhatni, hogy a munkatevékenység és a megismerés egy töről fakadt, együttesen alkotják az általános értelemben vett emberi tevékenységet, s ennek megfelelően alapvető sajátosságai, jellemvonásai is azonosak. Mégis, a fejlődés során a termelő (munka-) tevékenység és a megismerő tevékenység – eleinte csak esetlegesen, majd egyre határozottabban (főleg a Galilei és Newton munkásságát követő időben) – különvált. E különválás okaival és mechanizmusával itt nem kívánunk részletesen foglalkozni (a kétféle tevékenység tárgyának és

^{3 1}Müller Antal: *Kvantummechanika...*, jelzett kiad., 13–15. fejj., valamint *Kölcsönhatás és meghatározottság*, jelzett kiad., 9. fejj.

módszerének elkülönülése; az egyes tevékenységi formákban kialakuló immanens fejlődési törvények stb.). E tény következménye, hogy az utóbbi négy évszázadban a társadalmi termelőtevékenységgel ugyan változatlanul szoros kapcsolatban álló, de mégis attól többé-kevésbé elkülönülő, öntörvények alapján fejlődő tudományos megismerő tevékenységről beszélhetünk. S az a szféra, amelyre alapozva problémánkat felvetettük (tudniillik, az elemirész-fizika), e négy évszázados tudományos fejlődés csúcsa; így elengedhetetlen, hogy az alapvető problémáink értelmezésének alapjául szolgáló mozzanatok speciális, a szó mai értelmében vett tudományos megismerés során felvetődő vonatkozásait – legalább nagy vonásokban – megvizsgáljuk.

Lényegében azt kell megvizsgálunk, hogy az emberi tevékenységet általában jellemző mozzanatok – az ember–természet viszony kétoldalú aktivitása; az ember tudati tevékenységének konstruktív, idealizáló jellege – hogyan nyilvánultak meg az újkori tudományos megismerés alapvető elvi-módszertani összetevőiben, vagyis a kísérleti-kvalitatív ismeretszerzésben, az ismeretek matematikai leírásában és az elméletalkotásban.

20. §) A kísérleti-kvantitatív ismeretszerzés általános és alapvető tudományos módszerré válásának a tudományos megismerés fejlődésére, karakterére gyakorolt rendkívüli sokrétű hatását nem áll módunkban itt részletesen elemezni; csupán néhány, problémánk megítélése szempontjából jelentős mozzanatra utalunk vázlatosan.

Mint több korábbi írásunkban kifejtettük,³² *a kísérletezés úgy fogható fel, mint az idealizáló absztrakció empirikus, gyakorlati lépcsőfoka* vagy módozata. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a dolgokat, eseményeket determináló tényezőket külön-külön, az egyéb „zavaró tényezők” hatásától mentesen vegyük szemügyre, így ítélve meg az egyes tényezők tényleges „determinációs súlyát” a szóban forgó esemény alakításában, másrészt lehetővé teszi azt is, hogy a szóban forgó dolog, esemény „viselkedését” olyan körülmények, olyan feltételek között is vizsgálhassuk, amelyek a természetben nem fordulnak elő. Ebben az értelemben *a kísérletezés lényegében nem más, mint az aktuális létezésben rejlő potenciális lehetőségek realizálásának gyakorlati módszere, anyagi-technikai bázisa.*

Nem kevésbé fontos mozzanata a kísérletezésnek az a tény, hogy segítségével a vizsgált dolog vagy esemény tulajdonságaira vonatkozó *kvantitatív* ismeretekre tehetünk szert. A kísérletezés mindig *méréssel* párosul, sőt – legalábbis az esetek nagy többségében – a kísérletezés *célja* éppen a kvantitatív ismeretszerzés.

Végül a kísérletezés (vagy általában a kvantitatív értékű empirikus ismeretszerzés) harmadik – problémánk szempontjából figyelemre méltó – mozzanata az, hogy *a kvalitatív ismeretszerzés alapjául szolgál.* Ha ugyanis a dolgok, események kvalitását nem csupán a leírás szintjén – ahogy mondani szokás, fenomenológiailag –, hanem kauzális megalapozottsága, belső törvényszerűségei szintjén akarjuk megismerni (megérteni), elengedhetetlen a szóban forgó dolog, esemény tulajdonságainak egymáshoz és megnyilvánulási környezetükhöz való kvantitatív viszonyainak feltárása.³³ (Ez egyúttal lehetővé teszi az ismeretek matematikai leírását, illetve az elméletalkotást.) A dolgok, események *minőségi és mennyiségi* meghatározottsága szoros kölcsönhatásban, elválaszthatatlan kapcsolatban van egymással. *A minőség adott dolog, esemény totalitását illető kategória,* s lényegében arra utal, hogy a szóban forgó dolog, esemény *mint egész* hogyan

³² Müller Antal: *Kvantummechanika* . . . , jelzett kiad., 12. fejr.

³³ Uo.

viselkedik más dolgok, események vonatkozásában, illetve általában a környezetében. *A mennyiségi meghatározottság pedig azon strukturális, kölcsönhatási mozzanatokra utal, melyek meghatározott együttese – adott kvantitatív keretek között – a szóban forgó minőség (totális viselkedés) hordozói.*³⁴

A kvalitatív és kvantitatív meghatározottság ilyen kapcsolata teszi lehetővé, hogy kísérletileg (idealizált körülmények között) változtatva a megfelelő környezeti tényezőket egyenként kitapasztalhassuk, hogy az egyes tulajdonságok milyen tolerancián (*mértéken*) belül egyeztethetők össze az adott mennyiséggel. Ezen ismeretek alapján nyílik mód a szóban forgó dolog vagy esemény kvalitatív meghatározottságának megfogalmazására (a mérési eredmények interpretálására); a kvalitatív meghatározottság és az ennek alapjául szolgáló kvantitatív meghatározottság alkotja lényegében a teoretikus fogalmak tartalmát.

21. §) Eredeti problémafelvetésünknek megfelelően röviden számba kell vennünk, hogy mely tényezők determinálják kvantitatív-kísérleti szinten a szerzett (tudományos) ismeretek adekvátságát.

a) Midenekelőtt a szerzett kvantitatív ismeretek *instrumentális determináltságát* említjük, amely több tényezőből tevődik össze. 1. Az adott kor technikai-technológiai fejlettsége alapvetően meghatározza, hogy egyáltalán milyen kísérletek realizálhatók.³⁵ 2. ugyanezen tényezők az adott korban már realizálható kísérleteknél meghatározzák a mérőberendezések érzékenységét, pontosságát.³⁶ 3. Bár modern viszonyok között egyre kisebb szerepet játszik (automatizált mérések!), említést érdemel a mért eredmények leolvasásának pontossága (a mérés szubjektív hibája).

b) A kísérleteket (méréseket) általában bizonyos elméleti meggondolások, előfeltevések alapján tervezzük, s célja – legalábbis ismeretelméleti síkon – valamely elmélet verifikálása, illetve a továbbfejlesztéséhez szükséges empirikus ismeretek megszerzése. 1. Kérdésként vetődhet fel itt, hogy a megkonstruált kísérlet mennyire adekvát az elméletileg megfogalmazott problémához, illetve célkitűzéshez. 2. S ugyancsak problémaként vetődik fel, hogy a szerzett ismeretek (a leolvasott értékek) mennyire adaptálhatók a rendelkezésre álló elméleti-fogalmi keretbe.³⁷

c) A mérésnek az ember számára közvetlenül hozzáférhető eredménye (a leolvasott kvantitatív értékek) igen gyakran – pl. a mikrofizikában úgyszólván mindig – csak *közvetve* utal a megismerni szándékozott tulajdonság kvantitatív változásaira vagy kvalitatív jellegére; ahhoz, hogy azzal összefüggésbe hozzuk, *interpretálni* kell. Ilyen

³⁴ Uo., valamint Müller Antal: *A kvantummechanika filozófiai kérdései*, Gondolat, Budapest 1974, 16. fejt.

³⁵ Ismeretes, hogy a kémiai kölcsönhatásokban szereplő energiák nem elégségesek az atommag stabilitásának megbontásához, vagy akár állapotuk befolyásolásához; az atommagok átalakítása, felbontása (maghasadás) lényegében csak a gyorsító berendezések létrehozása után válhatott rendszeres és tervszerű kísérleti vizsgálat tárgyává. Mint a 10. lábjegyzetben láttuk, hasonló problémák ma is adódnak, pl. az elemirész fizikai kutatások területén.

³⁶ Müller A: *Kölcsönhatás és meghatározottság*, 3. és 6. fejt., valamint *Kvantummechanika...*, jelzett kiadt., 18. fejt.

³⁷ Tipikus példája ennek a fényelnyelés és kibocsátás, valamint a hősugárzás energiájának frekvenciafüggő eloszlása, továbbá a Michelson-kísérlet „negatív” eredménye; ezek egyike sem volt értelmezhető a klasszikus fizika fogalomkörében, illetve szemléletmódja alapján. Mint ismeretes, az előző kettő később a kvantummechanika, az utóbbi pedig a relativitáselmélet kialakulásához vezetett.

módon az adekvátság instrumentális determináltságához még egy *teoretikus determináltság* is járul, hiszen az esetek többségében az a feltételezés, hogy a leolvasott érték a keresett mennyiséget reprezentálja, valamint annak megítélése, hogy *hogyan* reprezentálja, úgyszólván egész addigi szaktudományi ismereteinkre támaszkodik, sőt közvetve még általános ismeretelméleti, ontológiai feltételezésekre is.³⁸

d) S végül, a mérés mindig a mérendő objektummal való *kölcsönhatást* jelent, vagyis a mérőberendezés nemcsak informál a szóban forgó objektum állapotáról, de többé-kevésbé maga is befolyásolja ezt az állapotot.³⁹

22. §) A tudományos megismerésben általában, de különösen annak XIX–XX. századi fejlődésében egyre jelentősebb szerepet játszott a szerzett empirikus ismeretek *rendszerezése*. Ezt a matematikai leírás és a teoretikus fogalmak kialakítása mellett az elméletépítés harmadik előkészítő mozzanatának tekinthetjük. Aminthogy azonban adott esetben a kvantitatív ismeretek pusztán matematikai leírása – további elméleti „feldolgozás” nélkül – lehetővé teszi bizonyos törvényszerű összefüggések felismerését, úgy a szerzett empirikus ismeretek rendszerezése is „szuverén” heurisztikus erővel bír. Minden olyan esetben, amikor a rendszerezés a tulajdonságok valamilyen szabályos összefüggését, periodicitását tárja fel, lehetőség adódik arra, hogy a szóban forgó jelenségek még nem ismert konkrét eseteinek várható tulajdonságait előre lássuk, ami kétségtelenül nagymértékben elősegíti pl. a további kísérletek tervezését (s éppen a felismert szabályszerűségek, törvényszerű összefüggések révén az elméletalkotást is).⁴⁰

Látnunk kell azonban, hogy a matematikai leírásból közvetlenül „kiolvasható”, valamint a rendszerezésben feltáruló törvényszerűségek általában fenomenológiai szinten mozognak; valójában nem is törvények ezek, hanem a szóban forgó jelenségszféra mélyebb szintjén, belső struktúrájában érvényesülő természeti törvényszerűségek többé-kevésbé adekvát tükröződései (megnyilvánulásai) az adott szinten. Miután pedig az empirikus ismeretek rendszerezése is mindig valamilyen elméleti előfeltevés alapján történik, adekvátsága mindazon tényezők függvénye, melyeket az előző paragrafusban elemeztünk.

23. §) Láttuk a 21. §-ban, hogy a kísérleti úton nyert kvantitatív értékek (állapotjelző-értékek) pontosságát – vagyis az adott konkrét dolog, esemény tényleges állapotához való adekvátságát – többféle tényező is befolyásolja. Ebből szükségszerűen következik, hogy *az események kvantitatív viszonyainak matematikai leírása maga is kvázi-adekvát jelleggel bír*, hasonlóan, mint a dolgok tudati képe, az objektív dolgokról, eseményekről alkotott fogalmaink (lásd a 15. §-t, és előbb).⁴¹ Ennek megfelelően a teoretikus fogalmakra épülő, a matematikai módszereket alkalmazó, logikailag zárt ítélet-

³⁸ Egyes felfogások szerint pl. a Wilson kamrában nyomot hagyó részecske közvetlenül jelenik meg a tapasztalatban. Úgy véljük azonban, az, hogy a kialakuló ködfonalak okaként a különféle részecskéket tekinthetjük, annyi előfeltevésen (korábbi ismereten) alapul, hogy valójában itt is közvetett tapasztalatról van szó.

³⁹ Müller A: *A kvantummechanika filozófiai kérdései*, jelzett kiad., 12. fejt.

⁴⁰ Tipikus példája ennek Mengyelejev munkája, aki a kémiai elemeket a tulajdonságokban felismert periodicitás szerint rendezve előre látta az addig még fel nem fedezett elemek várható tulajdonságait. Hasonló a helyzet ma – mint már korábban is említettük – az elemirész-fizikai rendszerezési törekvések és az új típusú részecskék tudatos kísérleti felfedezése viszonyában.

⁴¹ Müller Antal: *Kvantummechanika* . . . , jelzett kiad., 12. fejt.

rendszereket, vagyis *a tudományos elméleteket úgy kell felfognunk, mint a valóság idealizált tudati rekonstrukcióit.*

Paradox módon éppen a valóság dolgait, eseményeit tükröző fogalmainknak, matematikai leírási módszereinknek és az ezekre épülő tudományos elméleteknek *a konkrét egyedi dolgokhoz, eseményekhez* való kvázi-adekvát viszonya teszi lehetővé az objektív valóság lényegi összefüggéseinek, törvényszerűségeinek adekvát megismerését. A konkrét egyedi dolgokhoz, eseményekhez való kvázi-adekvát viszony ugyanis azt jelenti, hogy a fogalmak kialakulása, a természeti folyamatok (állapotváltozások) matematikai leírása vagy az elméletek felépítése *során* a konkrét dolgok, események egyedi, esetleges – általában véletlen tényezők által determinált⁴² – sajátosságai figyelmen kívül maradnak, s egyre inkább csak az azonos típusú eseményekben, folyamatokban vagy eseményszférákban közös, tartós, lényegi mozzanatok kerülnek előtérbe. Márpedig – felfogásunk szerint⁴³ – *a természeti törvények nem mások, mint a dolgok, események halmazában érvényesülő tartós, lényegi tendenciák, összefüggések.*⁴⁴

24. §) Ezek után még egyszer vegyünk szemügyre az ember termelő-megismerő tevékenységének eredményeként kialakuló másodlagos valóságot – kifejezetten ismeretelméleti szempontból. Ha elfogadjuk azt a korábban kifejtett álláspontot, hogy a másodlagos valóság nem más, mint az embertől független természetben (anyagi világban) potenciálisan benne rejlő lehetőségek aktualizálása a feltételek (körülmények) *tudatos* alakítása révén, úgy két, eredeti problémáink értelmezése szempontjából lényeges konklúziót fogalmazhatunk meg. (Tulajdonképpen egész eddigi fejtegetéseink ezeknek a megalapozását célozták.)

a) Az ember megismerő tevékenységét az ember „létrejöttének körülményei”, s az azóta megtett fejlődési útja determinálja. Más szóval ez azt jelenti, hogy *az ember* (adott korban) *ugyan nem hamisan ismeri az objektív valóságot, de nem is totálisan, hanem úgy és annyiban, ahogyan és amennyiben ez az objektív valóság az ember–természet kölcsönhatásban* – a társadalmi termelőtevékenység, illetve a természetes és mesterséges megismerő apparátusok adott fejlettségi szintjén⁴⁵ – *tükröződhet.* Ez tehát a megismerésnek egy történelmileg dinamikusan változó, folyamatosan táguló, de mindig létező (elvi) korlátjára utal.

b) Másrészt, részben az embertől független természet ontikus sajátosságai, részben az ember termelő-megismerő tevékenységének jellege következtében, az embernek módjában áll túllépni az objektív valóság aktualitási szféráján, s megismerni, majd pedig munkatevékenységében realizálni az embertől független természetben csak potenciálisan benne rejlő lehetőségeket.

Mind a megismerés „korlátai”, mind pedig az aktuális valóságon való túllépés lehetősége – mint láttuk az előzőekben – az emberi tevékenység *sui generis* sajátosságai, mert bár az embertől független anyagi alapjai is vannak (lásd a másodlagos valóság anyagi-genetikus bázisáról a 13. §-ban mondottakat), egészében az anyag–tudat viszony speciális megnyilvánulásai.⁴⁶

⁴² Uo. 6. fej.

⁴³ Müller Antal: *Kölcsönhatás és meghatározottság*, jelzett kiad., 3. fej.

⁴⁴ Uo. 4. fej. és *Kvantummechanika* . . . , jelzett kiad., 6–8 fej.

⁴⁵ Uo. 15. fej.

⁴⁶ Az anyag és tudat ontikus viszonyáról lásd Lenin, i. m. uo. jelzett kiad., 133. o. és *Kölcsönhatás és meghatározottság*, jelzett kiad., 1. fej.

Itt azonban kitűzött célunk érdekében a megismerés e sajátos jellegének objektív anyagi oldalára kell utalnunk egy vonatkozásban. Már korábban láttuk, hogy a *már létrehozott* másodlagos valóság létezésében és funkcionálásában ugyanolyan objektív az emberhez képest, mint az embertől független objektív valóság dolgai, eseményei. S említettük azt is, hogy a másodlagos valóság egyes szféráiban érvényesülő specifikus törvényszerűségek léte csak az alapvető, általánosan érvényes (ontikus szintű) anyagi törvényszerűségek által determinált *egységen* belül ad e jelenségszféra objektivitásának speciális jelleget. Ennek megfelelően tehát a másodlagos valóság – specifikus vonásai, a szubjektumhoz való kapcsolódása ellenére – intern részét alkotja az objektív anyagi világnak.

Ezzel lényegében el is érkeztünk odáig, hogy sort keríthetünk az első fejezetben megfogalmazott problémák értelmezésére.

VI. AZ EREDETI PROBLÉMA ÉRTELMEZÉSE

25. §) Álljon itt még egyszer az 1. §-ban megfogalmazott alapprobléma: „... az a paradox helyzet áll elő, hogy jórészt magunk hozzuk létre azt az objektív valóságot, amelynek tapasztalati megismerésére átfogó érvényű, alapvető elméletet kívánunk építeni?” – mégpedig olyan módon, hogy a különféle elemi részecskék „mesterséges előállítását” célzó gyakorlati (kísérleti) tevékenységünket a kialakulófélben levő elemi-rész-fizikai elméletek inspirálják. Ilyen körülmények között szükségszerűen vetődik fel két kérdés: a) Ha a tudati tényezőknek ennyire alapvető szerepe van ezeknek a képződményeknek a létrejöttében, akkor milyen értelemben beszélhetünk objektivitásukról? b) Semmi csodálatos nincs abban, hogy az elméletek többé-kevésbé hűen tükrözik a *saját inspirációjukra* létrehozott objektív valóságot; mit jelent ebben az esetben az ismeretek adekvátsága?

Az eddigi fejtegetéseinkben (6–23. §§) azt kívántuk megmutatni, hogy ezek a problémák nemcsak az elemi-rész-fizika, de az egész emberi megismerés, sőt mindenféle, az ember–természet viszonylatban zajló tevékenység kapcsán felvethetők. Láttuk, hogy már az egyik legsőbb és legegyszerűbb emberi konstrukció, a kőbalt a „létrejöttében” is determináló szerepet játszottak tudati tényezők, hiszen elődünknek először a tudatában „kapcsolódott össze” a kihagyezett kődarab és a dorong képe (illetve a velük kapcsolatos tapasztalatok), s csak azután realizálta gyakorlatilag a baltát. S így volt ez – mégpedig talán egyre fokozódó mértékben – az emberi munka-, illetve megismerő tevékenység eredményeként létrejövő másodlagos valóság kapcsán, egész történelmi fejlődésünk során.

Úgy tűnik tehát, hogy lényegében az ember munka- és megismerő tevékenységére alapvetően jellemző tényezők mennyiségi felhalmozódásáról van szó, annak arányában, ahogyan szélesedett maga ez a tevékenység, valamint az annak eredményeként létrejövő másodlagos valóság. Ez valóban igaz, de igaz az is, hogy *az ősemler a kőbaltára nem alapozott elméleteket* (hanem egyszerűen fejbe vágta vele a mammutot), *mi viszont az elemi-rész-fizika eredményeire nemcsak szaktudományi szempontból, de az objektív anyagi világról kialakítható ontológiai kép szempontjából is alapvető elméletet kívánunk alapozni.*⁴⁷ (Lásd a 2–3. §-ban az adott korban alapvetőnek tekintett fizikai ismeretekről

⁴⁷ És ugyanez áll természetesen az elméletalkotó tudományos megismerés szférájában minden kor alapvető elméleti, illetve az annak alapjául szolgáló gyakorlati ismeretekre.

mondottakat.) Emiatt nyertek az említett problémák különösen éles megfogalmazást az elemírész-fizika kapcsán, s ugyancsak emiatt igényelnek e problémák nem csupán „lokális”, a szóban forgó szaktudomány eredményeire alapozott, hanem az emberiség egész eddigi munka- és megismerő tevékenységét figyelembe vevő általános (filozófiai szintű) magyarázatot.

26. §) Mint korábban említettük, az ember tudati tevékenységének a konstruktivitás és az idealizáció, gyakorlati munka- és megismerő tevékenységének – vagyis az ember–természet viszonyának – pedig a kétoldalú aktivitás elengedhetetlen, alapvető sajátossága. Márpedig a másodlagos valóság objektivitásának, illetve az ismeretek adekvátságának problémája éppen ezekkel a mozzanatokkal kapcsolatos, amiből következik, hogy e problémák nem megoldandó, hanem a mindenkorai társadalmi–megismerési szinten újra-fogalmazandó problémák. (Lásd a 11. lábjegyzetben erről mondottakat.) Esetünkben ez konkrétan azt jelenti, hogy *olyan módon kell a másodlagos valóság objektivitásának, valamint az ismeretek adekvátságának kritériumait megfogalmazni* (vagyis e fogalmaknak olyan tartalmi kifejtését kell adni), *hogy a legújabb szaktudományi tapasztalatokkal összhangban legyenek.*

a) A másodlagos valóság objektivitását illetően: Láttuk az előzőekben, hogy a másodlagos valóság létrehozása nem más, mint az embertől független természet aktuális létezésében potenciálisan benne rejlő lehetőségek realizálása a feltételek (körülmények) *tudatos* alakítása révén. Ennek megfelelően az a tény, hogy az elemi részek zömét „mesterségesen”, a gyorsító berendezések segítségével hozzuk létre, pozitív mozzanatként értékelendő, miután azt jelenti, hogy az ember gyakorlati tevékenységében is képes messze túllépni a természet aktuális adottságain.⁴⁸ Ám e mozzanat pozitív értékelése szükségszerűen involválja annak egyértelmű kimondását, hogy *a másodlagos valóság objektivitása, a tudati tényezők lényegi determinációs szerepe miatt, nem értékelhető másként, mint az objektív* (a szó hagyományos értelmében véve) *és a szubjektív dialektikus egysége.*

b) Az ismeretek adekvátságát illetően: Az előzőekben elsődlegesen az ismeretek adekvátságának „kvázi”-jellegét hangsúlyoztuk (mivel egyrészt a tudati rekonstrukció mindig idealizáltan tükrözi az objektív valóságot, másrészt a tudati tevékenység objektivációja mindig csak többé-ke.ésbé felel meg az inspiráló „ideális képnek”). Éppen az elemírész-fizika kapcsán azonban itt is egy pozitív mozzanatot kell hangsúlyozni. Ha ugyanis az objektív anyagi világot (az embertől független természetet) az aktuális és potenciális egységeként fogjuk fel (lásd a 10. §-t), úgy kézenfekvő, hogy egy olyan elmélet, amely az embertől független objektív valóság aktuálisan létező szegmentumai *mellett* a benne rejlő (és tudatos emberi tevékenység által realizált) potenciális lehetőségekre is támaszkodik, nyilvánvalóan nagyobb átfogóképességű, általánosabb érvényre tarthat számot, mint egy csupán az aktuálisan létező anyagi valóságra épülő teória. Más szóval, a kialakuló egységes elemírész-fizikai elmélet várhatóan minden eddiginél megalapozottabb ontológiai ítéletalkotás bázisául fog szolgálni.

⁴⁸ Ennek a mozzanatnak általában csak az egyik elemét szokták számításba venni, nevezetesen azt, hogy a racionális-tudati tevékenység segítségével haladjuk meg érzékszerveink korlátait.

*Antal Müller: The Cognitive Problem of Objectivity and Adequacy in Physics**Антал Мюллер: Проблемы объективности и адекватности познания в физике.*

Most „elementary particles” known today are produced in so-called cyclotrons through purposive activities inspired by the unfolding theories of particle physics themselves. This fact necessarily raises two questions. (a) How far can such entities be said to be objective if conscious factors have a fundamental role in bringing them about? (b) Since any theory will quite naturally supply an adequate reflection of the objective reality that has come into being by the inspiration of the theory itself, what should the adequacy of knowledge mean in this case?

The author proposes that the inspiration coming from the conscious factor is not only characteristic of particle physics nor of cognitive activity in general. It takes its origin from the teleological nature of work, the basic feature of the relation between man and nature.

Scientific theories, as they are theoretical reconstructions of reality, do not only reflect the actual reality of a given material sphere but the potentialities inherent in it as well. His knowledge of these potentialities enables man to bring about manifestations of nature which do not occur „spontaneously”, only in his working activity or experimental apparatuses.

Therefore, if the concept of objective reality is not reduced to that of actual reality but it is understood as the unity of the actual and the potential, there can be no doubt about the objectivity of the entities emerging through the inspiration of (and as the objectifications of) conscious theoretical activity. On the other hand, the fact itself that the entities appearing as potentialities in the theoretical reconstructions can be realized is the verification of the adequacy of the theory in question to the objective reality conceived of in the above sense.

Известные ныне «элементарные частицы» воспроизводятся большей частью искусственным путем, в так называемых ускорителях, в целенаправленной деятельности, инспирируемой возникающей теорией физических частиц. В связи с этим по необходимости возникает два вопроса: а) Если факторы сознания играют настолько значительную роль в возникновении энтитетов, то в какой мере можно говорить здесь об объективности? б) Естественно, что теория верно отражает возникшую по ее инспирации объективную действительность, тогда — что же обозначает в подобном случае адекватность познаний?

Автор доказывает, что инспирирующая роль фактора сознания, не только физика элементов, и не только вообще специфика познающей деятельности, исходит из основополагающего фактора отношения человека и природы, из телеологического характера трудовой деятельности.

Научные теории, иными словами — теоретическая реконструкция действительности отражает не только актуальную действительность данной материальной сферы, но и содержащиеся в ней потенциальности. Осознавая эти потенциальности, человек в процессе труда или в опытной аппаратуре, заставляет природу проявить себя таким образом, который невозможен при «спонтанности».

Таким образом, если мы не будем сужать понятие объективной действительности до понятия актуальной действительности, а будем понимать ее как единство актуального и потенциального, то с одной стороны нельзя будет усомниться в объективности энтитетов, возникших по инспирации сознательно-теоретической деятельности как ее объективация. С другой стороны, создание (возможность создания) энтитетов в качестве потенциальности теоретической реконструкции подтверждает, что данная теория адекватна в вышеуказанном смысле объективной действительности.

TÁJÉKOZÓDÁS

„FRAGMENTUMOK AZ EMBERRŐL”*

B A C S Ó B É L A

„Wir suchen überall das Unbedigte,
Und finden immer nur Dinge.”

„Mi mindenütt a feltétlent keressük és mindig
csak dolgokat találunk.”

(Novalis)¹

I. MŰVÉSZET ÉS UNIVERZUM

Az emberi fejlődés minden jelentős korszaka abban igazolta kiemelkedő voltát, hogy *világot* teremtett maga körül. Az univerzumszigetek az emberi cselekvés- és gondolkodástörténet tengerében lakatlanná válnak, majd újra benépesednek; építményeik, érték-gazdagságuk, problémamegoldásuk példaként szolgál a kései utódok számára. A modern kor nagy újdonsága, hogy hagyományörző abban az értelemben, hogy megélheti elődei nagy válságkorszakait, mint sajátját, válaszadásaikat magáévá teheti. Egyben minden jelentős korszak korrekció is, kísérlet arra, hogy az ember és világa értékes hagyományait újraértelmezve még tökéletesebb világot teremtsen. A modern korszak világokat hoz létre, hogy benne az emberek még teljesebben ismerhessenek magukra. Egységteremtő kísérletek ezek, vagy – a végső lehetőség – magának az *embernek* mint végső értéknek felmutatására irányuló próbálkozások. „Mikor az emberek életéből eltűnik az egyesítés hatalma, mikor az ellentétek elveszítették eleven kapcsolatukat és kölcsönhatásukat és önállóságra tesznek szert, akkor kialakul a *filozófia szükséglete*.”² A meg hasonlítás, a kettéosztottság, mely az egész univerzumot és benne az embert teljesen áthatja, volt a legfőbb kérdés az azon korszaknak, melynek vázlatos áttekintésével a mi emberségünk problémáira kívánunk válaszokat keresni – ez a klasszikus német filozófia, kultúra kora. E korszak példaadóan bizonyította, hogy a filozófiák érvényessége csak akkor marad meg, ha létük dialogikus és a korszak más érvényes filozófiáival való kontaktusukban nyerik el igazukat. A vitában igazolódik a nagyság.

„Minden filozófia önmagában teljes és miként a valódi műalkotás önmagában hordja a totalitást.”³ Az a filozófia, amely egyedüli jogos világértelmezésnek vallja magát, *elveszti* lényegét, vagyis azt, amiért létrejött – és ez nem más mint az *ember*. A totalitásokban – filozófiai univerzumokban – az élet lüktet, a filozófiai totalitások világlátások, világnézetek, melyek értéktelítettségüket a „feltétlen” megkeresésében igazolják, pozitivitásuk – hegeli értelemben – azt eredményezi, hogy csak *dolgokat* kapnak. A „feltétlen”-nek, mint ésszerű közösségnek, mint embert-gazdagító valóságnak a keresése a korszak egész

*Novalis Teplitzer Fragmente

¹ Novalis: *Dichtungen und Prosa*, Reclam, 1975, 383. o.

² Hegel: „Differenz des Fichteschen und Schellingschen . . .”; *Jenaer Schriften*, Akad. Verlag, Berlin 1972, 14. o.

³ Uo. 12. o.

filozófiájában jelen van, a „feltétlen” azonban a „tények” mögé rejtezik. Ebben az értelemben a korszak filozófiai – ha más-más úton is – „isten országának”⁴ realizációs kísérleteiből állnak. „Isten országának” mint közösségi-gazdag állapotnak gyakorlati megvalósítása azóta is minden jelentős filozófia valós centruma, ezek *kritikai filozófiák* szemben a *dogmatikusokkal*. A filozófiák különbsége a kritika vagy afirmáció! Ez lesz a döntő elválás a hegeli rendszeren belül is, melyet majd a szellem fenomenológiája érintésekor próbálunk megmutatni.

„A *filozófia és művészet*, eredendően függetlenek egymástól, akkor találkoznak, ha önmaguk számára kérdéssé váltak.”⁵ Sajátosan a művészet filozófiát követel háttéréül, és a filozófia a művészet formájára konstituálódik, egyik sem nyújtja már hajdan volt teljességét – illetve funkciójuk más – az ember-önmaga-száma-problematikussá válásának korában. Mind a filozófiának, mind a művészet-filozófiának közös alapja lesz a magyarázat, a kommentár igénye a megbomlott egyensúly feletti reflexió. E reflexió a művészet esetében az értékes *befogadás* követelése, míg a filozófia esetében egy gyakorlatra orientált *közösségakaró* történetfilozófiai koncepció. Tehát az ember helye a világban mind a művészetfilozófia, mind a történetfilozófia központi kérdésévé válik. Az ember mint alapértéke az univerzumnak talán sohasem kapott olyan hangsúlyt, mint a német filozófiában. „... nincs jellemzőbb vonása korunknak, minthogy az ember önmaga előtt ily tiszteletreméltóvá vált...” – írja Hegel Schellingnek 1795. április 16-án egy levélben. Az ember új helyzete az általa teremtetett univerzumban végérvényesen változtatja meg a mű, műalkotás státuszát a világban, „antropológiai ténnyé”⁶ (Barthes) lesz, vagyis a műre törő értelem többé nem megadott, hanem feladott, a monolit interpretáció most már csak a nem-művészet oldalán áll. Minden jelentős mű nyitottá, pluralisztikussá lesz. „Minden kor hiheti, hogy kezében tartja a mű *kánoni értelmét*, de elég a történelmet kissé kitágítani, hogy ezt az egyedüli értelmet *pluralis* értelemmé, a zárt művet pedig *nyitott* művé alakítsuk át.”⁷ A befogadói közösség radikális megváltozása eredményezi ezt, mely régen a harmonikus összesség formájában létezett, most az antropológiai ténnyé vált mű a kvalitatív individualitások közösségét követeli. A szemlélő kvalitásérzéke elengedhetlen részévé lesz a műnek. Ezt ragadja meg példaadó pontossággal Winckelmann: „A művészet eme csodálatos alkotását (ti. a Belvederei Apollón szobrot – B. B.) szemlélve minden másról megfeledkezem, magam is *nemes* tartást veszek fel, hogy méltóképpen nézhessem.”⁸ Ez a tartáskeresés nemcsak a befogadó konstitutív viszonyának lesz alapjellege, hanem az alkotó teremtési aktusának is, vagyis a világgal szemben elfoglalt állás felvétele, bizonyos meghatározott távolságból való világszemlélés formájában. Az esztétikai elmélet demokratizmusa itt jut felszínre, hogy a befogadás, most létrehozandó

⁴ Itt Schlegel korai korszakának progresszív történetfilozófiájára utalunk, mely az egyik Athenäum fragmentumban lelhető fel: „A forradalmi óhaj, *isten országát* realizálni, a progresszív kultúra elasztikus pontja és a modern történelem kezdete. Ami semmiféle vonatkozásban nem áll isten országával, az ebben csak mellékes.” F. Schlegel: *Schriften zur Literatur*, D. Taschenbuch V., 1972, 48. o.

⁵ D. Jähnig: *Schelling: Die Kunst in der Philosophie*, II, Die Wahrheitsfunktion der Kunst, V. Neske Pfullingen, 1969, 12. o.

⁶ Vö. R. Barthes: „Kritika és igazság”; *Válogatott írások*, Európa.

⁷ Uo. 218. o.

⁸ Winckelmann: „A Belvederei Apollón leírása”; *Weimar és a német klasszicizmus*, Gondolat 1974, 44. o.

ízlésközösség utáni vágyként jelenik meg, „... érvényességi igény fűződik az ízlés-
ítélethez...”⁹ A befogadó – a kritikus – javaslattal áll elő a közfelfogás számára, a
műszemlélet mélyén világszemléletek rejlenek, melyek megteremtik a közfelfogás mozgás-
terét, „... nem létezhet semmi szabály, amelynek alapján valakit kényszeríteni lehetne
arra, hogy valamit szépnek ismerjen el...”¹⁰ Kant érvényesen ragadja meg az esztétika és
benne a mű fönt említett antropológiai teljesedését, művészetfilozófiája az ember és mű
viszonya alapjául a közösséget, a közösség akarását teszi, az autonóm ítélő szubjektum
által. Szabolcsi Bence kifejezésével az „elhatározó konszenzus” az, melyért minden ítélő
szubjektum felelősséggel bír, a dinamikus, fejlődést elősegítő konszenzus a pluralisztikus
ízlésítélet által képzelhető csak el. Ha a konszenzus léte „lehatárolóvá” válik, többé nem
képes arra, hogy benne az ember a legteljesebb magáraismerésre törjön, sőt, feladata
ennek megszüntetése. „A köznyelv... maga a tetté-válás, az a robbanás, emanáció és
explózió egyidejűleg, az a lassú vagy villámszerű megvilágosodás, amelyben a közösség –
ilyen vagy amolyan közösség – a maga szándékára, ösztönére, vágyaira, egyszóval saját
énjére ismer –, ahol egyszerre megérti önmagát.”¹¹ Ez a megértés tehát addig képzelhető
csak el, amíg a konszenzus nyitott, és benne az ízlés létének megtagadott módja a
heteronómia. A dinamikus konszenzus sohasem ragaszkodik a művészet rögzített fogal-
mához, hanem létét abban tartja fenn, hogy a változást tartja alapminőségének.

Így és csak így tud a „... művészet az ember legmélyebb vágyának teljesedése”¹²
lenni. Ebben a vonatkozásban írja F. Schlegel: „Költészet az, amit valamilyen időben és
helyen annak neveztek.”¹³ A szarkasztikusnak tűnő megfogalmazás az újkori művészet-
fogalom lényegét tárja fel, vagyis a konszenzus áll e művészetfogalom tengelyében. Csak
azt tartjuk értelemszerűen művészetnek, amit kortársaink annak tartanak. Antropológiai
lényegem csak a közösségre irányultságomban teljesedik, így vagyok a *sensus communis*
dinamizmusának fenntartója, így vagyok értékörző és -bővítő egy közösség számára.

Miként a művész, úgy a befogadása elfogadtatását akaró kritikus számára is e kon-
szensus nem valóságos. „A publikum nem egy tény, hanem egy gondolat, egy *posztu-
látum*”,¹⁴ amelynek azonban teremtő aktusának bázisát, illetve ítéletalkotásának irányát
kell megszabnia. Mindketten mint a művészet konstitutív alanyai a kor emberi lényegét
teszik szemléletük alapjává, „... ez az ellentét (ti. a művészi ösztönben megnyilatkozó
ellentét – B. B.), amely az egész embert minden erejével mozgásba hozza, kétségtelenül
ellentét, mely benne a végsőt, *egész létének gyökerét* – megragadja.”¹⁵ A művész –
Schellingnél a zseni – az ember közösségi létalapjára irányuló radikális rákérdezésben
igazolja lényegét, a zseni produktum, az univerzum teljességének látszatát teremtő
„sziget”, melyben a meghasonlás – mely Schelling számára az esztétika kiindulópontja is
– leküzdésével példát ad. Schelling rendszere a totalitás elérésének eszközévé teszi a
művészetet, benne teljesedik filozófiája. „Én... a művészet filozófiájában mindenekelőtt

⁹ Kant: *Az ítéleőrő kritikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966, 178. o.

¹⁰ Uo. 181–182. o.

¹¹ Szabolcsi B.: *A zenei köznyelv... Akadémiai, Budapest 1968, 57–58. o.*

¹² Lukács–Popper levélváltás; Valóság, 1974/9, 34. o.

¹³ F. Schlegel, i. m. 114. Athenäum Fragmentum, 37. o.

¹⁴ Uo. Kritische Fragmentum, 10. o.

¹⁵ Schelling: *Frühschriften*, II, Akademie Verlag, Berlin 1971, „System des transzendentalen Idealismus”, 815. o.

nem a művészetet mint művészetet konstruálok, mint különöset, hanem az *univerzumot a művészet alakjában* és a művészet filozófiája a mindenség tudománya a művészet formájában és potenciáljában.”¹⁶ Az univerzum művészet módján történő szerveződése a filozófia számára a totalitást egyértelműen biztosítja, addig a művészet univerzum – értsd meghasonlott világ – módján történő szerveződése nem garantál totalitást. Bár nyilvánvaló, hogy minden jelentős művészet lényegalapjává teszi az egésszel való számvetést, de nem hogy igazolja, hanem hogy megformálja, értékelje. „A műalkotás, mint teremtés nemcsak a világ egy szelete, hanem benne *a világnak* mint egésznek egy új aspektusa létezik.”¹⁷ A műalkotás az alkotó próbálkozása világértékelésének – melyet a publikum számára nyújt – elfogadtatására.

Természetesen a forma nagysága – mint eddig is hangsúlyoztuk, a modern, az autonóm művészet kora óta – *nem* jelenti azt, hogy szükségszerűen *hat* is. „... ha a mű *pusztán tartalmával hat*; éppolyan gyakran *a megítélőnek a formahiányáról* tanúskodhatik.”¹⁸ Minden későbbi művészeti elkorcsosulás alapproblémáját emeli itt ki Schiller, a megítélő formahiányát, a befogadó kvalitásérzékelésének hiányát, a lényegalapjaival számot vetni képtelen befogadó problémáját, ami által a mű antropológiai karaktere megszűnik és mint puszta „valóságtény” válik a befogadás tárgyává.

A formában való hit, hit egy lehetséges lényegszemléletben. „... mert hiszek a formában: *nem mint aestheta* tudod, hanem azt hiszem *mint tisztességes ember*.”¹⁹

II. UNIVERZUM ÉS EGYÉN

„Az ember gyökere azonban maga az ember.”²⁰

(Marx)

„A rationalista filozófiában; ha következetesen végiggondoljuk, felesleges a művészet. Mert az a lét, amit ő megcsinál, ami szerinte az *igazi lét*, már művészet.”²¹ A korszak filozófiai tendenciáiban ez, mint utaltunk rá, Schellingnél érzékelhető a legtisztább formában, de F. Schlegel fragmentumai is gyakran utalnak egy ilyen filozófiai gyakorlatra. A tökéletesen elrendezett – a művészi totalitást utánzó – filozófiai lét azonban csak a valóságos lét diszharmonikusságával szembeállított „Legyen” puszta konstrukció. Ugyanakkor az „igaz művészet” módjára szerveződő filozófiák nagy példaadása a totalitás igényéről le nem mondó, a világgal számot vető akarat. A különbség az, hogy ezek a racionalisztikus filozófiák miképpen tesznek kísérletet az ember megőrzésére, miképpen képzelik el rendszerükben az ember helyét.

¹⁶ *Philosophie der Kunst*, jelzett kiad., 862. o. D. Jähni Schellingről írt műve előítéletmentesen számot kíván vetni Schelling két korai fő művével, melyek elemzése által a schellingi kategóriákat értelmezve, a klasszikus művészet utáni fejlődést próbálja leírni.

¹⁷ D. Frey: *Kunstwissenschaftliche Grundfragen* Rohrer Verlag, Bécs 1946, 14. o.

¹⁸ Schiller: „Az ember esztétikai neveléséről”, *Válogatott esztétikai írások*, Helikon, Budapest 1960, 246. o.

¹⁹ Lukács–Popper levélváltás; *Valóság*, 1974/9, 26. o.

²⁰ Marx: „A hegeli jogfilozófia kritikájához”; *MEM 1*, 385. o. Bevezetés.

²¹ Lukács–Popper levélváltás; *Valóság*, 1974/9, 34. o.

Az igaz univerzalitás egy prospektív, pozitív történet filozófiai konstrukción épül, mely egyszerre elméleti és gyakorlati, benne minden jelentőséget az ember által nyer. „A valótlán Univerzalitás *vagy* elméleti, *vagy* gyakorlati. A teoretikus egy rossz lexikon, egy irrattár univerzalitása. A gyakorlati a belekeveredés totalitásából származik.”²² Schlegel fragmentuma a két rossz véletet emeli ki. A teoretikus sajátsága tehát, hogy rendszere centrumául a szabályt, a szabványt, a fennálló törvényszerűségeinek pragmatikus jóváhagyását, az illeszthetőséget teszi meg, mely által csak a mennyiségi gyarapodás, „az irrattár” bővítése képzelhető el, míg minden *kvalitatív* újjárendezés kívül kerül a rendszeren. A gyakorlati, amelyik világát a rossz totalitás módján szervezi, képtelen, hogy a közvetlenségek adatszerű halmaza között törvényt állapítson meg, képtelen magát – mint distanciált, szemlélő-értékelő szubjektumot – e rossz totalitás fölé emelni. Végeredményben mindkét út, ha merőben különböző módon is, egy irányba mutat, az ember megsemmisítésének negatív célja felé.

Mint mondtuk a gyakorlati-elméleti univerzumot létrehozó filozófia az ember konstitutív karakterét teszi meg lényegi elvéül. A gyakorlati-konstitutív lény első lépése a *distancia*.

A német filozófia nagy humanista hagyománya, hogy a negatív univerzalitást felmondja a filozófia kritikai aktusában, a kapitalizmus „kalkulatorikus” elvével szemben teljes embert engedő és pozitív univerzalitást eredményező gyakorlatot igeneljen. Ennek lesz legtisztább megvalósulása Kant filozófiája és Hegel fejlődése a fenomenológiáig.

(Kant)²³

„... ha az, aminek bennünk képzet a neve, az objektum vonatkozásában *aktív* volna, azaz, ha magát *a tárgyat* hozná létre...”²⁴ Kant radikális ismeretelméleti fordulata, radikális antropológiai–filozófiai antropológiai (természetesen nem abban az értelemben, ahogy a kor az antropológiát mint az ember természettörténetét értelmezte) – fordulat. Kant filozófiájának ezen fordulata döntően határozott meg minden későbbi világmagyarázatot. Kant után képtelenség a totalitás pusztán konstrukciós létrehozása, amelynek első legjelentősebb megvalósulása Spinoza rendszere, ahol a képzetek és dolgok rendje tökéletesen harmonizál. Ez a forma a kor visszahozhatatlan szépsége, a racionalizmus virágkora.²⁵ Spinoza még úgy biztosíthatja az ember autochtoniáját, hogy egyben az Isten-totalitás kifejtését is igenli, ez a harmonikus egyirányúság, a modusz-ember önfelismerése istenben szűnik meg Kant rendszerében. Az ember csak azáltal lehet önteremtő és őrizheti meg ember voltát, ha a dolgok rendjére megpróbálja a képzetek rendjét rákényszeríteni. Az ember autonómiája – az aktivitásban – így konfliktusosan

²² Schlegel, i. m. 82. o.

²³ E vázlatos filozófiatörténeti áttekintésben kísérletet teszünk arra, hogy benne az újkori – hangsúlyozottan a XVIII–XIX. sz. fordulói német filozófiai művek által – szubjektivitásfelfogás, eminensen a meghasonlott individualitás lényegalapjaival számot vessünk, a tragikumra való vonatkozásban.

²⁴ I. Kant: „Levél Herzhez”; *A vallás a pusztá ész...*, Gondolat, Budapest 1974. 54. o.

²⁵ Megjegyzendő, hogy Spinoza is észlelte a rendszer ideális alapjait szétfeszítő új jelenségeket. Vö. a „képelet lényeiről” való passzusokat *Etikájában*.

alakul ki. „... a gyakorlati észnek nem tárgyakkal van dolga, hogy azokat ismerje, hanem saját azon képességével, hogy azokat megvalósítsa...”²⁶

Kant itt természetesen morális gyakorlatot ért, de a dolgok rendjével, a fakticitással szemben megmenti az ember autonómiáját. Míg Spinozánál a szabadság törvényei egyben természet törvények – panteisztikus világában –, addig Kantnál csak a szabadság törvényében bizonyul az ember az ész által *okadónak*. Filozófiai antropológiája élesen mutat rá a világ antinómikus szerkezetére és nem kibékít azzal, hanem – ha szűken is egy erkölcsi gyakorlatra méretezeten – bele nem törődő tartással a praxis, az embermegőrzés irányába bontja ki teóriáját.

„A célok rendjében az ember (és vele együtt minden eszes lény) *magában való cél*, ami azt jelenti, hogy soha senki sem (maga Isten sem) használhatja merő eszköz gyanánt anélkül, hogy egyúttal itt maga is cél ne volna, s így ebből magától következik, hogy az emberiségnek szentnek kell lennie a saját személyünkben, mert az ember alanya az erkölcsi törvénynek...”²⁷ Kant minden későbbi kritikusának, Lukácsnak is igaza van; „... az egyéni cselekvés praxisa (az egyetlen, amit Kant ismer) csak látszólagos praxis lehet; olyan praxis, amelyik nem képes megrendíteni a valóság alapjait, amelynek számára ezért változatlanok maradnak a... valóság tárgyiségformái, amelynek új attitűdje a valósággal szemben csupán e valóságot érintetlenül hagyó, formális-szubjektív attitűd lehet: a Legyen.”²⁸ A „gyakorlat nélküli korok” – és Kant kora ez volt – teóriái a „fogadásban” – Pascal szép szavával – találják lényegalapjukat, a közösség formájában teljesedő világra tesznek fogadást. „A közösségi állapot a *gyakorlatban* valósítja meg a filozófiai etikát...”²⁹ Mindaddig azonban, míg a közösségi állapot a Legyen formájában a teória része, a teória a hit formájában létezik. A filozófiai etika mindaddig nem létezik, amíg a közösség az elidegenülés formája alatt jelenik meg.³⁰ A filozófiai etika igazát mint létet a gyakorlat bizonyítja.

Kant filozófiai tette az, hogy felszámolva minden őt megelőző filozófia utópizmusát, megkísérli kidolgozni egy prospektív történetfilozófiai koncepció alapjait.³¹ Leginkább tehát azáltal, mint Goethe mondta: „Kant vitathatatlanul azzal használt a legtöbbet, hogy meghúzta azokat a határokat, ameddig az emberi szellem képes elhatolni, valamint azzal, hogy békén hagyta a feloldhatatlan problémákat.”³² Kant számára az „az, ami van” megértése mindig kategorikus különbségtétel a lehetőség és valóság között, de nem hogy igazolja, hanem hogy kritizálja. „Elengedhetetlenül szükséges az emberi értelem számára, hogy megkülönböztesse a dolgok *lehetőségét és valóságát*. Ennek alapja a szubjektumban

²⁶ I. Kant: *A gyakorlati ész kritikája*, Franklin, 94. o.

²⁷ Uo. 136. o.

²⁸ Lukács György: „M. Hess és az idealista dialektika problémája”; *Utam Marxhoz*, I, Magvető, Budapest, 1971, 502. o.

²⁹ Uo. 514. o.

³⁰ Vö. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Kossuth, Budapest 1970, 140. o.

³¹ Ebben a vonatkozásban nem értünk egyet H. Holz (*Herr und Knecht bei Leibniz und Hegel*, Luchterhand, 1968) más vonatkozásban kiemelkedő könyve irányvonalával, ahol Kant Leibniz utópista-aktivista tendenciájával szemben háttérbe szorul, elmarasztaltatik és értünk egyet L. Goldmann, Lukács–Lask Kant-értékelését továbbgondoló könyvével. (*Mensch, Gemeinschaft und Welt in der Ph. I. Kants*, Europa Verlag, Zürich 1945.)

³² Eckermann: *Beszélgések Goethével*, Helikon, Budapest 1973, 428. o.

rejlík és megismerőkéességének természetében.”³³ Kant tehát a korábban említett negatív-hamis univerzalizás megtagadását és egyben egy hitet – az észkritika által teremtet igaz totalitásban – hangsúlyoz. Teóriájában a meghasonlott világ és ember történetfilozófiai kategóriátánát dolgozza ki. Kant felismerve a „társiatlan társiaság” korának pozitív és negatív következményeit, a polgári társadalom individualitás, érték-teremtő és -felbomlasztó tüneteit – észkritikát tételez.

„A felvilágosodás az ember kilábalása *magá okozta kiskorúságából*.”³⁴ Ez a kritika a második természet elkorcsosító hatására vonatkozik, mert az ember kiskorúságát önmaga okozta. Kant tisztán látja, hogy ez nem felvilágosodott kor, de a felvilágosodás kora, mentes minden fejlődéshittől, nem hiszi, hogy a forradalom, mely nem tesz kísérletet arra, hogy egyben a radikális szükségleteknek is tért engedjen, alapvetően változtatná meg a világot és benne az ember önismeretét. „Egy forradalom megbuktathatja a személyes despotizmust, a kapzsi és uralomvágyó elnyomást, de sohasem eredményezi a gondolkodásmód reformját; hanem egyszerűen a régiek helyett *új előítéletek* pórására fűzi a gondolatlan tömeget.”³⁵ Ez a mélységes felelősségérzet munkál Kant egész történetfilozófiájában. Rigorózus morálját is oldva³⁶ közösségakaró – de az ember méltóságának megfelelő és nem bornírt – történetfilozófiája a boldogságot és kultúrát teszi legfőbb céljává.

Kant Schiller kritikája nyomán építi be az érzéki elemet kései műveibe. A világranyílt, a célok rendszerét mozgatni képes lény, az ember, teljességét csak mindenoldalú kiteljesedésében kaphatja meg, „... a tökéletes emberség eszménye nem ellenkezést, hanem egybehangzást követel az erkölcsi és érzéki között...”³⁷ A fenomenonná nyomorított lény önkritikai aktusa nyitja fel az elnyomott szükségleteket és valósítja meg személyében, saját kiharcolt útján a noumenális mértéket, mint önmaga adta mértéket. Ez a kanti közösségesszmény posztulált totalitása, melyben minden ember mint öncél (Selbstzweck) és nem mint eszköz (Mittel zum Zweck) egzisztál. E totalitás léte; „Nem az emberen kívül, hanem *benne* és nem adott, létező, hanem *feladott*, mint *legfőbb cél*, mint valami, ami az embereket tulajdonképpen emberré teszi, mint transzcendentális eszme, mint gyakorlati posztulátum.”³⁸

Kant történetfilozófiája, mint említettük, prospektív és kiteljesedését az örök béke állapotában kapja meg. Az örök béke szemben a természeti állapottal egy olyan második természet, az igazságosságnak egy olyan birodalma, mely a közmegegyezésen alapul, a publicitást teszi legfőbb mértékévé. A szabad individualitások közmegegyezése mint ideális közösségi állapot intézményileg szavatolt.

„Filozofálni, azaz *a mindentudást közösen keresni*.”³⁹ Schlegel szép fragmentuma tömören fogja össze mindazt, ami Kant történetfilozófiájában nóvum és megőrzendő érték. Mint hangsúlyoztuk, Kant nem utópiát dolgoz ki – és az a tendencia, melyet Holz

³³ I. Kant: *Az ítélőerő kritikája*, jelzett kiad., 370. o.

³⁴ I. Kant: „Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? ”; *A vallás a pusztá ész*, 80. o.

³⁵ Uo. 82. o.

³⁶ Vö. Heller Ágnes iránytmutató új Kant-értelmezését. *Kant etikái, Portrévázlatok*, Gondolat, Budapest 1976.

³⁷ Schiller: „Kellemről és méltóságról”; *Válogatott esztétikai írások*, jelzett kiad., 155. o.

³⁸ L. Goldmann, i. m. 100. o.

³⁹ F. Schlegel, i. m. 63. o.

oly pontosan vázolt fel, benne és Hegel fenomenológiájában nyeri el legteljesebb formáját – teóriájának tisztessége a *hit*, bizalom egy történetileg teljesült közösségi állapot eljövételében. „A *hit* . . . *bizakodás egy olyan cél elérésében, melynek elősegítése kötelesség, de megteremtésének lehetőségét belátni nem tudjuk* . . .”⁴⁰

(Hegel)

„A felvilágosodás és a francia forradalom jelszavainak több az érvényessége, mint valaha . . . Ezek az eszmék nem mások, mint az *ésszerű társadalom* egyes jellegzetességei, ahogyan ezeket a morálban mint szükségszerű célirányt előrevetették.”⁴¹

Filozófiai hagyományainkkal való számvetés jelenünk reflexiója. Ebben a vonatkozásban értékkülönbségeket teszünk a hagyományon belül, ennek értelmében igenljük Hegel fejlődését a „Fenomenológiá”-val bezáróan, hozzátevé, hogy enciklopédikus műveinek mély realitásismeretét nyújtó eredményeit is fel kell használnunk.

Hegel filozófiai fejlődése folytonos kritikai distancia az őt megelőző és kortárs filozófiáktól. Hegel már a Németország alkotmánya bevezetőjében, helyesen az, „ami van” megértésének igényét emeli ki. A döntő különbség az ilyen vizsgálatokban a fennállóhoz való viszony, kritika vagy afirmáció. Hegel⁴² nagy kísérlete, hogy megőrizze a Kant–Fichte–Schelling fejlődés értékeit és *rendszert* alkosson. A rendszert a meghasonlottság hívja életre, a rendszer igazsága, hogy képes úgy önelvűvé lenni, hogy egyben nem nyilvánítja semmisnek a valóságot, annak problémáit és legfőképpen ebben az embert. Bár igaznak tartjuk, hogy Hegel az utóbbitól tart az előbbi felé, így el kell választanunk a „Fenomenológiá”-t Hegel későbbi műveitől.

„. . . a mi időnk a *születésnek* és egy új korszakra való átmenetnek az ideje. A szellem szakított létezésének és elképzelésének eddigi világával . . . s átalakulásának munkájával van elfoglalva.”⁴³ Hegel úgy vet számot a világgal, mint ami átalakulásban levő és ezen átalakulásnak a célja az ésszerűség formájában kibomló univerzum. Értékteli kísérlet az elidegenedett,⁴⁴ lét nélküli magabiztosság felszámolására. Ennek lesz eleme a *negativitás komolysága*, mely éppen azért, hogy fennállását és annak tagadását nem tételezi öröknek, igaz realitásra juthat. „A szellem csak úgy éri el igazságát, hogy az abszolút meghasonlottságban megtalálja önmagát. Ezt a hatalmat nem mint az a pozitívum képviseli, amely elfordítja szemét a *negatív*tól, mint amikor valamiről azt mondjuk, ez semmi vagy hamis, s most vele elkészülve, tőle elfordulva valami másra megyünk át; hanem csak azért, hogy szembenéz a *negatív*val és időzik nála. Ez az *időzés* az a varázserő, amely a *negatív*at *létté* változtatja. – Ez a varázserő ugyanaz, amit fentebb a *szubjektumnak* neveztünk . . . Ámde sokkal nehezebb *folyékonnyá* tenni a szilárd

⁴⁰ I. Kant: *Az ítélezőkritikája*, jelzett kiad., 444. o.

⁴¹ Horkheimer: „Materialismus und Moral”; *Kritische Theorie der Gesellschaft*, I, 'édition rosé', Frankfurt 1968, 97. o.

⁴² Itt nem kívánjuk természetesen bejárni államelméleti, gazdaságelméleti vonatkozásait Hegel műveinek, mivel nem ez vizsgálódásunk célja, ezt kimerítő pontossággal tárgyalja monografikus művében Lukács György. *A fiatal Hegel*, Akadémiai–Kossuth, Budapest, 1976. (pl. 312. o.)

⁴³ Hegel: *A szellem fenomenológiája*, Akadémiai, Budapest 1973, 14. o.

⁴⁴ Uo. 17. o.

gondolatokat, mint az érzéki létezés. Ennek oka az, amiről előbb szoltunk; a gondolati meghatározások szubsztanciája és lételeme az *én*, a negatívnak a hatalma vagy a tiszta valóság; az érzéki meghatározásoké ellenben csak a tehetetlen elvont közvetlenség, vagyis a *lét* mint olyan.”⁴⁵ Hegel radikális tettének újdonsága, hogy a szubsztanciát nemcsak mint szubsztanciát, hanem mint szubjektumot is tételezzék, így adva meg a rendszer igazságát. Ez így önmagában meglehetősen hasonlóságot mutat Spinoza „Etiká”-jával, azonban a döntő új momentum a negativitás dialektikája, vagyis az, hogy többé az adottságok spinozai – a klasszikus német filozófia által dogmatikusnak nevezett – eltüntetésére nem vállalkozik, hanem legyőzni kívánja a dialektika mint történelmi módszer által.⁴⁶ „... az *En léte: egy dolog... A dolog: En*; azaz a dolog „megszüntetve; a dolog magán-valón semmi, jelentéssel csak a viszonyban, csak az *En* által és rá való vonatkozása által bír.”⁴⁷

Hegel döntő érdeme, hogy fenomenológiájában Kant–Schelling legnagyobb értékeit kamatoztatja – egyben elhatárolódva Schelling túlfeszített konstrukciós identitás-filozófiájától. Ez az érdem abban nyilvánul meg, hogy Hegel a világhoz való viszonyt mint az ember tudati-konstitutív viszonyát próbálja leírni és e viszonyban a legfőbb hangsúly – ellentétben pl: „Történetfilozófia”-jával – nem a kibékülésre (Versöhnung), hanem a visszavétel kidolgozására tevődik. Itt tehát nemcsak a tevékeny oldal – mint Fichte gyakorlatfilozófiájában, ahol a megváltozott ember = megváltozott világ⁴⁸ – a szubjektum, hanem az objektum is döntő szerepet kap, s bár itt a szellem mozgása, az *egész igazsága* a fontos, mégis megőrzi e mozgásban a szubjektum szubsztancializációját is. Kant – 3789 Nr. reflexiója – nagy gondolatát, a szubsztancia *pluralista* felfogását teszi rendszere alapjául. Az egész igazsága csak akkor képzelhető el, ha a rész igazságra jut, ha minden rész joga és lehetősége az igazsággá szerveződés. A totalitás mint faktum érdektelen, csak akkor értékes, ha benne a rész teljesevése korlátlan. S bár tudjuk – Marx, Lukács, Marcuse elemzése is világosan megmutatta –, hogy a fenomenológia is, mely egyben immanens történetfilozófia, a teljesevést logicista konstrukcióban nyeri el.⁴⁹ Egyedülálló nagysága az, hogy meglátta a történetfilozófia szükségességét. „A *történetfilozófia* minden történetet a legfőbb emberi célok realizálásának összefüggésében tekint. *Gyakorlati* és ezért egészében *jövőre* irányult ...”⁵⁰ A tragikus emberi lehatároltság, meg bomlottság megszüntetésének egyetlen lehetősége a gyakorlat, az igazságrajutás kritériuma pedig Hegel „Fenomenológia”-beli szándéka értelmében a praxis. A negatív nem léténlküli, hanem éppenséggel lét, megszüntetése pedig nem az eltagadás, hanem a folyékonnyá tétel. A negatív mint az én és a tárgy közti nem-azonosság eltagadhatatlan valósága a modern fejlődésnek. E történetfilozófiai teória világosan láttatja, hogy a rendszerre teljesedő igazság nem tekinthet el a szubjektum igazságra hozásától. „Az a nem-azonosság, amely a tudatban fennáll az én és a tárgyat alkotó szubsztancia között: különbségük a *negatív* általában ... Ha ... ez a negatív mindenekelőtt az *én* és a tárgy

⁴⁵ Uo. 24–25. o.

⁴⁶ Vö. Lukács György: „A polgári gondolkodás antinómiái”; *Történelem és osztálytudat*, Magvető, Budapest 1971.

⁴⁷ Marx, i. m. 122. o.

⁴⁸ Vö. Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*, Gondolat, Budapest 1976, 87. o.

⁴⁹ Vö. Goldmann, i. m. 49. o.

⁵⁰ Uo. 144. o.

nem-azonosságának tűnik, másrészt épp annyira a *szubsztanciának* önmagával való nem-azonossága.”⁵¹ A szubsztancia igazsága – ellentétben a későbbi Hegel-művek szubsztancia-felfogásával – itt egyben a megőrzött én igazsága is, illetve az én nem-azonossága éppúgy a szubsztancia nem-azonossága. Hegel későbbi fejlődése – filozófiájának affirmatív karaktere – ebben mutat döntő eltérést, mivel később elképzelhető – illetve csak így jön létre az igazság –, hogy a szubsztancia igazságra jusson éppen a szubjektum igazságra jutása nélkül „A véges létezők története nem valamiféle előremeghatározott vagy meghatározatlan cél felé való fejlődés, tulajdonképpen nem történés ettől-eddig . . . hanem egy *tiszta történés önmagában*; immanens a létezőkben. A véges létezőknek nem története van, hanem maga *történés*. És az emberek története csak a tulajdonképpeni univerzális történés egy módja és csak ezzel egyben ragadható meg.”⁵² Ez a dinamikus ontológiai koncepció sorvad el, és ennek leglényegesebb eleme az immanens történés. A dinamikus ontológiában még meglevő konstitutív lény – melynek legfőbb értéke a történetileg kivívott szabadságmegvalósulások sorozata – később pusztán mint a rendszer önkonstitúciója létezik. A történelem mint az igazság és nem-igazság konfliktusos léte többé nem reflektál valós lényege, az ember felett, magabiztosan elkülönül tőle. A rendszerszerű „szabadság”-birodalom – a szellem beteljesedése – humanitása ember-nélküliség, míg itt a „Fenomenológia”-ban a humanitás a tudatközösségek elnyerésére törekszik. „. . . a *humanitás* természete az, hogy a másokkal való *egyezésre* törekszik, s egzisztenciája csak a tudatok közösségének létrehozásában van”.⁵³ A kritikai ész a racionális közösségek megvalósulását akarja, míg az affirmatív ész lemond erről és a fennállót igazolja.⁵⁴ A filozófia racionális közösség akarása a „Fenomenológia”-ban jelenik meg utoljára e filozófiai korszakon belül. Ebben az akarásban világosan nyilatkozik meg a polgári kor antinómiája az ész tekintetében, az, hogy a kritikai ész túlmutat saját létrehozóján, olyan világot követel, melyet csak a jövőtől remélhetünk.

Az affirmatív ész az embert meghasonlottságában hagyja – melyet Fichte oly pontosan írt le az „Ember rendeltetése”c. művében (cselekvő és szemlélődő ember). Az önmagát-tudni-akaró szubjektivitás mint az ember lényegnyilvánítása a közösség akarásában kulminál. Az ehhez vezető út – a kanti–schellingi–fichtei pozitív hagyományon épülő „Fenomenológia” útja – az önmagához mint észlényhez vezető útja az embernek. „. . . az első tudás számunkra kétségtelenül a tudás saját magunkról, vagyis *öntudat*”.⁵⁵ „. . . hiszen maga *az ember a cél*, neki kell önmagát meghatároznia, s nem engedheti meg, hogy valami tőle idegen határozza meg őt. . .”⁵⁶ Filozófiai antropológiájuk minden pozitív, értékbeli vonatkozása ellenére a szubjektumot adottságként tételezi, Hegel ki-fejezésével „szilárd pontnak”, addig Hegel – a „Fenomenológia”-ban – a dinamikus mozgalmasság részévé teszi az embert, benne és általa igazolódik az ész, mint „célszerű tevékenység”. Hegel későbbi fejlődésében „szilárd ponttá” a szubsztancia lesz. Ebben

⁵¹ Hegel: *A szellem fenomenológiája*, jelzett kiad., 26. o.

⁵² H. Marcuse: *Hegels Ontologie und die Theorie der Geschichtlichkeit*, V. Klostermann, Majna-Frankfurt 1968, 63. o.

⁵³ Hegel: *A szellem fenomenológiája*, jelzett kiad., 44. o.

⁵⁴ Vö. Horkheimer: *Hagyományos és kritikai elmélet* (az affirmáció és kritika dialektikájáról), Gondolat, Budapest 1976.

⁵⁵ Schelling: „System . . .”, jelzett kiad., 541. o.

⁵⁶ Fichte: „Előadások a tudás emberének . . .”; *Az erkölcsan rendszere*, jelzett kiad., 18. o.

mutatkozik meg a „Fenomenológia” utólérhetetlen egyszerűsége. „... hogyan lehetnek a képzetek egyszerre tárgyakhoz igazodók és a tárgyak mint képzetekhez igazodók elgondoltak?”⁵⁷ – az egész német filozófián végighúzódo új ismeretelméleti kérdésfeltevés Hegelnél kapja meg legjelentősebb megválaszolását, a negatív dialektikában olyan lételméletben, mely dinamikus volta következtében legtisztábban van kapcsolatban egy radikális gyakorlatfilozófiával (Marx). „A lét azonban valami általános azáltal, hogy magában foglalja a közvetítést, vagyis a *negatív*...”⁵⁸ Hegel – még ha logicista formában konstruált – történetfilozófiai teóriája, azáltal, hogy a létet mint mozgalmasságot, folyamatot s benne az egyént nem mint szilárd pontot fogja fel, mutat előre Marx felé, nevezetesen a második Feuerbach-tézis irányába. „A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, vagyis valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyítania...”⁵⁹ A megismerés, annak igazsága, létre-jutásában igazolja magát, lényeges különbség van aközött, amit *ismerünk* és amit *megismerünk*.⁶⁰

Hegel – a „Természetjog”-ról írt tanulmányában – már a Fenomenológiát megelőzően kísérletet tesz erkölcsiségről szóló elméletének kifejtésére, s ebben már feltűnik, hogy a dinamikus ontológiában ellentmondásosan helyezhető el az erkölcsiség. Illetve *csak* az erkölcsiség álláspontja válik hangsúlyossá, a moralitás elveszti érvényességét. „Minthogy ugyanis a *reális abszolút* erkölcsiség [ti. a természetjog – B. B.] a végtelenséget vagy az abszolút fogalmat, a tiszta egyediséget is a fogalom legmagasabb absztrakciójában mint önmagában *egyesített* fogja fel, ezért a reális abszolút erkölcsiség közvetlenül az egyes ember erkölcsisége és fordítva, az *egyes ember* erkölcsiségének a lényege éppenséggel a reális és ezért általános abszolút erkölcsiség; az egyes ember erkölcsisége az egész rendszer szívdobbanása és maga az egész rendszer.”⁶¹ Hegel ezen korai írásaiban, még a Fenomenológiában is a *polisz*-eszmény él, a sajátos diszharmónia az, hogy dinamikus ontológiájával egy előremutató tendenciát dolgoz ki, addig etikai teóriáját tekintve a moralitás megszüntetésével az abszolút erkölcsiség, a legalitás álláspontjának kidolgozásával a kanti etika mögé esik vissza. Hegel a Fenomenológiában próbálja utoljára meg a rendszer kifejlését mint individuális kiteljesedést felfogni, előre mutató történeti tendenciaként, de már itt is a „hiposztazált szubjektum”, a szellem biztosítja a szükségszerű átmenetet.

A történetietlenné – lemond a tudatformák mint ön- és világismereti formák dialektikájáról – váló rendszer úgy teszi a történelmi lét részévé az észet, hogy azt véglegesen elkülöníti annak léteztetőjétől, az embertől. Affirmatívává lesz!

⁵⁷ Schelling, i. m. 534. o.

⁵⁸ Hegel: *A szellem fenomenológiája*, jelzett kiad., 65. o.

⁵⁹ Marx: „2. Feuerbach-tézis” *MEM* 3, 7. o.

⁶⁰ Hegel: *A szellem fenomenológiája*, jelzett kiad., 24. o.

⁶¹ Hegel: „Über wissenschaftliche Behandlungsraten des Naturrechts...”; *Jenaer Schriften*, jelzett kiad., 403. o.

III. TRAGÉDIA ÉS TRAGIKUM

„A lényeg: az emberek dolgok feletti uralmának a megszűnése.”

(Lukács)⁶²

Az ész krízise, amely affirmatív válságban nyilvánul meg, a legtisztábban hozza felszínre az individuum krízisét. Ez a krízis – melyet legjelentősebb formában a német idealizmus dolgozott ki – lesz az alapkaraktere a tragikumon alapuló tragédiának, szemben a tragikus tragédiával, mely alatt a görög drámát értjük.⁶³ A tragikum mélyén a történelem és történetfilozófia ellentéte rejlik és ebben az értelemben minden tragikumról írt mű, lényegileg történetfilozófiai mű, mely a fent említett krízis megoldására tesz kísérletet. E vonatkozásban értünk egyet E. Staiger állításával: „... a műfajfogalmak lényegére irányuló kérdés ösztönösen az emberi lényeg [filozófiai antropológia – B. B.] kérdéséhez vezet.”⁶⁴ A műfajelméleti kategóriák magától értetődősége a múlté, a kategóriák filozófiai megalapozást kell hogy nyerjenek. Mivel valóságos alakjában *a mű* létezik, melynek lényegalapja a művész egyéni viszonya a valósághoz, ezért ha a fragmentum sarkított formájában is F. Schlegel tisztán tárja fel e tényállást. „A modern műfajok csak *egyek* vagy végtelenül *sokak*. Minden *vers* [természetesen minden mű – B. B.] műfaj önmaga számára.”⁶⁵ Minden mű megvalósulásában ítéletet mond a fennálló műfajokról, kitágítja határait, más műfajhatárokon átnyúlik, s ha szilárd műfajdefiníciókkal közelítenénk a műhöz – mint egyedül művészeti tényhez –, nem tudnánk meg semmit teremtődési aktusáról, melynek, mint fent hangsúlyoztuk, lényege egy történetfilozófiai választás.

Így staigeri értelemben a *drámairól, líráiról, epikusról* tehetünk megállapításokat. Ezzel az értelmezéssel Lukács „disszonancia”⁶⁶ felfogása tökéletesen összevág, mivel a disszonancia – mint a műalkotások formává szerveződésének bázisa – mint műfajteremtő elv csak az egyes műalkotással való viszonyában kap érvényességet. Minden műalkotás értékérvényességét lényegalapjainak műbe vonása által nyeri el és ezáltal megszünteti a disszonancia fennállását. Természetesen elképzelhető, sőt nyilvánvaló egy korszakon belül – pl. egy korszak drámáit tekintve – a disszonancia közösség, a világérzékelések bizonyos összetartása. A lényegalapok tiszta azonossága – mint művészi válaszok – megszünteti a művet, hitelét veszti ezáltal. Nincs válasz, csak válaszok vannak, éppen ez a polgári korszak nagy újdonsága – bár jelenségszerűen az euripideszi dráma esetében is megjelenik.

⁶² Lukács: *A modern dráma fejl.*, I–II, Franklin, 1911, 252. o.

⁶³ „... Görögország számára valójában *a történelem és történetfilozófia* ellentéte nem létezik: ...” (Lukács: *A regény elmélete*, Magvető 1975, 497. o. (Ebben ragadható meg a tragikus tragédia lényege, vagyis abban, hogy a formálás – művészi – nem történetfilozófiai, világnézeti értékelő formaadás, hanem a történelmi lét tovamozdulása. Ugyanakkor ez nem zárja ki – sőt természetes –, hogy mai viszonyunk a görög drámákhoz, már a modern drámát megalapozó történetfilozófiai látáson nyugszik. Itt nem kívánunk a görög drámával foglalkozni, csak annyiban érintjük, amennyiben közelebb viszi koncepciónk a modern dráma megértéséhez.) – Vö. Heller Ágnes antikvitásról szóló könyvének Euripideszről írt fejezetét.

⁶⁴ E. Staiger: *Grundbegriffe der Poetik*, D. Taschenbuch V., 1972. 10. o.

⁶⁵ Idézi P. Szondi: *Poetik und Geschichtsphilosophie*, II. Suhrkamp 1974, 149. o.

⁶⁶ Lukács: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika* ... Magvető 1975. 171. o., 197. o., 417. o. helyekkel vö.

„Minden klasszikus műfaj szigorú tisztaságában *most* nevetséges.”⁶⁷ A hajdanvolt tisztaság visszahozatala illúzió, a művészet statikus felfogása áll itt szemben egy dinamikus művészetfelfogással. „A legtöbb elképzelésmód a költői világrendszerről még nyers és gyerekes... Magában a költészet univerzumában semmi sem nyugszik, minden *lesz* és átalakul és harmonikusan mozog... *a poézis igaz világszisztémája még felfedezetlen.*”⁶⁸ A 434. Athenäum fragmentum élesen mondja ki e tényt: dinamikus művészetfelfogás lehet az egyetlen értelmes válasz az újkor felvetette kérdésekre, a soha be nem teljesedő-teljesedhető műfajfogalom az egyetlen lehetőség.

A műfajelmélet és történetfilozófia ilyen közeledése a régi és új dráma között alapvető eltérést eredményez. A radikális különbség centrumában tehát az áll, hogy az „egyenmű beállítottság” (Lukács) – mint műfaj –, a befogadó közösség számára nyújtott individuális világszemlélet, korábban adott volt. Az értékelési viszony, mely most az alkotó oldaláról irányul a befogadó felé, régen mindkét oldalon azonos volt. Míg most a *világszemléletek* dialogikus-konfliktusos találkozásában teremődik a mű – vagy hal el –, addig régen a *világszemlélet* volt. Végső összefüggésében emberfelfogások, létmódok különbsége ez – filozófiai antropológiai kérdés! „*Mi az ember?* Az embert most mint lényeket határozzuk meg, amely *ön maga keresése* – egy lényeg, amelynek léte minden pillanatában *ezen lét feltételeit* kell megállapítania és *kritikailag* vizsgálnia. E kutatásban, a kritikai tartásban az étellel szemben, nyugszik az emberi lét igazi értéke.”⁶⁹ A „mi az ember” cassireri kérdése levésben fogja fel az embert, vagyis úgy, hogy az ember kritikai önvizsgálatában – mint létalapjai kutatásában – a mozgás középpontjaként a dualisztikus világ egyesítésére tör. E dualisztikus világ a modern individualitás létrehozója, egyben kibontakozásának elsorvasztója; bár nyilvánvaló, hogy csak egyféle pántragizmus mond egy világot teljes egészében negatívnak. E negativitással szemben létrejövő szigetszerű, lélektől lélekig húzódó minimum közösségek fognak ellentmondani a tökéletesen dualisztikussá szilárduló világnak.”⁷⁰

A dualisztikus világkép, a meghasonlásban egzisztáló világ egyaránt magja a filozófiai és művészi formálásnak. Minden ilyen formálásban az értékviszonyok egy új elképzelése jön

⁶⁷ F. Schlegel, i. m. 14. o.

⁶⁸ Uo. 80. o. Egyben nyilvánvaló, hogy e dinamizmus nem pusztán a műfajelmélet immanens ténye. E mozgás éppúgy érinti a befogadót mint magát a művészet fogalmát. „Maguk a műfajok kölcsönösen felcserélik meghatározottságukat; egy lírai hangulat a dráma tárgyává és egy drámai anyag lírai formába kényszerül. Ez az anarchia nem áll meg a külső határoknál, hanem áttérjed az ízlés és művészet egész területére.” (F. Schlegel: *Über das Studium der griechischen Poesie*”, uo. jelzett kiad., 93. o.)

⁶⁹ E. Cassirer: *Was ist der Mensch?*, Kohlhammer V., 1960, 16. o.

⁷⁰ Utólráthatetlen szépséggel ír erről M. Weber „A tudomány mint hivatás” c. tanulmányában (*Állam, politika, tudomány, Közgazdasági és Jogi Könyvtár, 1970, 155. o.*) „*Korunknak a világ racionalizálása, intellektualizálása, varázslat alól való feloldása korának az a sorsa, hogy éppen e végső és legmagasabb rendű értékek húzódtak vissza a nyilvánosságból, mégpedig vagy a misztikus élet világ mögötti birodalmába vagy az egyének egymással való közvetlen kapcsolatainak testvériségébe.* Nem véletlen sem az, hogy legmagasabb rendű művészetünk ma *bensőséges* és nem monumentális, sem az, hogy ma csak a legkisebb közösségekben, ember és ember közvetlen kapcsolatában, pianissimo lüktet, az a valami, ami régebben prófétikus pneuma gyanánt, lobogó lánggal égett a nagy közösségek kohójában, egygyólvastva az embereket.”

létre, vagyis számvetés az értékviszonyok és okságviszonyok sajátos kapcsolatával,⁷¹ mely végül is abban kulminál, hogy e viszonyokban, a viszonyok mozgatózásában jut-e, és mekkora szerep jut az aktív embernek. „Többé nem a lét egy kivételes és heves pillanatáról van szó, hanem magáról a létről.”⁷² Maeterlinck kijelentése nem egy pántragizmus értelmében kapja meg különleges értékét, hanem abban, hogy a tragikum nem különvált szférája a létnek – az embernek szinte ünnepi magáralálása, mint a görögöknél –, hanem a lét egész adott szerkezetével való állandó, mindennapi, kritikus számvetése. Az individuum teljes erejével fordul szembe a dologi léttel, hogy megpróbálja szólásra bírni a rejtőző hatalmakat, így valósítva meg az oksági és értékviszonyok jelentős fordulatát mint léte következményét. Minden tragikum nagy problémája azonban – művészi vagy filozófiai megvalósulásában – az, hogy a rideg szükségszerűség mint néma hatalom eltekint ettől a számadástól, melyre az individuum őt kényszerítené. „Minden század más fájdalmat szeret, mivel minden század más végzetet lát.”⁷³ E végzettel mint történetileg változó világgal, mint „cinikus” principiummal szemben próbál megkeményedni a hős, s tetteiben igazságra hozni lényegét – mint emberi lényegét.

A tragikum az ember önnön-száma-idegenné-válásának alapjelensége, melyben a tragikus lény – a meghasonlott tudat – soha kompromisszumra nem hajló tetteiben szavatolja az érték fennmaradását. „Egy olyan világban, ahol egyetlen egyén cselekvése sincs lényegi kapcsolatban a jó megvalósításának lehetőségével, az erkölcs előírásai kép-mutatássá fajulnak, s az egyén a tragikus konfliktus formájában mint tragédiát érvényesíti cselekedeteiben önmaga és a jó egységét.”⁷⁴ Minden tragikus egyén egy olyan világgal áll szemközt, melynek legmélyebb rétegei éppen általa létrehozottak, és ami ellen irányul, az éppen lényének idegen oldala. „Az ember tiszta énjéből és egy idegenszerű lényegből vegyített természet.”⁷⁵ A tragikum egységteremtő kísérlet. A visszavétel radikális akarása, az érték egzisztenciára juttatásának óhaja a legfőbb alapja.

A német klasszikus filozófia, mely az itt említett jelenséggel a legteljesebb formában vetett számot – különösen Kant filozófiájában –, a létet tragikusnak ítélte és megpróbálta kidolgozni e lét kritikáját mint megszüntetésének útját. Az új metafizika, mint láttuk, Kantról szólva, ismeretelméleti megalapozású, és benne a legdöntőbb kérdés, hogy miképpen dolgozhatunk ki egy olyan általánosságkonceptiót, melynek nem pusztá akcidente az ember; illetve, a rendszerszerű ember mennyire létezhet mint szükségleteit sokoldalúan kibontakoztató lény. „Az absztrakt boldogság megfelel a monadikus individuum absztrakt szabadságának.”⁷⁶ Az emberi boldogság nem érvényesülhet a szabadság rovására, és a szabadság – mint morális terror – sem a szükségletek rovására. Egy magát az emberek kárára – az emberi szükségleteket elsorvasztva – ésszerűvé stilizáló berendezkedés csak csonka individualitást eredményezhet. Ekképpen csak egy olyan etikának van

⁷¹ Vö. Schleier: *Zum Phänomen des Tragischen*, Vom Umsturz der Werte Francke V., Bern 1955, 159. o.

⁷² Maeterlinck: *Mindennapi tragikum*, A szegények kincse, Révai, 1913, 117. o.

⁷³ Uo. „Csillagunk”, 127. o.

⁷⁴ K. Kosik: „Az erkölcs dialektikája és a dialektika erkölce”; *Korunk és az erkölcs*, Kossuth, Budapest 1967, 172. o.

⁷⁵ F. Schlegel: „Über Studium”, uo. jelzett kiad., 102. o.

⁷⁶ H. Marcuse: „Zur Kritik der Hedonismus”; *Kultur und Gesellschaft*, I. Suhrkamp, 1973. – Marcuse tanulmánya kiemelkedő jelentőségű a nem-hedonista „boldogságtan” kidolgozása tekintetében, 136. o.

relevanciája, mely létalapjaiban egy közösségi társadalmon nyugszik. (Erre tett kísérletet Kant az Örök békében.) Ez esetben az erkölcsi gyakorlat mint a nyílt társadalom alapja nem terror, hanem olyan, a *nyilvánosságon* alapuló gyakorlat, mely egyszerre észkritika, és a boldogságra törésnek – mint szubjektív vágyóképesységnek – valóságos lényegalapja. „Az erkölcs objektív értelemben már magában is praxis.”⁷⁷ Kant ezen teóriája feltétlen része egy értékörző marxizmusnak. Az etika nem erénytan, nem boldogságtan, nem okosságtan, hanem gyakorlatra jutásakor mindhárom. A kanti–schilleri teória tehát az ember tragikus, meg hasonlott létét felismerve ezen irányban mutat.

„... csakis az embernek van meg az előjoga, hogy a szükségszerűség gyűrűjébe, mely pusztá természeti lények számára széttephetetlen, akaratával belenyúljon, és a *jelen-ségeknél egészen új sorát kezdje el önnönmagában.*”⁷⁸ Ez végül is minden tragédia metafizikai alapja: az igény, a soha meg nem szűnő vágy, hogy az ember tettében, világában önmagát ismerje fel.⁷⁹ A közösségnélküliség világában magányos ez az út; a magány kínja, hogy létem határát elérve a kérdés radikális feltevésével példát adjak az emberiségnek. Lukács szép metaforájával: a magányos lénynek csak csillagtestvérei, de társai sohasem lehetnek. „Ez a magány nem csupán a sors által megragadott, énekké vált lélek mámore, hanem egyszersmind az egyedüllétre kárhoztatott, önmagát közösségért emésztő teremtmény kínja is.”⁸⁰ A tragikus lélek nagy próbája a határig – mint egzisztenciája végső pontjáig – való végigküzdés, a kompromisszumra nem hajló lélek *lényegfelismerése*. E pont sajátos kettőssége, dualitásában is végső értéktelítettsége a „teljesedés” és „megvonás”⁸¹ egyidejű létrejötte. Vagyis az, hogy az istentől megfosztott lény – a csoda⁸¹ megvilágosodási pillanatában – lényegteljesedése e tiszta pillanatában feloldja az egzisztenciálisan adott tragikus lehatároltságot. Egy pillanatra ott áll előtte kozmikus létének, közösségakaró szándékának megvalósult értékformája. A csoda pillanatában aztán a tett olyan értékke szilárdul, mely ezen az úton többé már nem kivívható. A csoda nagysága, hogy *követel*, minden individualitás számára e kötelező szembenézészt szabja ki. Az egység elnyerésére tett minden individuális próbálkozás azzal az ígérettel jár, hogy a meg hasonlott tudat e lényegreszorítottságában önmagára talál, megszűnik tragikus lény lenni. „... attól a pillanattól fogva, hogy Isten megmutatkozik az embernek, az többé már *nem tragikus lény.*”⁸³ De az emberiség, mely számára csak a példa – a határ rendíthetetlen elérésére irányuló akarat – marad fenn, továbbra is lehatároltságban egzisztál. Isten rejtető! „... az istentől való megfosztottság a cselekvő jellemre is vonatkozik; ez ennél fogva ugyancsak esetleges céljaival kilép egy esetleges világba, de nem egyesül vele magában kongruens egésszé.”⁸⁴ A válaszutak közt vergődő tragikus lélek egyetlen lehetősége, hogy a sorsot dialógusra bírja, hogy határokat teremt maga körül: „Szükségszerűvé teszi azt, *határokat* teremt maga körül, *megteremti magát.*”⁸⁵ Az

⁷⁷ I. Kant: *Örök béke*, Az új Magyarország R. T., Budapest 1918, 62. o.

⁷⁸ Schiller: „Kellemről és méltóságról”, uo. jelzett kiad., 129. o.

⁷⁹ Vö. Lukács György: „A tragédia metafizikája”; *Utam Marxhoz*, jelzett kiad., 69. o.

⁸⁰ Lukács György: *A regény elmélete*, jelzett kiad., 506. o.

⁸¹ Lukács György: „A tragédia metafizikája”, uo. jelzett kiad., 68. o.

⁸² Uo. 56. o.

⁸³ L. Goldmann: *A rejtőzködő isten*, Gondolat, Budapest 1977, 69. o.

⁸⁴ Hegel: *Estétika*, II. Akadémiai, Budapest 1955, 161. o.

⁸⁵ Lukács György: „A tragédia ...”; *Művészet és társadalom*, Gondolat, Budapest 1969, 68. o.

istentől elhagyott univerzum akkor tárja fel sorsvonatkozásait, immanens, rejtett szükség-szerűségét, ha az individualitás határt teremt és általa cselekvésének maga szab irányt, így felismerve a helyét e létszerkezetben. „Akinek nincsenek határai, könnyen számítja saját individualitásához az univerzumot.”⁶ Az univerzum ilyen üres teljessége lesz minden illúzió, minden cselekvésképtelenség öngazolásának alapja. Ez a szemlélet az egyediből konstruál olyan általánost, mely minden értékvonatkozást nélkülöz, minden ismeretre való kérdést elvet, és a magabiztos tudat tétlensége egyben a fennálló igazolásává lesz. A *határ* ebben a vonatkozásban nyeri el helyét a tragikum metafizikájában mint az antinómikus világ magyarázatában. A határ – az elkülönöződés elve (Hegel) formájára – közös kategóriája lesz egy metafizikai-történetfilozófiai és egy művészetfilozófiai teóriának. A határ az elsőnél mint a szükségszerűségnek gátat szabó tett eredménye jelenik meg, mint az ismeretnek a gyakorlatba való átcsapása, az utóbbinál pedig a formával van leglényegesebb összefüggésben, mely által az univerzum és az élet között megszerveződik a tragédia világa. A határban igazolódik a tragikum intencionális formaadása, vagyis az, hogy teljeseése csak úgy képzelhető el, hogy e határon túl mindent nemlétezőnek mond és csak az aktus, a tevékeny ember e határ felé törésében, az értesben mutatkozhat meg a jelen jövő felé tendálása. E határponton tablóvá áll össze a lét. „A tragikus vízió a világ egy szemlélete, egy világkép alkotása, mely nem a valóság egyedi történetéből fejlik ki, vagy sűrűsödik össze, hanem mint az egész világszerkezet egy *szintetikus új egységes* képét alkotja meg a *gondolkodó*, fogalmakban világnézetű és a *művész* az egyedi formálásban mint az egész szimbólumát láttatja.”⁷ A feltett kérdés következetes végigharcolója számára teljeseedik a világ, a következtelen, a világ lényegalapját nem érintő kérdés válaszolatlan marad, s ez egyben a művészet szempontjából a forma feletti ítélet is. A tragédia, mely számára a valódi érték és totalitás szinonim (Goldmann), e tekintetben két alapvető megközelítést ismer. Az antikot, mely számára a *totalitás* a kollízió végén visszaállónak bizonyult, vagyis adott volt, mégpedig, mint egy közösségi társadalom léte. A *forma* mint alkotói-befogadói, értékelő-konstitutív viszony egyértelmű volt. „A régieknek *zárt univerzuma* volt, amely a mindenséget nem a sokaságban, hanem az *egységben* fogta át.”⁸ Ebben a vonatkozásban nevezhetjük a formát reproduktnak, szemben a modern fejlődés létrehozta produktíval. És ez a másik megközelítés. A problémamentes interpretáció áll szemközt a problematikussal. Az igazság nem vert pénzérme – Hegel szép kifejezésével –, különös értéke, hogy a nyers nemesfém individuális megmunkálásmódjaként jön, jöhet létre, csak mint *egyedi* darab. „Az ilyenfajta mű [ti. az olyan, mely nem dolgoz ki minden lényeges mozzanatot – B. B.] eredményének mindig az olvasó saját, szabad, csak éppen nem önkényes termékének kell lennie, ez valami jutalomféle kell hogy legyen, mely csak annak jut osztályrészül, aki méltó rá, a méltatlan elől elrejtetik.”⁹ Ez már a nyílt univerzumban létrejövő nyílt műalkotás jellemzése. Miként a befogadásban beállt a nagy fordulat az autonóm művészet kora óta, úgy változott meg az új művészet célja. „A korábbi művészetnek egészen más célja volt [ti. a jelenlegi célja – az élet átfogása és az összefüggések keresése – a szociológiai]. Jóllehet szintén emberek

⁶F. Hebbel: *Der Mensch und die Mächte*. Kröner Verlag, 260. o.

⁷Ritoók Emma: *Die Wertsphäre des Tragischen*; Sonderabdruck aus *Zeitschrift für Ästhetik und allg. Kunstwissenschaft*, 1935/3–4, Enke, Stuttgart, 317. o.

⁸Schelling: *Philosophie der Kunst*, jelzett kiad., 1237. o.

⁹*Goethe és Schiller levelezése*, Gondolat, Budapest 1963, 127. o.

alkották és természetszerűen *minden emberi összefüggésnek szemléletével*, amely ezekben az időkben uralkodott. De az *nem cél* volt, hanem *csak eszköz*.”⁹⁰ Az új művészet – és benne a dráma – számára az emberi összefüggések nem adottak. A nagy művészet próbája, hogy értékteljes formaadásban elérje ezt, egyetlen művész számára sem áll készen e lényegalap. A nagy művészet – a tisztességes alkotó – intenciója a *magáértvalóvátétel* (Hegel), az öntudatra jutás szükségletének kielégítése. A teljesedés a befogadó oldalán történik, ha a befogadás alapja a *művészeti érdek* és nem a *vágy gyakorlati érdeke*⁹¹, mely elpusztítja a művészi objektumot.

IV. HEINRICH VON KLEIST

„A lehetőség ugyanis olyan lét, amelynek az a jelentése, hogy egyúttal *nemlét*.”⁹²

Az érzékenységek, az érzés eluralkodásának a tragédián két nagy periódusa van. Az egyiket pontosan jellemzi P. Szondi⁹³ azáltal, hogy azt a polgárság azon periódusához köti, mikor még az nem jelentette be hatalomigényét, és a színházban tehetetlenül szemlélte saját nyomorúságát, elsiratta tehetetlen hőseit, kiknek legfőbb jellemzője, hogy *ildozatok*. (Gondolunk Lessing Emilia Galotti című drámájára.)

Németország sajátossága – forradalom nem lévén –, hogy a forradalom utánját is teoretikusan, művészetben és érzéseiben éli meg. A Pórára, Don Carlosra függesztett szemek indulatai, forradalmi lelkületük a múlté. A jelen a prózaság kora, az érzések új alakot, új irányt vesznek fel. „Az ész tehetetlen, hogy a valóságot megragadja, nem pusztán saját tehetetlenségéből következően, hanem mert a *valóságos nem az ész*. Kant és Hegel közti folyamat – melyben Hegel bizonyítóeljárásáé volt a döntő szó – nem ért véget; talán mivel a csattanó a logikai szigorúság uralma, szemben a kanti *törésekkel*, valótlán.”⁹⁴ Mi következik ebből a művészet, a dráma számára?

Legfőképpen az, hogy a művészetelmélet számára mellőzhetetlen tényné válik e töréssel, e szabadsággal való szembenézés. A német filozófia számára alapélménnyé lesz az antik polisz és művészet szoros közösségi alapokon nyugvó épülete. Az életviszonyok elmozdulása a művészet helyzetét úgy módosítja, hogy az életviszonyokhoz való természetes közelségét megszünteti. A természetes kultúrát egy esztétikai kultúra váltja fel (F. Schlegel), és ennek a keretein belül egy zárt teljesedés – az ízlés homogenitása – már elképzelhetetlen. Az esztétikai kultúra – benne a művészet mint alkotás és befogadás – nem közösségi kultúra, nem terjed ki minden emberre általánosítható ízlésnormaként. De a *sensus communis*ként felfogott ízlés kiváltképpen arra irányul, hogy benne egy, a meg hasonlott világgal szemben álló olyan radikális szükségletrendszer letéteményese legyen, amely egy pillanatra sem adja fel az emberi eszközösség eszméjét. „Az esztétikai

⁹⁰ P. Ernst: „Das Drama und die moderne Weltanschauung”; *Der Weg zur Form*, Hyperionverlag, Berlin 1915, 14. o.

⁹¹ E különbségtévről lásd Hegel: *Esztétika*, I, Akadémiai, Budapest, 38. o.

⁹² Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*, Akadémiai, Budapest 1971, 68. o.

⁹³ Vö. P. Szondi „Tableau coup de theatre” c. tanulmányát; *Lektüren und Lektionen*, Suhrkamp, 1973, 42. o.

⁹⁴ Adorno: *Drei Studien zu Hegel*, Suhrkamp, 1963, 103. o.

valóság, mint az emberi létrehozása, mint a szabadság ideális birodalma a *német klasszika* elvárásolt *utópia*ja, a német polgárság humanista tradíciója.”⁹⁵ S bár a művészet önmagában nem elégíti ki szükségletet, csakis egy olyan befogadói aktusban, amely minden pillanatában felmondása egy szükséglet elsorvasztó berendezkedésnek. „Valamennyi szépművészet propedeutikája . . . nem szabályokban, hanem a lelki erők, olyan előismeretek révén létrejött kultúrájában rejlik, amelyet humanioráknak nevezünk; feltehetően azért, mert a *humanitás egyfelől általános résztvevés érzést jelent*, másfelől azt a képességet, hogy bensőségesen és általánosan tudunk megnyilatkozni . . .”⁹⁶ A társadalom nagy próbája a morális érzés kultúrájának dinamikus mozgását fenntartani, illetve önmagáról mond ítéletet, ha ezt elsorvasztja, a humanitást lefokozza. A társadalmassult lény egyik tiszta lényegnyilvánítása az ízlés, és ebben a vonatkozásban az ízlés *autonóm* korrekciója, világkorrekció, a humanitás fokozódása. Ez tehát egy progresszív kultúrán létrejövő művészetkonceptió, mint az individualitás-engedő társadalom lényeges faktora. „ . . . minél magasabbrendűek lesznek (nem a a mennyiség, hanem a *minőség* szempontjából!) a szükségletek, minél tökéletlenebb és hiányosabb ennél fogva kielégítésük, annál nagyobb az erkölcsi helyeslésünk mind az egyénnel, mind a társadalommal szemben . . . könnyebb tehát a boldogságot elérni annak, akinek *nincsenek* erkölcsi szükségletei, mint annak, akinek vannak.”⁹⁷ Az értékteljes humanitás – mint a nyílt társadalom közérzékelése – kifejlése azonban nem problémamentes, az ízlés meghasonlása a heteronómia a polgári korszak óta alapvető befogadói viszony, így a fakticitással szembeni utolsó, totalitást célzó érvényességi terület is megkérdőjeleződött. „Amikor az életviszonyok egész rendszere eltávolodik a *művészettől*, akkor elveszett a művészet mindent átfogó összefüggésének a fogalma, s átment a babona vagy valamiféle szórakoztató játék fogalmába. . .”⁹⁸ Hegel itt egyértelműen látja, hogy a művészet új helyzete, merőben alacsonyrendű szükségletek kielégítése felé is fordulhat. A babona áll itt szemben a felvilágosodással, az embertelenséggel a humanitással.

„Nagy történelmi korszakokon belül az emberi kollektíva egész létezési módjával együtt megváltozik érzékelésének módja is.”⁹⁹ Az egyértelműen nem-létezőnek bizonyuló észközösség, a tragikus kettéosztottságban egzisztáló lény – cselekvő és szemlélődő ember (Fichte) – világhoz való viszonyában a fennálló keretei között mozog és érzékel. A fennálló transzcendálása kívül kerül gondolkodása körén – ez határozza meg egyértelműen a korszak érzékelésmódját.

„A legtöbb élet ellenben vértől, jajgatástól és kardtól távol múlik el és az emberek könnyei csöndesek . . . lettek . . .”¹⁰⁰ E megváltozott alaphelyzet, az új érzékelésmód egyértelműen visszahat a drámai formára. A klasszikus stílus, melynek formaelvét a biztos emberfelfogás (Egmont, Don Carlos) alapozta meg, a múlté. Míg a klasszikust a forma, anyag, stílus szilárd egysége jellemezte, addig a létrejövő romantikust a manir, tendencia, hang hármasság jellemzi – F. Schlegel megkülönböztetésében. A közösség, az egységes emberkép hiánya a stílusakarások sorát hozza létre.¹⁰¹ A formák dialógusában tesznek

⁹⁵ H. Holz, i. m. 60. o.

⁹⁶ I. Kant: *Az ítélőerő kritikája*, jelzett kiad., 324. o.

⁹⁷ Windelband: *Az erkölcsiség elvéről*, Preludiumok, Franklin, 151–152. o.

⁹⁸ Hegel: „Differenz . . .”, uo. jelzett kiad., 15. o.

⁹⁹ W. Benjamin: *A műalkotás . . .*, Kommentár és prófécia, Gondolat, Budapest 1969, 307. o.

¹⁰⁰ Maeterlinck, i. m. uo. jelzett kiad., 113. o.

¹⁰¹ Vö. Könczöl Csaba: „Stílus és korszak”; *Valóság*, 1975/3.

kísérletet az írók a világ lényegének – mint szemléletük *lényeglátása* – egy lehetséges kifejtésére.

„Minden . . . újonnan kikristályosodott formarendben a *világ lényegének új* aspektusa nyilatkozik meg.”¹⁰² A romantikus költői forma *levésben* van. Ez pedig azt eredményezi, hogy a prózai objektivitás (Hegel) mélységében elmerült embert, csak mint e prózától visszavonult *bensőséget* vagy mint e szélességben megjelenő lényt ábrázolják. „A romantikus művészet ábrázolásaiban ennélfogva helyet talál *minden*: minden életszféra és jelenség, a legnagyobb és a legkisebb . . .”¹⁰³ A harmonikus világ megszűnt – melyben az ember mindent önmagához tartozóként ismert – Kleist drámáinak valóságbázisa. Kleist új emberfelfogást dolgoz ki, melynek középpontja – a schilleri – az erény szenvedélyének elvetése, hogy *az érzést*, mint emberi-valós szenvedélyt tegye a helyébe.

(Heilbronni Katica, avagy a tűzpróba)

„Az ember mint tárgyi érzéki lény ennélfogva *szenvedő* lény, és mert szenvedéseit érzékelő lény, *szenvedélyes* lény.”¹⁰⁴ Ez az emberfelfogás semmisnek nyilvánítja, nem eviláginak látja a Teilheim-féle erényt, az üres absztrakcióval szemben az érzésre mint egyik legtisztább emberségmegnyilatkozásra apellál. A Heilbronni Katica formálóelvét a *bizarr* váltik. Így ír erről F. Schlegel a 429. Athenäum fragmentumban: „. . . a költői mesének, kiváltképpen a *románcnak* végtelenül *bizarrnak* kell lennie; mert nem pusztán a fantáziát óhajtja érdekeltté tenni, hanem a szellemet elvarázsolni és a kedélyt ingerelni akarja; és hogy a bizarrság lényege éppen a gondolkodás, a költészet és cselekvés bizonyos *önkéntes* és *sajátos* összekapcsolásában, felcserélésében áll. A lelkesültség egy bizarrsága, mely a legmagasabb kultúrával és szabadsággal összefér, és a *tragikust* nem pusztán fokozza, hanem *megszépíti* és mintegy *isteríti* . . . A megindító ebben (ti. Goethe Korinthoszi menyasszony – B. B.) szétszakadó és mégis csábítóan hívogató. Bizonyos helyeket csaknem *burleszknek* nevezhetnénk és éppen ebben tűnik a rettenetes összetörően nagy-nak.”¹⁰⁵ Kleist drámájának, a Heilbronni Katicának a formálóelve – mint mondtuk – ez a bizarrság, vagyis az, hogy egy lányban olyan szenvedély ébred, melynek nincs oka, nincs magyarázata, csak *van*. Ebben a modern dráma egy nagy hagyománya jelenik meg, a hős magyarázat nélküli léte, szinte irracionális fennállása. Az irracionalitás mint Katica érzése, mint sóvárgás, mint minden korlát maradéktalan semmisnek vévése bontakozik ki a műben. Kleist nagy játéka az, hogy egy rendszerszerűen-irracionálisan működő világgal szemben saját fegyvereivel – ahogy e világban van – lépjen fel a hős. Az irracionálist, az isteneket-kerubokat, az álmot, használja fel mint eszközt. Micsoda elképzelhetetlen anarchia ez egy klasszikus dráma, egy racionalista filozófia számára. (Goethe és Hegel mély értetlenséggel fogadta!)

Éppenséggel a Götz karikatúrájának is felfogható. E dráma csak a kellékeiben lovagdráma, ez pusztán klisé, mely alatt egy újra és újra felfedezett forma – a nem-tragikus rejlik.¹⁰⁶

¹⁰² Wölfflin: *Művészettörténeti alapfogalmak*, Corvina, Budapest 1969, 233. o.

¹⁰³ Hegel: *Esztétika*, II, jelzett kiad., 168. o.

¹⁰⁴ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok* . . . , jelzett kiad., 109. o. – Kleist két drámáját, a Heilbronni Katicát és a Homburg herceget fogjuk tárgyalni.

¹⁰⁵ Schlegel, i. m. 78–79. o. Athenäum Fragmentum.

¹⁰⁶ Itt Schlegel fragmentuma mellett Lukács György „A ’románc’ esztétikája” és „A nem-tragikus dráma problémája” c. kéziratot tanulmányait is tekintetbe vesszük.

A halált követelő tragikum felmondása ez, az ellentétek megszépített, isteni harmóniába hozása, olyan alkotói önkény, mely formaadásában az emberiség megmentését szolgálja. Katica az „istenülő” ember soha el nem érhető vágyképe, aki mindent szolgálatába fogad és biztosan teremt harmóniát.¹⁰⁷ Mellyel szemben már egy császárnak sincs más szava: „Reng a világ eresztékeiben!” A sors kényszerével, emberpusztító erejével szemben kiállta a hős a próbát. „A sors tehát, mely a drámában mindig a szenvedély képében jelenik meg, az emberhez fűződő viszony tekintetében itt új hangsúlyt kap: míg a tragikus ember a sorssal küzd, a románc embere a sors ellen harcol; ott akarja keresni a sorsát, hogy megküzdjön vele, itt meg nekitámad és kénytelen harcolni *az idegen*, az ellenséges ellen; ott a sors *bensejének legmélyéből* fakad, itt pedig *kívülről* jön; ott az Én felfokozódása, itt viszont megosztottsága a döntő pszichológiai mozzanat... az egész szörnyűséges misztikus paradoxonná válik, melynek értelme, hiába minden érzés és esemény *rejtve marad*...”¹⁰⁸ Mélységes hit, az ember önértékként, soha eszközként nem kezelhetősége áll Schlegel és Lukács esztétikai teóriája mögött. Számvetés azzal, hogy a lét irracionálisában csak halála árán érvényesülő hős, csak magányos, csúcsraérésének pillanatában leli meg az értelmet, hogy utána az örökre a semmibe vesszen. A románc, a Heilbronni érvényessége a hit az értelemszigeteken, hit abban, hogy van út embertől emberig, a megosztottság ellenére *az érzés közösségeiben*. A cselekvés által nem hozható felszínre az értelem és Kleist jogos, művészileg nagy formába öntött igazsága az, hogy a perspektívtálan korban az embert ne a halál, hanem az ember az ember által igelenje.

Gondoljunk Sugár grófjának, az erény bajnokának felemelő tetteire, mely során egy csapással, majdnem halálba küldi barátját, Freiburgot és megmenti ősi ellenségét, Kunigundát. Burleszkbe fordulnak az események, megkérdőjelezzé a lovag anakronisztikus sziklaszilárdságát. Hol van már a götzi erény hitele? „Élni és cselekedni akarnak: ám *egy olyan világban*, melynek erői nem arra valók, hogy az emberből kikényszerítsék személyisége végső értékét, a *cselekvés* csak lealacsonyítja az embert, mivel *egyoldalúvá* teszi, de ebből az egyoldalúságból nem hozza felszínre *a lényegét*.”¹⁰⁹ A lényeg rejtőző, csak nem követel áldozatot, nem adózik a drámaíró vérről, hogy megváltsa magát a túlvilág számára, inkább kegyelmet oszt. Lehozza a transzcendenciát, s értékeli, kísérletet tesz arra, hogy az embert gondolja el az adott létben, ne az isten esetlegességéért, hanem az ember önértékéért, evilágiságáért. Különbség van tehát a tragikus korszakon belül a meg hasonlottság mint szilárd állapot és a meg hasonlottság mint alternatív-mozgalmas léthelyzet között. Hebbel zseniális megfigyelése, hogy Kleist világosan látta, hogy korszaka az előbbi értelemben tragikus: „Kérdés az, vajon, ha *Kleist a világberendezkedés törékenységét* mutatja, nem akképpen teszi-e, *mintha dicsőítené* azt.”¹¹⁰ Eppen ez nyújtja Kleist szemléletének lényegét, a törékeny, érték nélküli világberendezkedéssel való játékot.

Kleist emberkonceptióját sajátosan a hegeli antropológiában leljük.¹¹¹ Hegel, aki a szükségviszonyt ésszerűvé stilizálja, nem érti meg Kleist alkotásait.¹¹² Kleist számára a

¹⁰⁷ H. v. Kleist: *Válogatott Művei*, Európa, Budapest 1977. Heilbronni Katica IV. felv. 2. jelenetek – Sugár és Katica dialógusa.

¹⁰⁸ Lukács György: „A 'románc' esztétikája” (kézirat), 11. o.

¹⁰⁹ Uo. 24. o.

¹¹⁰ Hebbel, i. m. 335. o.

¹¹¹ Vö. Hegel: *A szellem filozófiája* („Antropológia” fejezet), Akadémiai, Budapest 1968.

¹¹² Vö. Hegel: *Esztétika*, II, jelzett kiad., 140., 153. o.

világhoz való viszony szükségviszony, s ezért ésszerűtlen. Emberkoncepcióik – itt Hegel enciklopédikus műveit értjük – egymás szöges ellentétei. Az *érző lélek* (Hegel kifejezése) áll szemben az általánossá üresedett-tisztult emberrel. Az érző lelket mint benső egyéniséget így jellemzi Hegel: „A lélek magánvalósága szerint a természet totalitása; mint egyéni lélek *monász*; ő maga tételezett totalitása különös világának, úgy, hogy ez beléje van zárva, az ő teljesülése, amelyhez csak úgy viszonylik, mint önmagához.”¹¹³ Ez a nem-tragikus dráma embere, aki az ésszerűtlenségben egzisztáló világgal szemben benső világot épít. A monász értékteli, fennállása radikálisan tagadja az ésszerűtlent. Az érző egyéniség passzív – mint mondja Hegel –, de megszüntethetetlen, nem áldozható fel az istenség illúzió-oltárán. A magaérzés biztonságában élő ember az *érzésben* a demokratizmus minimumát tartja fenn. Ezért van Schlegel fragmentumának elévülhetetlen igazsága, mikor a Heilbronnhoz hasonló formát a legmagasabb kultúra és szabadság egy megvalósulásának látja. E szabadság és e megőrzött demokratizmus a befogadóhoz mint transzcendens erőhöz fordul.¹¹⁴

Kleist felfedezi az embert – és ez a Schiller utáni dráma nagy problémája – az ember számára.

(*Homburg hercege*)

„A győztes szabály a legfőbb szabály!”¹¹⁵

A Heilbronn Katica legfőbb sajátossága a sors kijátszása volt, ezzel szemben Homburg hercegének sorsfelfogásában ez pont fordított. Itt Homburg válik az irracionális hatalmak játékszerévé – egy nagy útját nyitva meg a modern drámá fejlődésének, pl. Büchner Danton halála.

Az elbizonytalanodás tragédiája ez! Annak megfogalmazása, hogy minden tett csak azáltal ésszerű, ha szabályt követő. Az ember lényegnyilvánítása önmaga ellen fordul, mert önhatalmúan próbálta a szabályt elvetni és helyettesíteni egy olyanval, mely „győztes szabály”

„Homburg: Fogoly vagyok?

Hohenzollern: Úgy van!

Golz: Hallhattad.

Homburg: Az okát megtudhatnám?

Hohenzollern (nyomatékkal): Meg, meg, de nem most.

– Ahogy megmondtuk, túl korán rohantál

· Csatába, pedig az volt a parancs, hogy

Utasításig helyeden maradj!

Homburg: Megőrültem, segítséget!

Folz (félbeszakítja): Csend!

Homburg: Tehát Brandenburg vereséget szenvedett?

Hohenzollern (dobbant): *Nem. – De ez most mindegy is, hát nem érted?*

Homburg (keserűen): Úgy! – Úgy, úgy!”¹¹⁶

¹¹³ Hegel: *A szellem filozófiája*, jelzett kiad., 124. o.

¹¹⁴ Vö. Fehér Ferenc: „A dráma történetfilozófiája”; *I. t.* 1977/1, 100. o.

¹¹⁵ H. v. Kleist: „Homburg hercege”; Válogatott Művei, jelzett kiad., 565. o.

¹¹⁶ Uo. 522. o.

A szabály azonban önállósulva, magának tulajdonítja az emberi megvalósulás egyedüli jogát és tagadja az embert. Homburg úgy jut konfliktusba, hogy arról mit sem tud, s mikor végre beletörődik az „ég” akaratába, a törvény szentségébe, akkor a sors új fondorlata nyomán – ti. a választófejedelem látva katonái esetleges lázadását – felmentik, és a csata győztésének nyilvánítják. Homburg egyetlen pillanatra sem győz a sors felett, a sors állandóan igényt tart rá. Permanens halálraítéltként él az ilyen ember. A „győzelem” csak egyszeri, időleges megállítás a szabályszerű-irracionális folyamatoknak. A szélcsendben, a szünetben csak erőt gyűjt a sors. Joggal mondta róla Hebbel, „Kleist munkái telis-tele vannak *élettel*.”¹¹⁷ Ez az élet nem más, mint az „elvont szükségyszerűség” általános rendje. „Az elvont szükségyszerűség tehát . . . az általánosságnak csak negatív, fel nem fogott hatalma, amelyen összezúródik az egyéniség.”¹¹⁸ Kleist drámájának élet-szemléletében ez pontosan jön felszínre, az egyéniség csak akkor juthat igazságra, ha tette mint a szükségyszerű fennálló elismerése jelenik meg. A *szív* törvénye áll itt szemben a renddel, és a szív törvénye, mely az emberiség javát akarja, tartja szem előtt, megsemmisül, illetve Kleist valóságismeretéből következően ez alkalmammal még a szív törvénye fennmarad, de úgy, hogy Homburg mint egyéniség megtört. Mikor győz, halálra ítélik, s mikor halálra készül, győzőnek mondják! „. . . a szív, vagyis a tudatnak közvetlenül általánosságra igényt tartó egyedisége maga ez a megörjítő és felfordított, s ténykedése csak előidézése annak, hogy az ő tudatában támad ez az ellentmondás.”¹¹⁹ Az univerzum ellentmondásmentessé válik azáltal, hogy a meg hasonlítás az egyén határain belül alakul ki. A zárt univerzum megörjíti a hőst, hogy igazságtalansága mint igazság és a hős igaza mint igazságtalanság *látszódjék*.

Kleist nagy felismerése a *dialektikus ész* lehetetlensége. Homburg mint a szív törvénye, magát igazolandó, s mint a dialektikus ész kibontó individuális tenni akarás, létszerűen lehetetlennek bizonyul.

A racionális filozófia dialektikus ész kultusza felett mond kritikát Kleist. A negatív létszerűen önállósul szemben az individuummal, az univerzum elsajátítása lehetetlen. „Az univerzum csak az individualizáció által jut önélvezethez, ezért *végtelen*.”¹²⁰ Kleist világszemlélete egyértelművé teszi az *univerzum végességét*, mivel végtelenné csak az ember által nyílhat. Ilyen világban az alternatívák lehetségesek, de mint két nem-létező közötti választás, a létet nem érintik.

Kleisttel egy korszak zárul le: a dialektikus ész mítoszának kora és egyidejűleg egy új korszak nyílik meg, mely várja a dialektikus ész realizációját.

¹¹⁷ Hebbel, i. m. 336. o.

¹¹⁸ Hegel: *A szellem fenomenológiája*, jelzett kiad., 189. o. – *A szellem fenomenológiája* egyik fejezete – „A szív törvénye az önhittség örülete” – alapján próbáljuk értelmezni a Homburg emberfelfogását.

¹¹⁹ Uo. 194. o.

¹²⁰ Hebbel, i. m. 271. o.

MARX A TÁRSADALMI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉRŐL*

T Ű T Ő L Á S Z L Ó

Marx azonos módszerrel közeledik a különböző ideológiaformákhoz (filozófia, vallás, erkölcs, politika, művészet, jog, gazdaságtan stb.); történetüket formációelméleti összefüggésben vizsgálja. Azt vallja, hogy az ideológiáknak (politika, tudatformák) nincs önálló fejlődése; történetük tényleges bázisát végső fokon gazdasági-társadalmi mozgások képezik. Ezért a materialista történelemfelfogás „a tudat összes különböző elméleti termékeit és formáit, vallást, filozófiát, erkölcsöt stb. stb. belőle magyarázza és keletkezésük folyamatát belőlük kiindulva követi, ami által azután természetesen ábrázolni lehet a dolgot a maga teljességében (és ezért e különböző oldalaknak egymásra való kölcsönhatását is)”. (MEM 3, 40) Eszerint tehát a társadalmi gondolkodás történetének feltárása több rétegben történik. Az elméleti bevezetés vázolja az összefolyamat gazdaság-társadalomtörténeti logikáját, az egyes formációk élettevékenysége és ideológiája közötti szerkezeti párhuzamokat. Ezt követően azután — a kapott elméleti bázis segítségével, az általa meghatározott keretek között — ábrázolni lehet a konkrét jelenségeket, véletlenszerű tényeket, a tudatformák viszonylagos önállóságát, „immanens” történetét, a „különböző oldalaknak egymásra való kölcsönhatását” stb.

Ez a marxi módszer kizárja, hogy az egyes tények esetlegesként, jelentésüktől megfosztva kerüljenek bemutatásra. Másrészt viszont elkerüli a leegyszerűsítő vulgarizálást is, amikor érzékelteti: a gazdasági alap nem hat gépiesen, meghatározó jellege csak végső fokon és nem minden egyes jelenség esetében érvényesül, hanem csak hosszabb periódusok egészében. A társadalmi időt veszi léptékkül, nem a pontos kronológiát. A formációelméletileg azonos helyzetek szerint csoportosít, így a későbbi, de fejletlenebb, azaz megelőző fejlettségi fokot képviselő társadalomalakulat (és ideológiája) a kronológiailag nála korábbi fejlett előtt kerül bemutatásra.

További — a gazdaság- és ideológiatörténet vulgarizáló rövidre zárását elkerülendő — módszer a vizsgálódás e két szintje közötti tényleges közvetítések feltárása. Ez egyrészt azt jelenti, hogy Marx a gazdasági kategóriák mögött látja azok valóságos hordozóját, a társadalmi embert, vagyis hangsúlyozza a gazdasági és a tudati mozgásokat összekapcsoló emberi-társadalmi viszonyok szerepét. „Ugyanazok az emberek — írja —, akik a társadalmi viszonyokat anyagi termelési tevékenységüknek megfelelően létrehozzák, termelik társa-

*Alkalmazott rövidítések: MEM = Marx és Engels Művei, MEGA = Marx – Engels Historisch-kritische Gesamtausgabe, *MEGA* = Marx – Engels Gesamtausgabe, MESZ = Marks i Engelsz Szocsinenyija, G = Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, D = Marx: A demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége (Doktori disszertáció).

dalmi viszonyaiknak megfelelően az elveket, az eszméket, a kategóriákat” (MEM 4, 125). Másrészt pedig nem mulasztja el bemutatni az emberek gondolkodását jellemző értékrendek, célrendszerek és eszközrendszerek módosulását, fejlődését.

Az emberi gondolkodás történetét már Hegel is egységes folyamatként szemlélte, ő azonban ezt a szellem önmozgásaként fogta fel. Marx úgy lép túl Hegelen, hogy nem veszítve el a tudatformák fejlődésének egységét, felmutatja ennek végső fokon meghatározó alapját. Feltehetően ezzel is összefügg, hogy – Hegeltől eltérően – nem ír filozófiatörténetet, nem foglalkozik a művészetek történetének stb. tárgyalásával, hanem elsősorban a gazdasági kérdésekre összpontosít. Így az egyes gondolkodók rendszerének bemutatásakor is jobban érdeklik a külső, formációelméleti, mint az immanens gondolkodástörténeti közvetítések – a belső „szakmai” problémákat (a gazdaságtan kivételével) kevésbé vizsgálja. Mindebből egyértelműen következik, hogy az ideológiai szféra ilyen történelemelméleti bázisú vázolása szerves részét képezi a marxi formációelméletnek. Az egyes gazdasági társadalomalakulathoz tartozó tudatformák bemutatása döntően segíti a formáció egészének jobb megértését.

Marx az emberiség fejlődésének összefolyamatát különböző szempontok szerint különböző szinteken ragadja meg. A gondolkodástörténeti vizsgálódás Marx formációelméletének szükségképpen azt a szintjét követi, amelynek keretében az egyes tudatformákról beszél. Eszerint az emberiség története legáltalánosabban három nagy társadalomtípus, a hagyományos, a polgári és a kommunista alapformáció segítségével írható le. Egy kevésbé általános megközelítésben ezen nagy alapformációk közé átmeneti formációk ékelődnek be (átmenet a polgári formációra, átmenet a kommunista formációra). A konkretizálás során az egyes formációk (hagyományos, polgárra átmenő, polgári, kommunistára átmenő, kommunista) még tovább tagolódnak.

Marx elmélete szerint az egyes formáció totalításában (a tisztán hagyományos és a tisztán kommunista kivételével) több olyan termelési mód található egymás mellett, illetve egymást áthatva, amelyek közül valamelyik általában domináns. Termelési módnak – legegyszerűbben megfogalmazva – azt a módot nevezi, ahogyan az emberek termelnek. Ennek alapján három nagy alaptípust különböztet meg: a hagyományos, a polgári és a társult termelési módot – amelyek konkrétabb megközelítés számára természetesen al esetekre oszlanak.

Ahogy Marx nem jellemzi az egyes formációkat egyetlen termelési móddal, ugyanúgy nem tartja őket egyetlen ideológiaformával jellemezhetőeknek. (Vagyis nem beszélhetünk pl. az antik, feudális, polgári stb. társadalom egységes ideológiájáról.) Bár a legtöbb formációban létezik uralkodó ideológiaforma – de rendszerint más ideológiatípusokkal együttélve, totalitásuk keretében.

Marx az ideológiaformák különbözőségét egyrészt a társadalmi formációk, másrészt ugyanazon társadalmi formációval szembeni nézőpontok, álláspontok különbözőségéből magyarázza. Itt azonban fel kell figyelni arra, hogy szoros összefüggést állapít meg a termelési módok és az ideológiai álláspontok között. A termelési mód három nagy alaptípusának tudati megfelelőjét az álláspontok három nagy alaptípusában, a patriarchális, a polgári és a proletár álláspontban ragadja meg. A tudati pozíció eszerint lényegében a valóságos vagy óhajtott termelési pozíció vetülete. (Természetesen nem szükséges egy adott réteg vagy osztály tagjának lenni, hogy álláspontjával azonosulni lehessen!) És ahogy Marx tovább bontja, konkretizálja a termelési mód alapformáit, úgy bontja tovább a nézőpontok alapformáit is.

A társadalmi gondolkodás történetét Marx alapvetően az egyes termelési módokhoz kötődő ideológiai álláspontok és a bennük kifejeződő értékrendek segítségével ábrázolja. A patriarchális álláspont alapformáját lényegében úgy jellemzi, mint amely döntően közösségi erőnyeket, közösségi értékrendet képvisel. A régiek, írja, „mindig azt vizsgálják, hogy a tulajdon melyik módja hozza létre a legjobb állampolgárokat . . . Ilymódon a régi szemlélet, amelyben az ember jelenik meg a termelés céljaként – bármilyen korlátozott nemzeti, vallási, politikai meghatározásban is –, igen magasztosnak látszik a modern világhoz képest” (MEM 46/I, 367). A közösségen belül fogyasztásra kerülő használati értékek termelése az uralkodó, hiszen fő cél a közösség fenntartása, mivel ez a feltétele tagjai fennmaradásának is. Eszköz a hagyományos viszonyok – akár erőszakos, mesterséges – megőrzítése. Így azután ideálként a közösség szolgálata, a meglevő állapotok konstans újratermelése, tehát egy statikus, fejlődésellenes lét szerepel: „a hagyományos és saját szükségleteiket szolgáló termelési módnak a szükségletek lezárt köre felel meg” (MEM 23, 126). Mindezzel alapvetően ellentétesként jellemzi Marx a csereérték szempontjaihoz kötődő polgári álláspontot, amely – mint a magángazdálkodás ideológiai vetülete – lényegében magánerevényeket, individuális értékrendet képvisel. Ennek fő eszménye az egyes egyén gazdasági (és a gazdaságra épülő egyéb területeken való) szabadsága. A termelés alapvető célja a meggazdagodás, azaz a társadalmi hatalom, a pénz növekvő mennyiségű megkaparintása. E folyamatot végigkíséri az állandó törekvés egyrészt a szükségletek bővítésére, másrészt a termelőerők permanens fejlesztésére, gyarapítására. Eközben új polgári emberi képességek, tulajdonságok (serénység, takarékosság, koncentrált figyelem, ön- és munkafegyelem stb.) jelennek meg erőnyekként. Ideál a hasznossági-eredményességi szempont érvényesülése, amelynek megvalósítása érdekében kifinomult gátlástalan módszerek jönnek létre. Fő magánerevény a siker – a közösség ennek pusztá eszköze. A dologi értékekért történő versengés háttérbe szorítja az emberi szempontokat.

A proletár álláspont – Marx megállapítása szerint – radikálisan szembefordul a polgári értékrend kiteljesedését képező tőkés célokkal és értékekkel. Keletkezésétől fogva tagadja az individuális és a dologi szempontok egeduralmát. Velük szemben közösségi értékekre hivatkozik és az emberi tényező nevében emel szót.

Természetesen fejlődése során valamennyi alapálláspont jelentős átalakuláson, formaváltozásokon megy át, fő vonásait azonban lényegében mindvégig megőrzi.

*

A következőkben kísérletet teszek arra, hogy – a vonatkozó elszórt marxizmus jegyzéseket viszonylag összefüggő képekbe rendezve – rekonstruáljam Marx nézeteit néhány olyan gondolkodóval kapcsolatban, akiket ő a polgárra átvezető formáció jellegzetes képviselőiként kezel. Az egyes rekonstrukciók felvillantani vélik, Marx nézeteinek prizmáján át, azt a folyamatot, amelynek során a patriarchálisról az árutermelői értékrendre való átmenet tipikus fejlődési fázisait tükröző álláspontok (Platón, Xenophón, Arisztotelész) jönnek létre. Utalni szándékoznak továbbá arra a – Marxnál következetesen érvényesülő – megközelítésmódra, amely (a nyilvánvaló különbségek ellenére) alapvető problémapárhuzamokat emel ki az antik és a feudális közösségek felbomlási folyamatának ideológiai vetületében.

Marx Platónt a patriarchális álláspont azon fejlettebb formája képviselőjének tekinti, amelyben az önellátás, a természetes termelés megfér a munkamegosztással és a csereviszonyokkal – sőt megköveteli azokat. Mindez ugyanis nem a használati érték szempontjának feladását jelenti Platónnál, hanem egy előrehaladottabb alakjának elfogadását. „A mennyiség és a csereérték. . . hangsúlyozásával a legélesebb ellentétben – írja Marx – a klasszikus ókor írói kizárólag a minőséghez és a használati értékhez tartják magukat. . . Ha alkalmilag a terméktömeg növekedését is megemlítik, akkor ezt csak a használati érték nagyobb bőségére vonatkozólag teszik. Egy szóval sem említik a csereértéket, az áruk olcsóbbodását. Ez a használati értéket szem előtt tartó álláspont uralkodik. . . Platónnál” (MEM 23, 342–343).¹ Számára a tényleges feladat a minőség javítása; tehát a jobb termék.² Mivel a dolgozók idejének még nincs önértéke, „a munkaidő megrövidítése nem érdekli” (MEGA II 3.1, 255).

Platón törekvése arra irányul, hogy az egyre jelentősebb mértékű, az egyéneket önállóbbakká tevő árutermeléssel szemben (amely a hagyományos társadalmat széttagolja, felbomlasztja, közösségi értékei helyébe pedig fokozatosan a magánönzést, a meggazdagodási, vagyis dologi célokat csempészi; azaz új értékrendet honosít meg) megőrizze a poliszállam egységét – a tradicionális formák közé való mesterséges visszazorítás révén. Ennek érdekében írja Az állam, vagyis az igazságosságról című művét is az általa kidolgozott ideális közösségről, amelyet Marx főképpen azért tart utópiikusnak, mert tulajdonképpen nem más, mint a meghaladottat visszahozni akaró anakronizmus.³

Platón gondolkodása szigorúan a polisz mint patriarchális közösség keretei között marad. Abból indul ki, hogy a polisz egésze számára az egyéni önellátásnál előnyösebb a közösségi önellátás, ezért elfogadja a munkamegosztás egy korlátozott formáját, amely (ellentétben a polgári munkamegosztással) nem a közösség ellenében, hanem érdekében történik és – Marx meghatározása szerint – valójában csak „foglalkozások megosztása” (MEGA II 3.1, 255). „Platónnál – emeli ki – a munka megosztása mint egy közösség gazdasági alapja van kifejtve, amelyben minden egyes a többiektől függ és nem önálló, a többiekkel való összefüggés nélkül szükségleteinek totalitását önmaga nem elégíti ki. A munka megosztása a közösségen belül fejlődik ki a szükségletek sokoldalúságából és a hajlamok egyoldalúságából, amely különbözőeknél eltérő, és ezért magát inkább ebben mint más foglalkozásban igazolja.” (MEGA II 3.1, 259).⁴

¹ E gondolat korábbi megfogalmazása: Platónnak „a minőség, a használati érték. . . a döntő és kizárólagos szempont.” (MEGA II 3.1 259)

² „A főszempont a jobb: a minőség. Csak az így említett helyen jön elő a több, különben mindig a jobb.” (MEGA II 3.1, 257)

³ A fiatal, még hegelianus nyelven fogalmazó Marx lényegében elfogadja azt a hegeli eredetű megállapítást, amely szerint „Platón az Államában a görög szubsztancialitást érvényesíti a szubjektivitás betörő elvével szemben. . . Hogy a platóni Állam ideál maradt,” teszi hozzá, magyarázatot kap „abban, hogy a platóni idea nyomunkövette a realitást” (D 139).

⁴ A gondolat főbb elemei megismétlődnek: „A különböző szükségletek, hogy őket kielégítsék, egy közösségben különböző tevékenységeket kívánnak meg; a különböző hajlamok különböző emberi természeteket inkább erre, mint más tevékenységre tesznek képessé.” (MEGA II 3.1, 258–259) „Platón a munka közösségen belüli megosztását a szükségletek sokoldalúságából és az egyének hajlamainak egyoldalúságából kiindulva fejti ki.” (MEM 23, 343)

Marx részletesen foglalkozik a polisz keletkezésének és a munkamegosztás fokozatos kiterjesztésének platóni leírásával; idézi, kommentálja, összefoglalja legfontosabb gondolatait. A polisz létrehozását abból vezeti le Platón, hogy az emberek rászorulnak egymásra. Feltétlenül szükségük van élelemre, lakásra, ruhára, amelyeket kétféle módon lehet megszerezni: természetes gazdálkodással vagy munkamegosztás révén. Mindenki beosztja idejét, maga művelve a földet, építve a házat, szöve a ruhát stb., vagy egyetlen kizárólagos foglalkozást űz – a közösség többi tagja részére is termelve. Platón az utóbbit tartja követendőnek; egyrészt, mert így hajlamaiknak, képességeiknek inkább megfelelő munkát végezhetnek, másrészt, mert nagyobb szakmai virtuozításra tesznek szert.⁵ „Fő szempontja az – írja Marx –, hogy a munkásnak kell igazodnia a műhöz, nem a műnek a munkához, ami elkerülhetetlen akkor, ha különböző műveltségeket űz egyszerre, tehát az egyiket vagy a másikat mint mellékmunkát űzi. 'Mert a tennivaló nem akar a tevő szabad idejére várni, hanem szükséges, hogy a tevő igazodjék a tennivalóhoz, de ne úgy, mint mellékmunkához. – Ez szükséges. – Eszerint hát több lesz minden, meg szebb és könnyebb, ha egy ember egyet csinál, természete szerint és a helyes időben, egyéb foglalatosságtól menten.' ('De Republica'. . .). . . Ha a műnek, mondja Platón, várnia kell a munkásra, akkor sokszor elszalasztják a termelés kritikus időpontját és elrontják a készítményt” (MEM 23, 343).⁶ Így módon a földművesnek, házépítőnek, takácsnak sem

⁵ „Állam. . . akkor keletkezik, ha az egyén már nem önellátó, hanem sok mindenre szüksége van. . . Szükségletünk fogja őt (azaz a poliszt) megalkotni.' A szükséglet hozza létre az államot. Eleinte csak a legközvetlenebb szükségleteket sorolja fel, táplálékot, lakást, ruházatot. 'Legelső és legnagyobb szükségletünk, hogy egyáltalán éljünk, létezzünk: az élelemszerzés. . . Másik szükségletünk a lakás, a harmadik a ruházat és így tovább.' Mármost hogyan kell a polisznak ezeket a különböző szükségleteket kielégítenie? Az egyik földműves lesz, a másik házépítő, más takács, cipész stb. Mindenkinek be kell osztani a munkaidejét és ennek egyik részében a földet művelni, a másikban építeni, a harmadikban szőni stb., hogy különböző szükségleteit önmaga kielégítse, vagy egész munkaidejét egyetlenegy foglalkozásra kell fordítania úgy, hogy nemcsak magának, hanem a többieknek is pl. gabonát termel sző stb. Az utóbbi jobb. Hiszen először is az emberek különbözőek természetes hajlamaik szerint, amelyek őket különböző munkák végzésére különbözően képesítik. (A szükségletek különbözőségének megfelel a hajlamok különbözősége az egyesben, akinek különböző munkákat kell végeznie hogy ezeket a szükségleteket kielégítse.) Valaki, aki pusztán egyetlen munkatevékenységet fejt ki, jobban fogja azt végezni, mint ha valaki sok mesterséget űz.” (MEGA II 3.1, 257) A kivonatolást követően Marx idézi is Az államból Szókratész és Adeimantosz párbeszédét: „Hogyan tesz eleget az állam ennyi igénynek? Úgy, hogy az egyik ember földműves lesz, a másik kőműves, a harmadik takács. . . Nem kell-e mindegyiküknek a maga termékét átengednie a többinek? Például a földműves egymaga szerezzen étket a többi négynek is, tehát négyszeres időn át vesződjék élelemszerzéssel a többi számára is? Vagy pedig velük ne törődjék, hanem csak magának termeljen negyedannyi élelmet negyedannyi idő alatt, a többi háromnegyed rész idejét pedig fordítsa ház-, ruha- és cipőkészítésre, s ne vegye nyakába a mások gondját, hanem csak magára dolgozzék? . . . Az előbbi rend könnyebb, mint az utóbbi. . . Először is egyik ember természete más, mint a másiké; más-más munkára alkalmas. . . Vajon hogyan jobb: ha egymaga több mesterséget űz vagy ha csak egyet? Ha csak egyet.” (MEGA II 3.1, 257–258) Vö. még: „Amit Platón mindenütt mint fődolgot emeli ki, hogy így (vagyis a munka megosztásával) minden művet *jobban* készítenek el.” (MEGA II 3.1, 259) „Neki a fődolgoz, hogy amikor valaki egy mesterséget mint kizárólagos foglalkozást űz, azt jobban elvégzi s tevékenysége, amit végez, egészen megfelel a követelményeknek, munkafeltételeknek” (MEGA II 3.1, 259).

⁶ Az idézetet Marx megismétli: MEGA II 3.1, 258. illetve tartalmát összefoglalja: „Ha valamit csak mint mellékmunkát űznek, akkor a termeléséhez szükséges időpontot gyakran elszalasztják. A munka nem várhat annak a szabad idejére, akinek el kell végeznie, hanem sokkal inkább a munkát végzőnek kell a termelés feltételeihez stb. igazodnia, ezért nem lehet mellékmunkaként űzni. Ha így valaki

érdemes a munkájához szükséges szerszámokat magának készíteni – ami a munkamegosztás kiterjesztését követeli meg.⁷

A további foglalkozási ágak létrejöttével kapcsolatban Marx kiemeli, hogy Platón bemutatja a kereskedelem egyes formáit éppúgy, mint a bér munkások sajátosságait és e különös megélhetési típus keletkezésének okait.⁸ Mindezeket túl az állam védelmének biztosítása érdekében indokoltnak tartja külön hadimesterségek és hadirend kialakítását – hiszen előnytelen lenne a harcászatot pusztá melléktevékenységként üzni.⁹

A közösség – különböző szükségleteit kielégítendő – kijelöli tagjait egy-egy mesterségre, amelyet azután egész életükben kizárólagos foglalkozásként kell gyakorolniuk. Az egyes társadalmi rendek így valójában e munkamegosztás megfelelői.¹⁰ „Platón Respublicája – mondja Marx –, amennyiben a munka megosztását mint az állam alakító elvét fejti ki, csak athéni eszményítése az egyiptomi kasztrendszernek” (MEM 23, 344).¹¹

A platóni elképzelés szerint a közösség tagjainak egymás terméktöbbletében csere közvetítésével kell részesedniük.¹² Ez megköveteli a pénznek az érték jelképeként történő elismerését és elfogadását. De – akárcsak a spártai vezetők – más pénzt akar belső és más külkereskedelmi használatra.¹³ Miközben kénytelen alkalmazni érték-

kizárólag egyetlen munkát végez a dolog természete szerint és a megfelelő időben, más dolgokkal viszont nem foglalkozik, akkor így mindent nagyobb mennyiségben és könnyebben fognak termelni.” (MEGA II 3.1, 257) Vö. még: amikor valaki egy mesterséget „mint mellékdolgot végez, a mű függ az alkalomtól, amelyet neki más dolgokkal való foglalkozása enged. . . a mesterséget nem lehet mint mellékmunkát üzni” (MEGA II 3.1, 259)

⁷„Platón azután tovább fejtegeti – írja Marx –, milyen további munkamegosztás vagy különböző foglalkozási ágak létesítése lesz szükséges. . . A földműves nem fog maga csinálni magának ekét, kapát és más mezőgazdasághoz szükséges szerszámokat, ha ezeknek 'jónak' kell lenni. Ugyanígy. . . a házépítő, takács stb.” (MEGA II 3.1, 258)

⁸„Kifejti azután a kereskedelem különböző fajtáit és ezért a kereskedők különböző fajtáit. Mint egy a sajátosságát a munkamegosztásnak köszönő emberfajta jelölte meg a bér munkásokat is. 'Akadnak egyéb szolgálatot tevő emberek is, akik értelmi képességeik alapján nem is igen volnának méltók a társulásra, de testi erejük révén a munkát jól bírják: ezek áruba bocsátják testi erejüket; ezt az árat bérnek hívják, és ezért bér munkás a nevük.' ” (MEGA II 3.1, 258)

⁹„Miután – írja Marx – különböző foglalkozások tömegét felsorolta, . . . áttér a hadimesterség elválasztására a többitől, ezért egy különös katonai rend keletkezésére. 'megállapodásunk. . . hogy egy ember képtelen eredményesen üzni sokféle mesterséget. . . Nos? Nem mesterség-e a harci küzdelem? . . . Márpedig a cipésznek megtiltottuk, hogy egyidejűleg földműves, takács vagy kőműves is legyen. Legyen csak cipész, így lesz a munkája tökéletes, és ugyanígy a többinek is csak egy foglalkozást adtunk: azt, amire kinek-kinek hajlama van, s amiben – minden mást félretéve, egész életében csak azt gyakorolva és az alkalmakat el nem szalasztva – tökélyre juthat; de vajon nem a legfőbb érdekünk-e, hogy a hadi dolgaink is jól sikerüljenek? . . . Az lesz a feladatunk, hogy kiválasszuk, milyen természetes ügyesség kell az állam védelmére.' ” (MEGA II 3.1, 258)

¹⁰Vö.: „munkamegosztás és a neki megfelelő különböző rendek.” (MEGA II 3.1, 259)

¹¹A gondolat korábbi megfogalmazása: „Egyébként – írja Marx – egész felfogása az attikai eszményített egyiptomi kasztrendszer talaján nyugszik.” (MEGA II 3.1, 259)

¹²„Hogy szerez magának most az egyik részvételt a többiek terméktöbbletére és a többiek hogy vesznek részt az ő termékfőlölségében? Csere által, eladás és vétel által.” (MEGA II, 3.1, 258)

¹³„Ókori írók, akik csak a fémforgalom jelenségeit figyelhették meg, a pénzürmét már jelképnek vagy értékjelnek fogják fel. Így Platón – írja Marx és lábjegyzetben még megjegyzi: – Platón: 'De Republica', II, könyv. 'A pénzürmé a csere jelképe.' . . . Platón a pénzt csak két meghatározásában mint értékmerőt és mint értékjelet fejti ki, de a belső forgalmat szolgáló értékjelen kívül egy másikat követel Görögországnak a külfölddel való forgalma számára.” (MEM 13, 87)

mérőként és forgalmi eszközként, addig fő törekvése arra irányul, hogy – anakronisztikus kísérlet formájában – megakadályozza továbbfejlődését, azaz a poliszközösséggel szemben a pénz önállóvá, idegen hatalommá válását, eszkből céllá változását – ami a közösségi kötelékek felbomlasztását jelenti. „Mihelyt az arany és az ezüst (vagy bármely más áru) – írja Marx – mint értékmérő és forgalmi eszköz (az utóbbiként akár test szerinti formájukban, akár jelképpel helyettesítve) kifejlődtek, pénzzé válnak, a társadalom közreműködése és akarata nélkül. Hatalmuk mint végzet jelenik meg, és az emberek tudata, különösen olyan társadalmi állapotokban, amelyek a csereértékviszonyok mélyebb fejlődésén tönkremennek, berzenkedik az ellen a hatalom ellen, amelyre egy anyag, egy dolog tesz szert velük szemben, az átkozott fém uralma ellen, amely merő hibbantagságként jelenik meg. . . Platón az államában erőszakkal meg akarja tartani a pénzt mint pusztá forgalmi eszközt és mértéket, de nem akarja, hogy pénzzé mint olyanná váljék.” (MEM 46/II, 391–392)

Platón ezt a világot, amelyben a természetadta közösséget az individualizmus, a magánönzés, az egyéni gazdagodás hajszolása bomlasztja, pusztá látszattá fokozza le. E véges, keletkező és elmúló, állandó mozgásban levő érzéki valóságot úgy kezeli, mint amely csak homályos tükörképe a lét vele szemben elhelyezkedő önálló szférájának, az örök, abszolút ideák mozdulatlan birodalmának.¹⁴ (Itt – kommentálja Marx – az anaxagoraszai anyagi jellegű ész – nousz – és Szókratész cselekvő szubjektív bölcsessége az eszmei ideák objektív világává alakul.)¹⁵ A filozófus, a bölcs célja ezen tökéletes ösképek gondolkodás (visszaemlékezés) révén való megismerése, illetve megvalósítandó erkölcsi követelményként történő képviselete az így felismert örök Jónak, ami „a reális világ valóságos kellése” (D 112). Ennyiben a filozófus közvetítő az érzéki és az eszmei birodalom között; gondolatrendszere valójában az abszolútum evilági megjelenése.¹⁶ A filozófus, a bölcs tehát – mondja Marx – „a vele szembenálló szubsztanciális világ túlvilági igazsága. Platón erről a meghatározottabb szemléletet alkotja magának, mikor azt mondja, hogy vagy a filozófusoknak kellene királyokká lenniök, vagy pedig a királyoknak filozófusokká, hogy az állam elérje rendeltetését. A sajátmaga türannosz-kijelölésében a maga részéről tett is egy ilyen kísérletet. Államában egyszersmind külön és legfőbb rendet alkot a tudósok rendje.” (D 112–113)¹⁷

¹⁴ „Platón ideái, filozófiai elvonatkoztatása a világ ösképei. . . Platón ezt a valósághoz való viszonyát úgy szemléli, hogy az ideáknak egy önálló birodalma lebeg a valóság felett (és ez a túlvilág a filozófus saját szubjektivitása) és benne elhomályosodva tükröződik.” (D 112) „Nemcsak léttel-bíró dolgok, hanem a lét szférája az, amit Platón az eszmeiségbe akar kivinni: ez az eszmeiség elzárt, sajátosan megkülönböztetett birodalom magában a filozófáló tudatban: minthogy pedig ez, híjával van a mozgásnak.” (D 113) Vö. még: „Platón szigorúan megkülönbözteti a léteket és a keletkezést.” (D 126)

¹⁵ „Szókratész gyakorlati mozgása megint általánossá és eszmeivé lesz Platónban és a *vous* ideák birodalmává szélesedik.” (D 136)

¹⁶ Vö.: „A cél mint a magában-való meghatározás, a filozófus valóságos akarása: a gondolkodás; e Jó reális meghatározásai: az immanens gondolatok. A filozófus valóságos akarása, a benne tevékeny eszmeiség” (D 112).

¹⁷ Vö.: „Filozófiai tekintetben fontos, hogy a platóni Államban az első rend a tudósok vagy bölcsök rendje.” (D 139)

Marx egyrészt bírálja Platón gondolatrendszerének dualizmusát,¹⁸ másrészt kimutatja annak szükségszerűségét – vagyis kétszemponútú értékelést ad, megkülönböztetve az elméleti-filozófiai és a konkrét történelmi nézőpontot. Mindenképpen ki kell emelni azt a módszertani eljárást, ahogy a platóni filozófiát ontológiailag megközelíti. Megállapítva, hogy Platón egy túlhaladott közösségi elvet tüntet fel mitikus formába öltöztetett örök ideaként, megvalósítandó eszményként, rákérdez a miéltre: hogyan lehetséges, hogy rendszerét nem önmagában alapozza meg?¹⁹

Platón etikája – Marx szavaival – „egy extenzív, a világot átfogó filozófiává vetődik szét” (D 112); ahogy az általános közösségi szempontnak rendeli alá az egyes egyéneket, úgy vezeti le az elvont általános ideákból az egyedi dolgokat. Marx felfigyel arra, hogy míg a tisztán filozófiai, metafizikai fejtegetésekben az abszolútumról csak negatív kép nyújtására szorítkozik, addig az alkalmazott, vagyis az etikai részben bemutatja pozitívan – ami együttjár mitikus forma alkalmazásával.²⁰ E mitizálásra társadalomformáló, pedagógiai célkitűzése kényszeríti. Marx észrevétele szerint ugyanis Szókratész immanens, evilági bázisú, gyakorlati tevékenysége révén szerzett szubjektív hitelén nyugvó etikájával szemben Platón objektív, transzcendens eszmei megalapozást kíván adni erkölcsstanának; elveit – bizonyítás gyanánt – az ideákból vezeti le.²¹ Így mint nevelő már nem is szubjektum, hanem az örök eszményi objektivitás puszta szócsöve. Szükséges tehát a meggyőződő fokozása érdekében a bölcs által képviselt „szubjektív bizonyosság objektív igazsággá” (D 141) emelése – ami mitikus formát igényel. Hiszen a transzcendens

¹⁸ Platón, mondja, nem „szünteti meg az érzéket, de megállapítja a létet az elgondoltról. Az érzéki lét ilyenképpen nem jut gondolathoz és az elgondolt is létbe hullik, úgyhogy két léttel-bíró birodalom áll egymás mellett.” (D 125)

¹⁹ „Az a kérdés ugyanis, hogyan történik meg, hogy Platón arra érzett törekvést, hogy a filozófia révén megismertnek pozitív, mindenekelőtt mitikus alapzatot adjon? Az ilyen törekvés a leginkább csodálkozásra méltó, ami egy filozófusról elmondható, midőn az objektív erőt nem magában a rendszerében, az idea örök hatalmában találja.” (D 141)

²⁰ Vö.: „Külsőlegesen erre [vagyis a platóni filozófia mitikus jellegének alapjára] a választ a platóni rendszer szubjektív formájában, tudniillik, a dialógus-formában lehet megtalálni és az ironiában. Ami egy egyén kijelentése és mint ilyen érvényesül, véleményekkel és egyénnel szembeni ellentétben, az valami támaszra szorul... De felvetődik a további kérdés, miért van ez a mitologizálás azokban a dialógusokban, amelyek kiváltképp erkölcsi-vallási igazságokat fejtenek ki, míg a tisztán metafizikai 'Parmenidész' mentes tőle, felvetődik a kérdés, miért mitikus a pozitív alapzat, és miért támaszkodik mítoszokra? És itt lüktet a tojás ugrópontja. Meghatározott erkölcsi, vallási, sőt természetfilozófiai kérdések fejtegetéseiben, mint a 'Timaios'-ban, Platón nem éri be az abszolútumról adott negatív taglalásával, itt nem elegendő mindent egy éjszakának az ölébe sülyeszteni, melyben, mint Hegel mondja, minden tehén fekete; itt Platón az abszolútum pozitív taglalásához nyúl, és ennek lényegi, benne magában megalapozott formája a mítosz és az allegória. Ahol az abszolútum az egyik oldalon, a lehatárolt pozitív valóság a másikon áll, s a pozitívumot mégis meg kell tartani, ott a pozitívum olyan közzéggé lesz, amelyen átragyog az abszolút fény, ott az abszolút fény mesés szín-játékká törik, és a véges, a pozitívum valami mást mutat, mint önmagát, lélek van benne, melynek szemében csodás ez a begubózás; az egész világ a mítoszok világává lett. Minden alak rejtély.” (D 141–142)

²¹ Miközben, írja Marx, Szókratész etikája immanens, belőle magából indul ki, addig a „mozgás Platónnál eszmeivé lesz” (D 112). Vö.: „Az abszolútumnak ez a pozitív taglalása és mitikus-allegorikus öltözködése a transzcendencia filozófiájának szökőforrása, szívverése, annak a transzcendenciának, amelynek egyúttal lényeges vonatkozása van az immanenciára, ahogy azt lényegileg széthasítja.” (D 142)

abszolútumnak a pozitív valóságban és pozitív valósággént kell megjelennie; ez pedig megköveteli a bölcs mítoszának kialakítását.²² Vagyis az abszolútum pozitív leírása szükségképpen, lényegileg csak mitikus formában történhet.²³

XENOPHÓN

Platónon túllép, de még nem jut el egészen a polgári álláspont elfogadásáig Szókratész másik tanítványa, Xenophón. Ennek megfelelően helyezkedik el Marx szerint az ő gondolatrendszere a patriarchális és a polgári értékrend határán. Egyrészt azt hangsúlyozza Marx, hogy a használati érték szempontja marad nála a döntő, a termékek minőségének javítását tartja fontosnak.¹ Másrészt viszont többször utal Platón jelentősen meghaladó polgári vonásaira: Xenophón, írja, „sok polgári ösztönrel bír, és ennél fogva gyakran emlékeztet mind a polgári morálra, mind a polgári gazdaságtanra” (MEGA II 3.1, 255). Marx e megállapításának egyik alapja, hogy – mint mondja – Platónhoz képest Xenophón „jellegzetesen polgári ösztönével már közelebb kerül a munka műhelyen belüli megosztásához” (MEM 23, 343).² Emellett a társadalmi munkamegosztást illetően szintén továbbmegy, mint a csupán a foglalkozások megosztásáig eljutó Platón, és a munka ilyen megosztásában azt tartja fontosnak, hogy ez lehetővé teszi a munka egyszerű tevékenységre redukálását,³ amely egyrészt könnyebb, másrészt nagyobb virtuozitást enged meg.⁴ Kimutatja, hogy a specializálódás – a termelő képességeinek fejlesztése

²² „Az abszolútum e pozitív taglalásával függ össze, hogy Platón számára egy egyén mint olyan, Szókratész a bölcsesség tükré, mintegy mítosza volt, hogy őt a halál és a szerelem filozófusának nevezi. ... az abszolútum pozitív taglalása összefügg a görög filozófia szubjektív jellegével, a bölcs meghatározásával.” (D 142)

²³ Az említett témakörökön túl Marx megjegyzi: a platóni filozófia vallás jellegének az „a jelentése, hogy egyetlen filozófus sem tanította a filozófiát nagyobb vallási lelkesültséggel, hogy egyetlen filozófus számára sem volt a filozófiának mintegy vallási kultusz-szerű meghatározottsága és formája.” De a platóninál „egyetlen filozófiában sem fejeződik ki világosabban a vallási és filozófiai elem ellentéte, mert... ott a vallás a filozófia meghatározottságában jelenik meg.” (D 140–141) Mindamellelt Marx később hozzáteszi: mitikus mozzanatában „a platóni filozófia csakugyan rokonságban van... minden pozitív vallással” (D 142). Egy másik kérdéssel kapcsolatban Marx helyeslően megemlíti: „Már Platón átlátta, hogy a törvénynek egyoldalúnak kell lennie és el kell vonatkoztatnia az egyéniségtől.” (MEM 2, 178)

¹ „Nála csak a használati értékéről van szó, a minőség megjavításáról.” (MEGA II 3.1, 255) Vö. még: MEM 23 342–343.

² Vö.: Xenophón „inkább részletezi a munkamegosztást, mint Platón, amennyiben az nemcsak egészében, hanem az egyes műhelyben is végbemegy.” (MEGA II 3.1, 255)

³ Platónnál „Xenophón tovább megy: amennyiben ő először a munka redukálását emeli ki a lehető legegyszerűbb tevékenységre” (MEGA II 3.1, 259). Továbbá: Xenophón „hangsúlyozza a munkamegosztás révén létrehozott munka redukálását az egyszerű munkára” (MEGA II 3.1, 255).

⁴ Xenophón hangsúlyozza az egyszerű munkában „könnyebben elérhető virtuozitást”. (MEGA II 3.1, 255)

mellett – jobb minőségű terméket eredményez.⁵ „A munkaidő megrövidítése őt nem érdekli – írja Marx – ... még azon az egy helyen sem, ahol kivételesen átmenetileg kiemeli, hogy több használati értéket fognak szolgáltatni. Még itt is csak több használati értékről van szó, nem a munkamegosztásnak a termékre mint árura való hatásáról.” (MEGA II 3.1, 255)⁶

Xenophón abban is túllép Platónon, hogy észreveszi: a munka megosztásának fokát meghatározza a felvevő piac nagysága.⁷ Egyáltalában a pénzzel kapcsolatban sok előremutató megállapítást tesz. Így felfigyel a nemes fémek és a többi áru lényegi különbségére. „Az aranynak és ezüstnek – mondja Marx – mint az örök árunak szembeállítás a többi áruval... már megvan Xenophónnál, de Vectigalibus [Utak és módok, vagyis a bevételi forrásokról] ... a márványra és az ezüstre vonatkozóan. 'Nemcsak az évek forgása során felviruló és elhervadó dolgokban dús ez az ország, hanem örök javakkal is bír. Bőséggel termett benne kő stb.' (tudniillik a márvány) ... 'Van olyan föld is, mely ha

⁵ „Xenophón elbeszéli – írja Marx –, hogy a perzsa király asztaláról étkeket kapni nemcsak megtisztelő dolog, hanem ezek az étkek sokkal ízletesebbek is, mint a többiek. 'És ebben nincs semmi csodálatos, mert ahogy a többi mesterség a nagy városokban különösképp tökéletesült, éppúgy a királyi étkeket is egészen sajátosan készítik el. Mert a kis városokban ugyanaz készít fekvőhelyet, ajtót, ekét, asztalt; sokszor ezenfelül még házakat is épít, és meg van elégedve, ha akár így is elégséges vevőkört talál megélhetéséhez. Tisztára lehetetlen, hogy egy ember, aki ilyen sokfélélt űz, mindent jól csináljon. A nagy városokban azonban, ahol mindegyik sok vevőre talál, elegendő egy kézművesség is, hogy emberét táplálja. Sőt sokszor nem kell ehhez még egy egész szakma sem, hanem az egyik férficipőket, a másik női cipőket készít. Itt-ott az egyik pusztán a cipők megvarrásából, a másik kiszabásukból él; az egyik pusztán kiszabja a ruhákat, a másik csak összeállítja a darabokat. Szükséges mármint, hogy a legegyszerűbb munka elvégzője munkáját feltétlenül a legjobban is csinálja. Éppígy van a szakácsmesterséggel is.' (Xenophón: 'Cyropaedia' [Kürosz neveltetése]...) A kizárólagos hangsúly itt a használati érték elérendő jóságán van” (MEM 23, 343–344). Az idézet megismétlődik (MEGA II 3.1, 255–256) a következő előzménnyel: „Xenophón elmeséli, hogy nem csak a megtiszteltetés miatt kell örömmel elfogadni a perzsa király asztaláról származó ételeket (mivel az ételek ízletesebbek). 'Hiszen valóban az élcysiklandóbb, ami a király asztaláról származik...'” (MEGA II 3.1, 255) – valamint folytatással: „'Tehát az, akinek a számára ugyanaz az ember a párnákat kitergeti, az asztalt megteríti, a kenyeret dagasztja, hol ezt, hol azt a főzeléket készíti, annak, gondolom, mindent úgy kell elfogadni, ahogy éppen sikerül. Ahol azonban elég munka egy embernek húst főzni, egy másiknak azt sütni, egy harmadiknak halat főzni, egy negyediknek azt sütni, egy továbbiak süteményt készíteni, mégpedig nem mintegy minden fajtát, hanem elég, ha egyetlenegy kívánt fajtát készít, akkor, gondolom, mindenkinek a terméke egész különösen tökéletes kell legyen. Ily módon, mert hagyják ételleivel foglalkozni, felülmúl mindenki mást.' (Ennél az elkészítésnél a Kürosz asztaláról való ételek mindenekelőtt kiváló tulajdonsággal rendelkeznek.)” (MEGA II 3.1, 256)

⁶ Vö.: „a klasszikus ókor írói kizárólag a minőséghez és a használati értékhez tartják magukat. A társadalmi termelési ágak elválása következtében az árakat jobban készítik el, az emberek különböző törekvései és tehetségei megfelelő működési területeket választanak maguknak; és korlátozódás nélkül sehol sem lehet jelentős dolgot művelni. A munka megosztása tehát tökéletesebbé teszi a terméket és a termelőt. Ha alkalmilag a terméktömeg növekedését is megemlítik, akkor ezt csak a használati érték nagyobb bőségére vonatkozólag teszik. Egy szóval sem említik a csereértéket, az áruk olcsóbbodását. Ez a használati értéket szem előtt tartó álláspont uralkodik ... Xenophónnál” (MEM 23, 342–343).

⁷ Platónnál Xenophón tovább megy, írja Marx, amikor „a piac kiterjedésétől teszi függővé azt a fokot, amelyre a munkamegosztás visszavezethető.” (MEGA II 3.1, 259) A gondolat megismétlődik: Xenophón „a munkamegosztásnak a *piac nagyságától* való függőségét tanítja” (MEGA II 3.1, 255), „a görög Xenophón... említi... azt a 'határt',” amit a piac terjedelme jelent a munka megosztására (MEM 20, 221), „már Xenophón is a munkamegosztás fokát a piac terjedelmétől függőnek tudja”. (MEM 23, 344)

bevetik, nem hoz termést, de ha bányásszák, többeket táplál, mint ha gabonát teremne.” (MEM 46/I, 85) Xenophón megfigyeli, hogy a pénz kincsként való állami felhalmozása nemzetközi fizetési eszköz funkciója miatt történik.⁸ Kimutatja, hogy békében és háborúban egyaránt nélkülözhetetlen jelentős mennyiségű pénz mint kincs birtokolása.⁹

Mindent egybevetve, Marx leszögezi: Xenophón Platónnál „sokkal jobban megközelíti a modern felfogást, bár ez nála a régieket jellemző marad”. (MEGA II 3.1, 255)

ARISZTOTELÉSZ

Arisztotelész az első olyan jelentős gondolkodó, aki – a változó társadalmi-politikai viszonyok hatására – úgy tud túllépni a polisz korlátain és keretein, hogy közben a közösségi lét pozitívumait igyekszik átmenteni egy szélesebb társadalmi kapcsolatrendszerbe – vagyis megőrzi a polisz maradáno értékét. Marx tehát nem véletlenül tartja őt legtöbbször az ókoriak közül;¹ természetesen nem mulasztva el hangsúlyozni nézeteinek az adott korszakban való gyökerezését. Ez utóbbi szempontból különösen jellegzetes és módszertanilag fontos az általa adott értékelés arról az elképzelésről, hogy „az ember természettől fogva. . . mint Arisztotelész véli – politikus” (MEM 23, 306).² Egyszerre mutat rá az állítás téves és helyes voltára. Miközben ugyanis tagadja a megállapítás igazságtartalmát, azalatt kiemeli valóság tartalmát: kora társadalmi valóságához kötöttségét.³

⁸ Xenophónra hivatkozva mondja Marx: „Már az ókoriaknál az állam részéről való kincsképzés főleg nemzetközi fizetési eszköz tartalékalapjának számított, ütköpes egyenértéknek rossz termékek esetén és segélypénz-forrásnak háborúban.” (MEM 46/II,344)

⁹ „Az arany- és az ezüstárak. . . hol a nemes fémek egyik levezető csatornáját, hol beözönlésük rejtett forrását alkotják. Rendes időkben csak az előbbi funkciójuk fontos a fémforgás gazdaságosság szempontjából” – írja Marx és bizonyítékként Xenophónt idézi: „A következő passzusban *Xenophón* a pénzt sajátos formameghatározottságában mint pénzt és kincset fejt ki: 'Az általam ismert valamennyi foglalatosság közül ebben az egyben senki sem nézi irigy szemmel az erre a foglalkozásra jövőket. . . Mert minél bőségesebbnek mutatkozik az ezüsbánya és minél több lesz az ezüst, annál többen mennek erre a foglalatosságra. Ha ugyanis valaki a háztartás részére elegendő házihozmít szerzett be, nemigen fog már többet vásárolni; ezüsből azonban senki sem szerzett annyit, hogy ne kellene neki még több, és ha valakinek bőségesen van belőle, akkor elássa a felesleget és nem kevésbé élvezi, mintha fel is használná. Amikor ugyanis az államok virulnak, akkor az embereknek igencsak szükségük van ezüstre. Mert a férfiak szép fegyverekre és jó lovakra és egyszerű házakra és berendezésekre akarnak költeni, az asszonyok pedig drágalatos ruhákkal és arany ékességgel törődnek. Amikor pedig az államok bajt szenvednek rossz termés vagy háború miatt, akkor, minthogy a föld nem terem, létszükségletekre és segédcapatokra még sokkal inkább kell a pénz.' ” (MEM 13, 103–104) Az idézetre hivatkozva mondja Marx: „Hogy az aranyat és az ezüstöt a gazdagság növekedésével növekvő mértékben használják luxustárgyakként, ez annyira egyszerű dolog, hogy az ókoriak számára teljesen világos volt” (MEM 13, 102).

¹ Vö.: MEM 29, 521

² Ehhez a hivatkozáshoz Marx hozzáteszi: „Arisztotelész meghatározása tulajdonképpen azt mondja, hogy az ember természettől fogva városi polgár.” (MEM 23, 306) A városi polgár és a politikus azonosítása azonban a korabeli társadalmi gyakorlatnak megfelelően magától Arisztotelésztől származik. Marx egy másik helyen egyértelműen leszögezi, hogy „a *politikai* terminus használata itt az *arisztotelészi gondolatban: politikai = városi és politikai állat = város lakó.*” (MESZ 45, 326) (Marx további megjegyzései a zóon politikón kifejezéssel kapcsolatban: MEM 46/I, 375, MEM 13, 152)

³ Vö.: MEM 23, 306

Hiszen az emberről és közegéről (mint a vizsgálat tárgyáról) alkotott vélemények többségében a gondolkodó alany szubjektivitása éppúgy helyet kap, mint az objektív valóság – vagyis bennük szubjektum és objektum viszonya tükröződik. Ily módon az embernek politikai lényként való meghatározása is inkább jellemzi a klasszikus görög ókort és az ennek nézőpontjára helyezkedő bölcselet (azaz a vizsgálódó szubjektumot, így Arisztotelészt), mint magát a leírt objektumot, az embert.

(Adalék ehhez a kérdéskörhöz, hogy Arisztotelész idézett definíciójában, amely szerint az ember természettől fogva politikus, nem kevesebb a morális követelmény, mint a tiszta tapasztalat. Marx is hivatkozik arra, hogy „Arisztotelész szerint az ember rendeltetése. . . 'zoon politikon', 'politikai állat' lenni” (MEM 5, 236). A definíciónak tehát nemcsak az az értelme, hogy az ember ilyen, hanem – mint általában a vele kapcsolatos különböző definícióknak – az is, hogy ilyen *legyen*, ha emberré akar válni. E két tényező (az empirikus valóság és a természetre épülő racionalitás által előírt erkölcsi parancs) összekapcsolása jellemzi Marx szerint Arisztotelész társadalomfelfogását, aki – mint kiemeli – elkezdte „az államot emberi szemmel nézni és természeti törvényeit az észből és a tapasztalatból . . . levezetni” (MEM 1, 102).)

Szintén Arisztotelész gondolatainak korhoz kötöttsége, ezáltal igazságtartalma és valóságtartalma egybeesésének a hiánya mutatkozik meg gazdasággal kapcsolatos nézeteiben. A nála kezdődő tudományos ökonómiai elemzéseket Marx igen nagyra értékeli és maga is gyakran hivatkozik egyes megállapításaira – egyidejűleg hangsúlyozva az érdemeket és a korlátokat. Fő korlátjának azt tekinti, hogy nem jutott el az érték fogalmának megalkotásáig, mivel nem jutott el az ennek alapját képező elvont emberi munka értékalkotó szubsztanciaként való felismeréséig. Ezt az elméleti tévedést azonban Marx semmiképpen nem tekinti egyúttal történelmileg is tévesnek, hanem kimutatja, hogy e közös szubsztancia megtalálásának olyan történelmi előfeltételei vannak, amelyek abban az időben még nem léteztek; vagyis az adott társadalmi fejlettségi szinttel éppen e hiányos meglátás az adekvát. Arisztotelész – írja – „maga megmondja, min szenvedett hajótörést további elemzése, tudniillik az értékfogalom hiányán. Mi az az egyenlő, vagyis az a közös szubsztancia, amelyet a ház az ágy számára az ágy érték kifejezésében képvisel? Ilyesmi 'valójában nem létezhet', mondja Arisztotelész. Miért? A ház az ágygal szemben annyiban képvisel egyenlőt, amennyiben azt képviseli, ami a kettőben – az ágyban és a házban – valóban egyenlő. És ez – az emberi munka. Hogy azonban az áruértékek formájában minden munka mint egyenlő emberi munka, s ezért mint egyenlő érvényű fejeződik ki, azt Arisztotelész magából az értékformából nem olvashatta ki, mert a görög társadalom a rabszolgamunkán alapult, ennél fogva az emberek és munkaerejük egyenlőtlensége volt természeti bázisa. Az érték kifejezés titkát, minden munka egyenlőségét és egyenlő érvényűségét, mert és amennyiben egyáltalában-való emberi munka, csak akkor lehet megfejtetni, amikor az emberi egyenlőség fogalma már népi előítélet szilárdságával rendelkezik. De ez csak olyan társadalomban lehetséges, amelyben a munkatermék általános formája az árúforma, tehát az embereknek egymáshoz mint árúbirtokosokhoz való viszonya az uralkodó társadalmi viszony. Arisztotelész lángesze éppen abban mutatkozik meg ragyogóan, hogy az áruk érték kifejezésében egyenlőségi viszonyt fedezett fel. Csak kora társadalmának történelmi korlátjai akadályozták meg őt annak felfedezésében,

miben is áll 'valójában' ez az egyenlőségi viszony." (MEM 23, 63–64)⁴ Vagyis Arisztotelész megállapítása az áruk közös szubsztanciájának lehetetlenségéről egyidejűleg bizonyul helyesnek és tévesnek. Ő ugyanis nem téved – de történelmileg helyes (mert adekvát!) állítása – mivel világtörténelmileg, ezért – elméletileg mégiscsak téves. Bizonyos „titkokat” tehát „csak akkor lehet megfajteni”, ha társadalmi korlátok ezt nem akadályozzák meg; a legtöbb tudományos igazság felismerése társadalmi állapotok függvénye. Ily módon az egyes elméleti szilárdságú megoldások csak történelmileg válnak lehetővé.⁵

Arisztotelész gazdasági tanításának egyik fő érdeme, hogy határozottan megkülönbözteti egymástól az egyes termékek kétféle felhasználását; a közvetlen fogyasztásban, illetve a cserében megnyilvánuló hasznosságát – modern kifejezéssel a használati értéket és a csereértéket.

Figyelemre méltó, hogy Marx az áru kettős (használati érték és csereérték) természetét Arisztotelészt idézve és rá hivatkozva fejt ki;⁶ hiszen ő volt az első, aki érdemben megvizsgálta az árutermelés jelenségét, felismeréseinek tudományos színvonalát pedig (történelmi meghatározottságok következtében) majd csak a modern polgári termelés kialakulásának időszakában élő gondolkodók érik el ismét. Mindezek alapján érthető, hogy az értékforma tárgyalásakor is visszautal Arisztotelészre.⁷ Egyrészt sorra veszi helyes meglátásait: lényegileg nem különböző valamely áru értékét pénzben vagy egy másik áruban kifejezni, értékviszony csak minőségileg egyenlővé, ezáltal összehasonlíthatóvá tett dolgok között jöhet létre. Másrészt megemlíti tévedéseit: Arisztotelész tagadja, hogy azonos minőségűek lennének a különböző áruk, és összemérésüket csupán gyakorlati segédeszköznek tekinti.

⁴ A gondolat lényegének korábbi megfogalmazása: „Amit keres, az az áruknak mint csereértékeknek az egysége, s ezt ő, az ókori görög, nem találhatta meg.” (MEM 13, 46)

⁵ Vö.: „a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, . . . még a legelvonatottabb kategóriák is. . . történelmi viszonyok termékei” (MEM 46/I, 30).

⁶ „*Arisztotelész*: 'De Republica'... 'Ugyanis mindegyik jószág használata kettős... az egyik a dolognak mint olyannak sajátja, a másik nem, mint a sarunak az, hogy lábbeliül szolgáljon, és hogy kicserélhető legyen; mindkettő a saru használati módja, mert az is, aki a sarut kicseréli a neki hiányzó dologra, pénzre vagy táplálékra, a sarut saruként használja; de nem annak természetes használati módján, minthogy a saru nem a csere kedvéért létezik. Ugyanígy áll a dolog a többi javakkal is.” (MEM 13, 11) Marx az idézetet csaknem egészében megismétli A tőkében: MEM 23, 87.

⁷ „Az egyenértékforma két utójára kifejtett sajátossága (a konkrét munka elvont emberi munkának, a magánmunka közvetlenül társadalmi munkának a formáját veszi fel) . . . megfoghatóbb lesz számunkra, ha visszanyúlunk ahhoz a nagy kutatóhoz, aki az értékformát – akárcsak oly sok más gondolkodási formát, társadalmi formát és természeti formát – először elemezte. Ez Arisztotelész. Arisztotelész először is világosan kimondja, hogy az áru pénzformája csak az egyszerű értékformának, azaz egy áruérték bármely tetszőleges más áruban való kifejezésének tovább fejlesztett alakja; ezt mondja ugyanis: '5 ágy = 1 ház'... 'nem különbözik' ettől: '5 ágy = ennyi meg ennyi pénz'... Arisztotelész továbbá átlátja, hogy az értékviszony, amelyben ez az érték kifejezés rejlik, a maga részéről feltételezi, hogy a házat minőségileg egyenlővé tesszük az ágygal, és hogy e nélkül a lényegi egyenlőség nélkül ezek az érzékileg különböző dolgok nem lennének mint összemérhető nagyságok egymáshoz viszonyíthatók. 'Csere', mondja, 'nincs egyenlőség nélkül, sem egyenlőség összemérhetőség nélkül'... Itt azonban megtorpan és lemond az értékforma további elemzéséről. 'Valójában hát lehetetlen'... 'hogy ilyes különböző dolgok összemérhetők', vagyis minőségileg egyenlők legyenek. Ez az egyenlővé tétel csak a dolgok igazi természetétől idegen valami, tehát csak 'a gyakorlati szükség kisegítő eszköze' lehet.” (MEM 23, 63)

Miközben ugyanis bármiféle közös szubsztancia elméleti feltételezése tarthatatlannak tűnik számára, addig kénytelen tapasztalni, hogy a cserében az eltérő áruk tényleges összehasonlítása gyakorlatilag végbemegy. A nyilvánvaló ellentmondást Arisztotelésznek fel kell oldania, amit a forgalom keltette látszat révén valósít meg: mivel minden áru a pénzben méri önmagát, ezért szerinte a pénz teszi a különböző árukat összemérhetővé. „Arisztotelész – mondja Marx – átlátja ugyan, hogy az áruk csereértéke előfeltétele az áruk árának: 'Világos, hogy... csere előbb volt a pénznél; miben sem különbözik ugyanis, hogy egy házért öt ágyat adunk-e, vagy pedig annyit, amennyit öt ágy ér.' Márrészt, mivel az áruk csak az árban rendelkeznek egymás számára a csereérték formájával, ezért szerinte a pénz révén válnak összemérhetőkké. 'Mindeneket fel kell hát becsülni; mert így lesz mindig csere és következésképpen közösség. Márpedig a pénz tesz mérték módjára mindent összemérhetővé és így egyenlővé, mert csere nélkül nincs közösség...' Úgy kászálódik ki zavarából, hogy az önmagában véve összemérhetetlen a pénz által összemérhetővé teszi, amennyire azt a gyakorlati szükséglet megkívánja. 'Valójában hát lehetetlen, hogy ilyen különböző dolgok összemérhetők legyenek, a gyakorlati szükség számára azonban ez elegendően megtörténik.' (Arisztotelész: 'Ethica Nicomachea'...)” (MEM 13, 46)

Mindenképpen fel kell figyelni arra, hogy Arisztotelész a közösséget, a társadalmat a cseréből vezeti le. Ez a hagyományos polisz és általában a természetadta vérségi közösség meghaladását jelenti, hiszen éppen a csere, a pénz mint (Marx szavaival) „*a társadalom eldologiasult köteléke*” (MEM 46/II, 423) az az új közösség, amely nem tűr meg maga mellett más közösséget. A közösségváltozásnak ez a történelmi ténye szükségképpen lecsapódik Arisztotelész gondolatrendszerében is. Így például a lényegében hasonló társadalomátalakulást kísérő polgári társadalmi szerződés-elképzelésekkel paralellként úgy mutatja be a pénzt, mint autonóm szerződő felek általános megegyezése révén létrehozott társadalmi köteléket.⁸ Marx – kiemelve, hogy Arisztotelész Platónnál lényegesen mélyebben érti a pénz természetét⁹ – utal a pénz keletkezésének arisztotelészi leírására. Eszerint az önellátó kisközösségek¹⁰ közötti cserekereskedelem termelte ki idővel az érték eme általánosan érvényes jelképét;¹¹ így az arany, ezüst stb. pénzként való meg-

⁸ „A pénz megegyezés útján lett a szükséglet csereeszközüvé. És ezért νομίσμα a neve, mert nem a természet révén, hanem a törvény révén van, és rajtunk áll, hogy azt megváltoztassuk és használaton kívül helyezzük” – idézi Marx a Nikomakhoszi Etikát, és kommentálja: – Arisztotelész... kifejezetten azt mondja, hogy a pénznek mint pusztán forgalmi eszköznek láthatólag pusztán konvencionális és törvényi létezése van, amint már a neve, νομίσμα jelzi, és aminthogy érmeként való használati értékét valóban csak magától a funkciójától kapja, nem pedig valami őhozá magához tartozó használati értékétől. 'Úgy látszik, a pénz *semmiség* és teljes egészében törvény által való, *de természetétől semmi, mivelhogy használaton kívül helyezve* semmit sem ér és nem is használható semmi szükségesre.” (MEM 13, 87)

⁹ Vö.: MEM 13, 87

¹⁰ Marx leszögezve, hogy a természetadta közösségeken belül eredetileg nem volt csere, megállapítja: „Arisztotelész ugyanezt jegyzi meg a magáncsaládról mint az őseredeti közösségről. Ámde a család őseredeti formája – korrigálja Arisztotelészt – maga is törzscsalád, s csak ennek történelmi felbomlásából fejlődik ki a magáncsalád. 'Ugyanis a legelső közösségben (ez pedig a háznép) nyilvánvaló, hogy nem volt erre' (ti. 'a csere') 'szükség.'” (MEM 13, 31)

¹¹ Vö.: „Ókori írók, akik csak a fémforgalom jelenségeit figyelhették meg, a pénzérmét már jelképnek vagy értékjelnek fogják fel. Így... Arisztotelész.” (MEM 13, 87)

szilárdulását.¹² (Utal továbbá arra is, hogy Arisztotelész helyesen hivatkozik e fémek értéknagyságának viszonylagos stabilitására.¹³) A „társadalmi megállapodás” eredményeképpen birtokosának a pénz – Marx megjegyzése szerint – „mint *társadalmi kézizálog*” [Arisztotelész] használ” (MEM 46/I, 77); szükséges tehát jelentős mennyiségével rendelkezni.

Arisztotelész megkülönbözteti a munkatermék természetes (azaz használati érték) és nem-természetes (csereérték) használatát, illetve ehhez kapcsolódva a csere természetes és nem-természetes formáját. Amennyire híve a pénzt eszközként kezelő cserének, annyira ellenzi a tőke céljait szolgáló változtatát. Ez utóbbi, öncéllá vált pénzhez való viszonyáról írja Marx: „Először a pénzben ... jelenik meg a kölcsönös társadalmi vonatkozásoknak egy szilárd, mindent legyűrő, az egyéneket maga alá besoroló társadalmi viszonyra való átváltozása. Éspedig annál kegyetlenebb ez a jelenség, mert mint előfeltételből a szabad, önhatalmú, csak a kölcsönös szükségletek révén a termelésben egymásra vonatkozó, atomisztikus magánszemélyekből nő ki ... Az ókori filozófusok ... ezt a pénz visszajárfordításának tekintik, visszaélésnek vele, amely szolgából úrrá lesz, leértékeli a természetes gazdagságot, megszünteti az egyenértékek arányosságát ... Arisztotelész ezért a forgalom Á–P–Á formáját, amelyben a pénz csak mint mérték és érme funkcionál, olyan mozgásnak tekinti, amelyet ő az oikonomikénak nevez, mint a természeteset és ésszerűt, viszont a P–Á–P formát, a khrématisztikét, mint természetellenest, célszerűtlent megbélyegzi. Ami ellen itt harcolnak, az csak az a csereérték, amely a forgalom tartalmává és öncéljává válik, a csereértéknek mint olyannak az önállósulása; azellen, hogy az érték mint olyan a csere céljává válik és önálló formát kap, eleinte még a pénz egyszerű, kézzelfogható formájában. A vásárlásért való eladásban a használati érték a cél; az eladásért való vásárlásban maga az érték.” (MEM 46/II, 391–392)¹⁴ Arisztotelész tehát – Marx értékelése szerint – a közvetett használati érték (az egyszerű forgalom, vagyis a vétel céljából történő eladás által közvetített használati érték) álláspontjára helyezkedik: csak azt az árut ítéli pozitívnak, amelyik mint csereérték használati érték – azaz használati érték megszerzésének eszköze.¹⁵

Hangsúlyozottan ki kell emelni azt a társadalomelméletileg is fontos összefüggést, hogy Marx a tőke jellemzésekor gyakran hivatkozik Arisztotelészre. Így például a pénznek mint tőkének mértéknélküli, végtelen körforgásával kapcsolatban hosszan elemzi a mások becsapására irányuló, abszolút meggazdagodásra törekvő khrématisztikeként felfogott tőke arisztotelészi bírálatát.¹⁶ Ugyancsak többször utal a kamattal, az uzsoratókéval

¹² Arisztotelész, írja, „szépen kifejti, hogy a különböző közösségek közti cserekereskedelemből miként fakad annak szükségessége, hogy egy sajátos árunak, mely tehát maga is értékes szubsztancia, a pénz jellegét adják. Mert amint az idegenekkel kiterjedtebbé vált a kölcsönös segítség a hiányzó dolgok behozatalával s a feleslegben levők kivitelével, *szükségyszerűségből* létrejött a pénz használata ... Megegyeztek hát abban, hogy a csereknél olyasvalamit adnak és fogadnak el, ami *maga is értékes lévén*, a jólkezelhetőség előnyével bír ... amilyen a vas és az ezüst vagy más efféle.” (Arisztotelész: „De Republica” ...)” (MEM 13, 87)

¹³ Vö.: MEM 13, 119

¹⁴ A marxi megállapítás magjának későbbi előfordulása: MEM 13, 104

¹⁵ „Birtokosa számára az áru már csak mint csereérték használati érték – mondja Marx és hozzáfűzi: – Ebben a meghatározottságban fogja fel Arisztotelész a csereértéket” (MEM 13, 24).

¹⁶ „Arisztotelész – írja Marx – szembeállítja a khrématisztikével (pénzszerzéssel) az oikonomikét (gazdálkodást). Az oikonomikéból indul ki. Amennyiben ez a szerzés művészete, annyiban az élethez

szembeni arisztotelészi ellenkezésre.¹⁷ Sőt, párhuzamba állítja a rabszolgák és a modern ipar szervezésének felügyeleti munkáját.¹⁸

Mindezekkel ellentétben Marx kritikusan viszonyul Arisztotelész rabszolga-felfogásához.¹⁹ Nem helytálló, írja, „hogy a munkás természetből *rabszolga* – bár *Arisztotelész* egyáltalán nincs messze ilyen véleményről” (MESZ 49, 54). Emellett azonban idézi azt a

szükséges és a háztartás vagy az állam számára hasznos javak megszerzésére szorítkozik.’ Az igazi gazdagság ... ilyen használati értékekből áll; mert az effajta birtoklásnak a jó élethez elegendő mértéke nem határtalan. De van a szerzés művészetének egy másik fajtája, amelyet kiváltképpen, s joggal, khrématisztikének neveznek, és amelynek révén úgy látszik, hogy a gazdagságnak és a birtoklásnak nincs határa. Az árukereskedelem’ (‘*ἡ καπηλική*’) szószerint szatócskereskedelmet jelent, és Arisztotelész azért választja ezt a formát, mert ebben a használati érték dominál) ’természeténél fogva nem tartozik a khrématisztikéhez, mert itt a csere csak a nekik’ (a vevőknek és az eladókknak) ’szükségesre szorítkozik.’ Ezért – fejt ki tovább – az árukereskedelem eredeti formája a cserekereskedelem volt, de ennek kibővülésével szükségszerűen létrejött a pénz. A pénz feltalálásával a cserekereskedelemnek szükségszerűen ... árukereskedelemmé kellett fejlődnie, és ez – eredeti tendenciájával ellentmondásban – khrématisztikévé, a pénzcsinálás művészetévé alakult. A khrématisztiké mármost abban különbözik az oikonomikétól, hogy ’számára a forgalom a gazdagság forrása ... Úgy látszik, hogy a pénz körül forog, mert a csere e fajtájának a kezdete és a vége a pénz ... Ezért az a gazdagság is, amelyre a khrématisztiké törekszik, határtalan. Miként minden művészet, amelynek célkitűzése nem eszköznek, hanem végső célnak számít, a törekvéseiben nem ismer határt, mert igyekszik mindjobban megközelíteni ezt a végső célt, míg azok a művészetek, amelyek csak célravezető eszközöket keresnek, nem határtalanok, mert maga a cél határt szab nekik, akképpen a khrématisztiké célkitűzésének sincs határa, hanem célkitűzése az abszolút meggazdagodás. Az oikonomikének, szemben a khrématisztikével, van határa ... az előbbi magától a pénztől eltérő valamire, az utóbbi a pénz gyarapítására törekszik ... E két egymásba fonódó forma felcserélése egyeseket arra késztet, hogy a pénz megtartását és határtalan gyarapítását tekintsék az oikonomiké végcéljának.’ (*Arisztotelész*: ‘De Republica’...’)” (MEM 23, 146–147) A khrématisztikének erre az arisztotelészi értékelésére visszautalva mondja Marx egy másik helyen: a „*pénzcsinálás* szerepel minden tevékenységforma végső céljaként” (MESZ 49, 96).

¹⁷ „Az uszoratőknél a P–A–P forma a közvetítés nélküli végpontokra, P–P-re rövidül, azaz pénzre, amely több pénzzel cserélődik ki, egy olyan formára, amely a pénz természetének ellentmond és ezért az árucseré álláspontjáról megmagyarázhatatlan. Ezért mondja Arisztotelész: ‘Mivel a khrématisztiké kettős valami, egyrészt a kereskedelemhez, másrészt az oikonomikéhez tartozik, s az utóbbi szükséges és dicséretreméltó, az előbbi a forgalmon alapul és joggal hibáztatható (mert nem a természetén, hanem köcsönös becsapáson nyugszik), ezért az uszorat teljes joggal gyűlölik, mert itt maga a pénz a szerzés forrása, s a pénzt nem arra használják, amire feltalálták. Mert a pénzt az árucseré számára teremtették, a kamat azonban pénzből több pénzt csinál. Innen a neve is’ (‘*τοκος*’: kamat és ivadék). ‘Mert az ivadékok hasonlóak nemzőikhez. A kamat pedig pénzből lett pénz, úgyhogy valamennyi szerzési ág közül ez a leginkább természetellenes.’” (MEM 23, 157) Vö.: „Az *antik* világban, a jobb korszakban, az uszora tilos (azaz nem volt engedélyezve kamat). Később törvényes. Igen uralkodó. Elméletileg mindig (mint *Arisztotelész*nél) az a nézet, hogy magán- és magáért-valóan rossz.” (MEM 26/III, 485)

¹⁸ „*Arisztotelész*: ... ‘Mert az ur’ – a tőkés – ‘mint olyan nem a rabszolgák megszerzésében tevékenykedik’ – a tőketulajdonban, amely hatalmat ad munka megvásárlására – , ‘hanem a rabszolgák felhasználásában’ – munkásoknak – manapság bérmunkásoknak – a termelési folyamatban való felhasználásában ... ‘Ez azonban nem valami nagy vagy fennkölt tudomány ... ugyanis csak parancsolni kell értenie azt, amit a rabszolgának elvégezni kell értenie ... Akiknek megvan rá a módjuk, hogy ne maguk vesződjenek az ilyesmivel, azoknál a felügyelő veszi át *ezt a tisztséget* – ők maguk pedig államügyekkel foglalkoznak vagy filozofálnak.’ ... Arisztotelész kereken kimondja, hogy az uralom, mind politikai, mind gazdasági területen, a hatalom birtokosainak vállára rakja az uralkodás funkcióit, hogy tehát gazdasági területen érteniök kell a munkaerő elfogyasztásához, s hozzáteszi, hogy e felügyeleti munkának nem kell nagy jelentőséget tulajdonítani, s ezért az ur, ha elég jómódú, a felügyelőnek engedi át azt a ‘tisztséget’, hogy ezzel vesződjék.” (MEM 25, 363)

gondolatot is, amelyben Arisztotelész árnyaltabban nyúl a kérdéshez: a rabszolgamunka szükségességét az önműködő szerszámok nem-létével hozza összefüggésbe.²⁰

A rabszolgaság témája a szükségszerűség problémakörével kapcsolatban szintén előkerül, mivel Marx megemlíti, hogy Arisztotelész nézete szerint a szükségszerűség a szabadoknál nagyobb, mint a rabszolgáknál.²¹ Ugyanis – vallja Arisztotelész –, míg a szabadok tevékenysége lényegében közös cél által meghatározott, hiszen számos kötelezettséggel bírnak, addig a rabszolgák cselekedeteiben sok a véletlenszerű, az önkényes. A szükségszerűség kérdésének másik felbukkanása: Marx indokoltnak tekinti Arisztotelész bírálatát a démokritoszi vak szükségszerűségről.²² Jogosnak tartja továbbá az arisztotelészi kritikát Platón egész valóságfelfogásáról éppúgy, mint ideatanáról.²³ Ahogy a Platónnál uralkodó általános közösségi szempontnak alárendelt egyének társadalmi súlya és önállósága Arisztotelésznél jelentősen megnövekszik, úgy kebelezik be nála az egyedi dolgok a platóni elvont általános ideák elkülönült birodalmát. Ily módon az eszmei általános – az ifjú Marx szavaival – „az egyediségbe foglalódik, amely azonban most a valóságos fogalmi egyediség”. (D 136) Ezzel a témával kapcsolatban Marx kiemeli még, hogy a platóni mitologizálást Arisztotelész egyszerűen üres-beszélésnek minősíti.²⁴

A vak szükségszerűség és az elkülönült eszmei általános tagadásához szervesen kapcsolódik a spekulatív logikai szemlélet jelentőségének az átértékelése. Az egyéni szempontok fontosságát észrevevő Arisztotelész számára szükségképpen megnövekszik a tapasztalás szerepe a megismerésben;²⁵ vagyis az egyénnel párhuzamosan az egyedi tapasztalatok súlya szintén felértékelődik. Miközben éppen egy vélt empiriára támaszkodva vallási jellegű következtetéseket is levon,²⁶ lelkesültsége alapvetően tudományos irányultságú²⁷ és pozitív tudásra törekvő marad. „A görögök pozitív filozófiája... Arisztotelész enciklopedikus tudománya.” (MEM 3, 123)

¹⁹Például ezt mondja: „olyan hatalmas gondolkodó, mint Arisztotelész, a rabszolgamunka értékelésében tévedett” (MEM 23, 83).

²⁰„Ha’, álmodozott Arisztotelész, az ókor legnagyobb gondolkodója, ha minden szerszám parancsszóra vagy éppen önnön sugallatra el tudná végezni munkáját, ahogyan Daidalosz mesterművei maguktól mozgottak, vagy ahogyan Héphaisztosz háromlábú állványai önnön sugallatra mentek a szent munkára, ha így a vetélők maguktól szólnének, akkor sem a mestereknek nem volna szükségük a segédekre, sem az uraknak a rabszolgákra.” (MEM 23, 380)

²¹Arisztotelész – mondja Marx – „a 'Metafizika'-ban azt tanítja, hogy a szabadoknál inkább uralkodik a szükségszerűség, mint a rabszolgáknál” (D 116).

²²D 31

²³D 112–113

²⁴D 141

²⁵Vö.: D 70

²⁶„Arisztotelész a többi görög filozófussal megegyezően az égitesteket örökkévalókká és halhatatlanokká teszi, mert mindig ugyanazon módon viselkednek; ... egy saját, magasabb, a nehézkedés hatalmának nem alávetett elemet tulajdonít nekik” (D 48). Ugyanez a gondolat részletesebben kifejtve: D 45–46. Vö. még: „Arisztotelész is a csillagokat isteneknek tartja, legalábbis közvetlen kapcsolatba hozza őket a legfőbb energiával” (D 107). Mindamellet „Arisztotelész – mint Marx megállapítja – ... az 'egyéni' szellem örökkévalóságát is, a pozitív vallások istenét is elvetette.” (MEM 1, 91)

²⁷D 140

Luthert olyan gondolkodóként kezeli Marx, aki polgári állaspontra helyezkedve ítéli meg a középkori patriarchális és a kibontakozó polgári társadalom határán mozgó állapotokat,¹ aminek egyik fő bizonyítéka, hogy elméletileg megalapozza és gyakorlatilag elindítja a németországi reformáció forradalmi polgári küzdelmét.²

Luther – akárcsak Arisztotelész – eltávolodik a patriarchális értékrendtől és az egyes egyénből indul ki. Az egyénnek ez a – nyilvánvalóan az árutermeléssel kapcsolatos – felértékelődése és egyáltalában egész reformatori tevékenysége azonban egyelőre szükségképpen hagyományos formában fejeződik ki;³ Marx megfogalmazása szerint az embert még a vallás meghatározásában vizsgálja Luther.⁴ Azon munkálkodik, hogy a vallásosság az intézményesült külső és ezért külsőleges közvetítésekből az egyéni belsőbe helyeződjön át.⁵

Luther a kialakulóban levő polgári értékrend híve, de ennek mérsékelt (azaz a tőkétől elhatárolódó) formáját képviseli, vagyis – Arisztotelészhez hasonlóan – nem radikálisan fordul szembe a hagyományos értékekkel, hanem pozitívumainak megőrzésére, továbbvitelére törekszik. A polgári árutermelés és pénzgazdálkodás tüneteként – mint Arisztotelész – ő is intenzíven foglalkozik gazdasági kérdésekkel – Marx tehát nem véletlenül nevezi a legrégebbi német nemzetgazdásznak.⁶ Amennyire híve Luther az áruterelésnek és a belső kereskedelemnek, annyira ellenzi a nemzetet szerinte tönkretévő külkereskedelmet. Mint a luxusfogyasztás ellenségét, őt idézi Marx az eredeti felhalmozás időszakát jellemző kincsképzés aszkézisével kapcsolatban: „A kincsképző egyébként – írja Marx –, ha aszkétasága tetterős munkálkodással van egybekötve, vallására nézve lényegileg protestáns, sőt puritán. Nem tagadható, hogy venni és eladni szükséges dolog, melyet nem lehet nélkülözni, és jószerivel keresztényileg is haszna lehet, különösképpen oly dolgokban, melyek a szükségét és tisztességet szolgálják, mert hiszen az ősatyák is vettek és eladtak barmot, gyapjút, gabonát, vaját, tejet és más javakat. Mindezek Isten adományai, melyeket ő a földből teremt elő és az emberek közt eloszt. De a külföldi kereskedelmet, mely Kalkuttából és Indiából és máshonnan hoz ide olyan árukat, mint drága selymeket és aranyholmikat és fűszereket, amelyek csak a pompát és nem a hasznot

¹ „Luther ... – írja a középkori-polgári társadalomnak a modern társadalom elemeibe való felbomlása idejében élt” (MEM 26/III, 479).

² Vö.: MEM 1, 385

³ Vö.: „Luther Pál apostolnak álcázta magát” (MEM 8, 105).

⁴ G 62

⁵ „Luther – mondja Marx – a külsőleges világ lényegeként ismerte fel a *vallást*, a *hitet*, és ezért szembelépett a katolikus pogánysággal, mint ahogy megszüntette a *külső* vallásosságot, amikor a vallásosságot az ember *belső* lényegévé tette, mint ahogy tagadta a laikuson kívül meglevő papokat, mert a papot a laikus szívébe helyezte át” (G 62). Ezt az ellentmondásos tevékenységet vö. még a fiatal, romantikus nyelvezetű Marx észrevételével: „Luther... azáltal győzte le az *alázatosságból* fakadó szolgaságot, hogy a *meggyőződésből* fakadó szolgaságot tette a helyébe. Azáltal törte meg a tekintélybe vetett hitet, hogy helyreállította a hit tekintélyét. Azáltal változtatta a papokat laikusokká, hogy a laikusokat papokká változtatta. Azáltal szabadította meg az embert a külső vallásosságtól, hogy a vallásosságot a belső emberré tette. Azáltal emancipálta a testet a lánc alól, hogy láncra verte a szívét.” (MEM 1, 385)

⁶ MEM 46/II, 357

szolgálják s az országból és emberekből a pénzt kiszívják, nem kellene beengedni, volna csak kormányunk és fejedelmünk. De nem erről akarok most írni; merthogy úgy tartom, végül is, ha már nem lesz több pénzünk, ezt ugysis abba kell hagynunk, mint a cifrálkodást és a zabálást is: amúgy sem segít semmi írás vagy tanítás, míg a szükség és a szegénység nem kényszerít bennünket.” (MEM 13, 98)⁷ E mértéktelenségek elleni lutheri polémia kapcsán kell megemlíteni, hogy – mint azt Marx is kiemeli – már látta a vásárlóeszközként és a fizetési eszközként funkcionáló pénz közötti különbséget.⁸

Luther – Arisztotelészhez hasonlóan – miközben elfogadja az árutermelést és pénzgazdálkodást, hevesen küzd a tőke azon alakjai ellen, amelyeket tanulmányozhatott korában, de – Marx megjegyzése szerint – „a tőkét természetesen csak két özönvíz előtti formájában, a kamatozó tőkéében és a kereskedelmi tőkéében ismeri.” (MEM 26/III, 479) Az uszorában és a tőkés kereskedelemben azonban így is észreveszi a közös tartalmat.⁹

Marx gazdagon idézi és kommentálja a gazdasági-társadalmi kérdéseket érintő főbb lutheri műveket (A kereskedésről és uszoráról, Prédikáció a gazdag emberről és a szegény Lázárról szóló evangéliumra, A papokhoz, hogy az uszora ellen prédikáljanak); ezek tartalmának megfelelően főképp a kereskedelmi tőke és a kamatozó tőke (uszora) lutheri jellemzésével foglalkozik. Kiemeli, hogy a fejedelmekkel szövetségben tevékenykednek a kereskedők, a nemesek és a parasztok rovására. Idézi azokat a lutheri gondolatokat, amelyek a kereskedőtőke jogtalanságait ostromozzák.¹⁰ Többször utal az ugyancsak a

⁷ Az idézet megismétlődik: MEM 46/II, 357 és ugyanitt folytatódik: „Isten bennünket németeket oda juttatott, hogy aranyunkat és ezüstünket idegen országokba kell küldeni, az egész világot gazdagítjuk és magunk koldusok maradunk. Angliának bizonyára kevesebb aranya volna, ha Németország meghagyná a posztóját, és a portugál királynak is kevesebbje volna, ha meghagynók a fűszereit. Ha kiszámítod, hogy egy-egy frankfurti vásáron mennyi pénzt visznek ki a német földről, szükség és ok nélkül: csodálkozni fogsz, miként lehetséges, hogy még akad egy fillér német földön. Frankfurt az az ezüst- és aranylyuk, melyen át német földről kifolyik minden, ami csak fakad és sarjad, amit pénzzé-érmévé vernek nálunk – ha a lyuk be volna tömve, akkor nem kellene most a panaszt hallanunk, hogy mindenfelé merő adósság és semmi pénz, hogy minden tartomány és város ki van uszorázva. De hadd csak, hisz hát így akarózik lenni: mi németek csak németek maradunk! Nem hagyjuk abba, hacsak nem muszáj!” (Az idézetnek ez a folytatása megtalálható még: MEM 13, 98.)

⁸ „Luther – írja Marx – különbséget tesz a pénz mint vásárlóeszköz és a pénz mint fizetési eszköz között. 'Ikret csinálj nekem a károsulásból, hogy itt ne tudjak fizetni és ott ne tudjak vásárolni.' ” (MEM 23, 131) Utalás ugyanerre a megkülönböztetésre: „Vásárlóeszköz és fizetési eszköz különbségét Luther hangsúlyozza.” (MEM 13, 107)

⁹ A hivatkozás Marxnál többször megismétlődik: „Ő már tudta, hogy a profitszerzés független a kölcsönzés vagy vétel formájától” (MEM 25, 327), „Őt nem zavarja meg a kölcsönzés és a vásárlás közti különbség; mindkettőben egyaránt felismeri az uszorát. Ami polémiajában különben a legcsattanóbb, az az, hogy a támadás fő pontjaként azt fogja meg, hogy a *kamat a tőkébe bele van növe*.” (MEM 26/III, 479), „*Kereskedni (vásárolni, eladni) és kölcsönözni*... Luther nem engedi magát megtevesztetni ettől a formakülönbségtől” (MEM 26/III, 483).

¹⁰ „Most a kereskedők igen panaszkodnak a nemesekre vagy rablókra” [Látjuk, miért vannak a kereskedők a parasztok és lovagok ellen, a fejedelmekkel], „hogy nagy veszedelemmel kell kereskedniök, s ezenközben megfogják, megverik, megsarcolják és megrabolják őket stb. Ha azonban ezt az igazságosságért szenvednék: akkor persze a kereskedőemberek szent emberek volnának... De mert oly nagy jogtalanság és keresztyénietlen lopás meg rablás történik szerte az egész világon a kereskedők által, még egymás között is: csoda-e, ha Isten úgy fordítja, hogy a jogtalanul szerzett ily nagy jószág ismét veszendőre vagy rablókékre jusson, s őket magukat ráadásul főbe verjék vagy fogságba vessék?... És a fejedelmeknek tartozásuk, hogy az ilyen jogtalan kereskedelmeket közönséges

fejedelmek és a kereskedőtőke kapcsolatára épülő – Luther által hevesen kritizált – monopóliumokra.¹¹

Luther azonban azt is világosan látja, hogy a kereskedelem uzsorává változik, amit ő vásárlási uzsorának nevez.¹² Vázolja azt a felhalmozási folyamatot, amelynek során az egyik oldalon egyre hatalmasabb vagyon gyűlik össze, a másik oldalon viszont parasztok, kézművesek stb. tömege veszíti el termelési eszközeit. Az uzsora végül még pártfogóját, a fejedelmet is felfalja. „Luther... elmondja – írja Marx –, honnan keletkezik az uzsoratóke, a polgár (kispolgár és paraszt), a lovag, a nemesség, a fejedelmek romlása által. Az egyik oldalon hozzááramlik a telepes polgárok, parasztok, a céhesek többletmunkája és *tetejébe munkafeltételeik* is, röviden a kis árutermelő, akinek pénzre van szüksége, hogy pl. fizessen, mielőtt árúját pénzzé változtatta, és bizonyos munkafeltételeit már vásárolja stb. Másrészt áramlik hozzá a járadéknak a birtokosaitól, amelyet elsajátít; tehát a tékozló, élvező gazdagságtól.” (MEM 26/III, 481)¹³

Luther az árutermelés és az árucseré képviselője, de – akárcsak Arisztotelész – az egyenértékek cseréjének álláspontjára helyezkedik. Erről a bázisról azonban látszólag

hatalommal megbüntessék és akadályozzák meg, hogy alattvalóikat oly gyalázatosan megnyúzzák a kereskedők. Merthogy ezt a fejedelmek nem teszik: ezért kellenek Istennek a lovagok és rablók, és általuk bünteti meg a jogtalanságot a kereskedőkön, és ezeknek kell az ő ördögeivé lenniök: éppen úgy, ahogyan Egyiptom földjét és mind a világot ördögökkel gyötreti vagy ellenségekkel rontja meg. Ígyen seprőzteti egyik fickót a másikkal, anélkül, hogy ezáltal azt adná értésül, hogy a lovagok kisebb rablók, mint a kereskedők: mivelhogy a kereskedők naponta az egész világot rabolják, míg egy lovag évente egyszer vagy kétszer, egyet vagy kettőt rabol meg... Ésaías szava szerint megyen: Fejedelmid lopóknak társai lettek. Mivel is felakasztatnak tolvajokat, kik egy guldent vagy egy felet loptak, és cimborálnak azokkal, akik mind a világot megrabolják és biztosabban lopnak, mint mindenki más, hogy igaz maradjon a szólásmondás: A nagy tolvajok felakasztják a kis tolvajokat; és ahogy a római szenátor Cato mondta: Az egyszerű tolvajok tömlőben és béklyóban senyednek, de a nyilvános tolvajok aranyban és selyemben járnak. Mit szól azonban végül Isten ehhez? Úgy fog tenni, ahogy Ezékiel által mondja, a fejedelmeket és a kereskedőket, egyik tolvajt a másikkal, össze fogja olvasztani, mint ólmot és rezet, éppen úgy, mint mikor egy város leég, hogy sem fejedelmek, sem kereskedők nem lesznek többé, ami aggodom, hogy már a küszöbön áll.” (MEM 26/III, 479–480) Az idézet – az utolsó szavak kivételével – megismétlődik: MEM 25, 312–313.

¹¹ Pl.: „Die Gesellschaft Monopolia”, így nevezi Martin Luther az ilyesfajta intézményeket.” (MEM 23, 290)

¹² „Ilyenképpen – idézi Marx – a *vásárlásból is uzsorát* csinálnak. De ez most túl sok egy falásra. Most az egyik darabról, a kölcsönzésbeli uzsoráról kell beszélünk, ha ennek véget vetettünk (az ítéletnap után), akkor a *vásárlási uzsorának* is majd a fejére olvassuk a textust.” (MEM 26/III, 484) Az idézet megismétlődik: MEM 25, 327.

¹³ A kommentált idézet: „Azt mondják nekem, hogy most évente mindegyik lipcsei vásáron 10 guldent, azaz százra 30-at vesznek; némelyek hozzáteszik ehhez a naumburgi vásárt is, úgyhogy százra 40 lesz: van-e több is, nem tudom. Pfuj neked, hova az ördögbe lyukad ez ki végül? ... Akinek most Lipcsében 100 forintja van, az évente 40-et vesz, azaz egy parasztot vagy egy polgárt elnyelt egy év alatt. Ha 1000 forintja van, 400-at vesz évente, azaz egy lovagot vagy gazdag nemest zabált fel egy év alatt. Ha 10 000-je van, 4000-et vesz évente, azaz egy gazdag gróft zabált fel egy év alatt. Ha 100 000-je van, ahogy lennie kell a nagy kereskedőknek, 40 000-et vesz évente, azaz egy nagy gazdag fejedelmet zabált fel egy év alatt. Ha 1 000 000-ja van, 400 000-et vesz évente, azaz egy nagy királyt zabált fel egy év alatt. És nem szenved közben veszedelmet, sem testében, sem vagyonában, nem dolgozik semmit, a kemencénél ül és almát süt: ilyképpen egy székbenülő rabló otthon kuksolhatna, és egy egész világot felzabálhatna tíz év alatt.” (MEM 26/III, 480) Az idézet megismétlődik: MEM 25, 581.

ellentmondásos következtetést kell levonnia: a kamatszedésnek nem merev elutasítását, hanem bizonyos esetekben az elfogadását. Ugyanis éppen a piaci egyenlőséget sértené, ha kamat formájában nem kárpótolnák azt a veszteséget, amelyet kölcsönadott pénzem késve visszafizetése miatt szenvedtem. Ilyen esetben a kamat mint kárpótlás szerepel; ez pedig – Luther szerint – a természetes jognak és az észnek megfelelő. Luther „miután kifejti – írja Marx –, hogy kamatot akkor lehet követelni, ha a kölcsönadó a kikötött határidőre nem kapja vissza pénzét, neki magának viszont fizetnie kell és ebből költségei támadnak, vagy ha ez okból eszik olyan profittól, amelyre vásárlással, például egy kertével, szert tehetett volna, így folytatja: 'Mivelhogy kölcsönöztem neked' (100 guldent), 'ezért íkret csinálsz nekem a károsulásból, hogy itt ne tudjak fizetni és ott ne tudjak vásárolni, és ilyképpen mindkét részben kárt kell szenvednem, ezt hívják úgy, hogy duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis [kettős károsulás, a felmerülő kárból és az elmaradó haszonból]...'" (MEM 25, 371).¹⁴ Ezzel a nézettel függ össze Marx megjegyzése, amely szerint Luther – a patriarchális értékrendtől eltérően – elismeri a kamat polgári jogosultságát.¹⁵

A kamat e természetes formáján túl azonban létezik tőkés formája is: az uzsora. (Marx kiemeli Luthernek azt az elképzelését, amely a kárpótlásként szereplő kamatnak az uzsorába való átcsapását írja le.¹⁶) És miközben a kárpótlást Luther egyértelműen igenli,

¹⁴ Az idézet megismétlődik: MEM 26/III, 486. Itt Marx az idézetet megelőző, A tőkében csak összefoglalt, részt is közli: „Nos jó, itt világilag és jogilag kell az ügyről beszélni (a teológiát azutánra kell tartogatnunk), hát így te, Baltzer, eszerint tartozol nekem adni a száz guldenon felül mindazt, amit a károsulás a mindenféle költséggel rásokasított.” [Költségen – szúrja közbe Marx – bírósági költségeket stb. ért, amelyek a kölcsönadónál, mert maga nem tudott fizetni, felmerültek.] „... Ezért méltányos, az ész és a természetes jog szerint is, hogy te mindent visszatéríts nekem, mindkettőt, a *főösszeget a kárral együtt*... Az ilyen károsulást a jogi könyvek latinul interesse-nek nevezik... Ezen a károsuláson felül még egy másik is megeshetik. Ha te, Baltzer, nem adod vissza Szentmihálykor a száz guldent, és kiáll nekem” [kinálkozik] „egy vétel, hogy megvehetnék egy kertet, szántót, házat vagy bármiféle földet, amelyből nagy hasznot vagy tápot húzhatnék, magamnak és gyermekeimnek, akkor ezt el kell szalasztanom, és te azt a kárt és akadályt okozod nekem, a te késlekedésseddel és alvásoddal, hogy soha többé nem juthatok ilyen vételhez stb.”

¹⁵ Marx az uzsora és a kamat történetének vizsgálatakor mondja: „*Üjkor. Luther.* Még a katolikus-pogány fogalmazás... De már megvédi polgári jogosultságát.” (MEM 26/III, 485)

¹⁶ „A kamatnak ez a belenövése a pénztőkébe... az, ami Luthert az uzsora elleni naiv zsémbelődésében annyira foglalkoztatja... – mondja Marx és idézi Luthert: – '... Miután meghallották, hogy Hans a kölcsönadott száz guldenjával kárt szenvedett és kárának méltányos megtérítését követeli, nosza, nekilátnak és minden száz guldenhoz hozzácsapnak ilyen kettős károsulást, ugyanis a megfizetés költségét és az elmulasztott kert vásárlását, éppen, mintha a száz guldenhoz *természetesen nőtt volna hozzá ilyen kettős károsulás*, úgyhogy ahol száz gulden van, azt kihelyezik és ilyen kettős károsulást számítanak rá, amit pedig nem szenvedtek el... Ezért uzsorás vagy, ki magad a költött károdát felebarátod pénzéből fedezed, pedig ezt a kárt neked senki nem okozta, és nem is bizonyíthatod, sem ki nem számolható. Az ilyen kárt a jogászok úgy hívják, hogy non verum, sed phantasticum interesse [nem igaz, hanem képzelt károsulás]. Olyan kár, amelyet ki-ki magának megálmodik... Nem áll tehát azt mondani, megeshettek volna a károk, hogy nem tudtam volna fizetni, sem venni. Máskülönbén úgy hívják, hogy ex contingente necessarium [az eshetőből szükség-szerű], abból, ami nincs, azt csinálni, aminek lennie kell, abból, ami bizonytalan, merő bizonyos dolgot csinálni. Hát ne falja fel az ilyen uzsora a világot rövid évek alatt... Véletlen szerencsétlenség, ami a kölcsönadóval megy, akarata nélkül, úgyhogy rendbe kell jönnie, de az ügyletekben fordítva van és épp az ellenkezője, itt keresnek és költenek kárt, a szükségét látó felebarátom, ezzel akarnak

addig az 'uzsorát – Arisztotelészre hivatkozva – természetellenesnek minősíti és féktelen indulattal támadja; a fejedelmektől, az antik példákhoz hasonlóan, az adósságok eltörlését követeli.¹⁷ Szatirikus hévvel ront neki annak a nézetnek, amely erényes felebarátai szolgálatnak próbálja feltüntetni az uzsorát;¹⁸ leleplezi ennek az egész törekvésnek,

táplálkozni és gazdagodni, lustálkodva és henyélve, tobzódni és pompázni más emberek munkájából, gondjából, veszedelméből és kárából; hogy a kemencénél üljek és hagyjam a száz guldenomat magam helyett az országban szerezni, és mégis, mert kölcsön pénz, biztosan a zsebemben tartsam, minden veszedelem és gond nélkül, kedvesem, ki ne szeretné ezt? ' (MEM 25, 371–372) Az idézet megismétlődik: MEM 26/III, 486–487, ahol Marx a folytatását is közli: „És amit a kölcsön pénzről mondtam, az a kölcsön gabonára, borra és ilyen jószágra is értendő, hogy ilyen kettős kár megeshetik bennük. De, *hogy ezen károk nincsenek természetesen hozzájárva a jószághoz*, hanem *véletlenül* örtenhetnek, és ezért nem lehet előbb kárba számítani, mígcsak meg nem történtek és be nem bizonyultak stb.”

¹⁷ „Uzсорának lennie kell – idézi Marx Luthert –, de jaj az uzсорásoknak. . . Minden bölcs, eszes pogány is az uzсорát szerfelett csúful feddette. Mint Arisztotelész mondja 'Politiká'-jában, hogy az uzсорa a természet ellen való, ez okból: mindig többet vesz, mint amennyit ad. Ezzel megszűnik minden erény közege és mércéje, amit úgy hívnak, hogy egyenlőt egyenlőért, aequalitas arithmetica stb. . . Ez azonban azt teszi, hogy gyalázatosan él, aki más emberektől elvesz, lop vagy rabol, és engedelemmel tolvajoknak és rablóknak hívják őket, akiket bitóra szoktak aggatni, azonközben az uzсорás szép tolvaj és rabló, és széken ül, amiért is *székbenülő rabló*knak hívják. . . A pogányok az észből ki tudják számítani, hogy az uzсорás négyszeres tolvaj és gyilkos. Mi keresztyének pedig olyan becsben tartjuk, hogy jószerivel imádjuk őket pénzük miatt. . . Aki másnak a táplálékát kiszívja, elrabolja és ellopja, éppen olyan nagy gyilkosságot követ el (amennyire rajta fordul meg), mint aki valakit éhen halat és tönkre ront. Márpedig az uzсорás azt műveli és közben biztos ül a székén, ámbátor inkább lógnia kellene a bitón, és annyi hollónak kellene fálnia őt, amennyi guldent lopott, ha ugyan volna rajta annyi hús, hogy annyi holló darabolhatná és osztozhatna rajta. . . A forgalmazók és uzсорások kiabálni fognak, hogy a pecsétes írásokat be kell tartani. Erre a jogászok hamarost és bőségesen megfeleltek. *In malis promissis*. Így mondják a teológusok, hogy a pecsétes írások, melyeket némelyek az ördögnek adnak, semmik, még ha vérrrel vannak is pecsételve és megírva. Mert ami Isten, jog és természet ellen van, az semmis. Ezért egy fejedelem, aki megteheti, nyúljon csak bele szaporán, tépje össze a pecsétes írásokat, rá se hederítsen stb. . . Imígyen nincs a földön nagyobb *ellensége az embernek*, az ördög után, mint a fősvény és uzсорás, mert *ez Isten akar lenni minden ember felett*.” (MEM 26/III, 487–488) Az idézet egyes részei megismétlődnek: MEM 23, 553–554.

¹⁸ „Uzсорa őurasága imígyen beszél: Kedvesem, amilyenek most a viszonyok, felebarátomnak nagy *szolgálatot* teszek azzal, hogy kölcsönzők neki százát ötre, hatra, tízre. És ő megköszöni nekem az ilyen kölcsönzést, mint különös jótéteményt. Szépen megkér érte, sőt ő maga készséggel és kényszerítetlenül ajánlkozik is, hogy nekem őt, hat, tíz guldent ajándékozzon százra. Hát ne vehetném ezt el uzсорásság nélkül jó lelkiismerettel? . . . Hadd dicsekedjen, díszelkedjen és pompázzon. . . Valaki pedig többet vagy jobbat vesz el, uzсорa az, és *nem* úgy hívják, hogy *szolgálatot*, hanem *ártalmat* tett felebarátjának, akárcsak a tolvajlásban és a rablásban történik. Nem minden szolgálat és nem minden van jól téve felebarátunknak, amire azt mondják, hogy szolgálat, és hogy jól vagyon téve. Mert a házasságtörő nő és a házasságtörő férfi nagy szolgálatot tesznek egymásnak és egymás tetszésére vannak. A lovag nagy lovagi szolgálatot tesz a gyűjtogató gyilkosnak, amidőn segítségére van az országúti rablásban, vidékek és emberek kifosztásában. A pápisták nagy szolgálatot tesznek a mieinknek, hogy nem mindnyájunkat fojtanak vízbe, égetnek el, gyilkolnak meg, rothasztanak el börtönben, hanem egynémelyikünket mégis életben hagyják és elkergetik őt, vagy elveszik, amije van. Maga az ördög nagy, mérhetetlen szolgálatot tesz azoknak, akik szolgálják őt. . . Summa, a világ telve van nagyszerű, pompás, mindennapos szolgálatokkal és jótéteményekkel. . . A költők egy Polyphemus nevű ciklopsról írják, hogy Ulyssesnek megígérte, megteszi neki azt a barátságot, hogy előbb társait fogja felfalni, őt meg utoljára. Igen, ez is szolgálat és finom jótétemény volt. Ilyen szolgálaton és jótéteményen szorgoskodik és iparkodik most nemes és nem-nemes, parasztok és polgárok; fel-

amely az erényesség képét akarja kelteni, a látszatteremtő voltát.¹⁹ Luther – mint Marx megemlíti – azt is bemutatja, hogy az uzsorás gazdagodási ösztönében az uralomvágy

vásárolnak, visszatartják, drágaságot támasztanak, felhajtják a gabonát, árpát és mindent, ami szükséges, annak utána a pofájukat törlik és mondják: Hja, ami szükséges, az szükséges, én átengedem az embereknek szolgálatképpen, ámbátor jól megtarthatnám és meg is tartanám: imígyen finoman rászedik és bolonddá teszik Istent... Ilyképpen szentté lettek az ember gyermekei... Így hát most már senki sem uzsorázhat, zsugoriskodhat, sem nem gonoszkodhat, a világ merő szentté lett, *mindenki szolgál a másiknak*, senki sem tesz a másiknak kárt... Ha azonban ezzel szolgálatot tesz, akkor a fene ördögnek teszi, ámbár a szegény szükségét látó ember rászorul ilyen szolgálatra, és bizony ezt szolgálatnak és jótéteménynek kell vennie, hogy nem szőröstül-bőröstül fálják fel... Megteszi és meg kell tegye neked ezt a szolgálatot” [az uzsoráért kamat fizetését], „*hahogy pénzt akar kapni*” – idézi Marx Luthert, majd hozzáteszi: „Látjuk a fentiekből, hogy az uzsorát, amely igen megnövekedett Luther idején, ugyanakkor már mint *„szolgálatot”*. . . apologetizálják. Már megvan az összeműködés-fogalmazás vagy harmónia-fogalmazás: *‘mindenki szolgál a másiknak’*.” (MEM 26/III, 484–485) Az idézet egy része megismétlődik: MEM 23, 181–182.

¹⁹ „Tizenöt esztendővel ezelőtt írtam az uzsora ellen – idézi Marx Luthert –, mivelhogy már olyan igen erősen elharapódzott, hogy nem láttam javulásra reményt. Az idő óta annyira felütötte a fejét, hogy *most nem is akar már vétek, bűn vagy szegény lenni, hanem* merő erénynek és tisztességnek dicsérteti magát, mintha az embereknek nagy szívességet és keresztényi szolgálatot tenne. Hol van hát segítség és tanács, merthogy a szegény tisztességgé és a vétek erénnyé lett?” (MEM 25, 581) Az idézet megismétlődik: MEM 26/III, 483–484 és ugyanitt folytatódik: „Seneca a természetes ész szerint szól. Deest remedia loci, ubi, quae vitia fuerunt, mores fiunt [Nincs ott orvoslás, ahol mi bűn volt, erkölcsé válik]. Németország azzá lett, amivé lennie kellett, az átkos zsugoriság és uzsora tönkre rontották... Elsőnek a *kölcsönadással* és *kölcsönvétellel*. Ahol pénzt kölcsönöznek és ezért többet vagy jobbat követelnek, vagy vesznek el, uzsora az, minden jog szerint megbélyegzett. Ezért mindazok, akik százra ötöt, hatot vagy többet vesznek a kölcsönzött pénz után, uzsorások azok, ehhez igazodjanak, és a zsugoriság vagy a Mammon bálványimádó szolgálóinak nevezetnek... Ugyanekképpen a gabonáról, árpáról és más egyéb javakról is azt kell mondani, hogy ahol többet vagy jobbat követelnek érte, uzsora az, lopott és rablott jószág. Mert kölcsönözni annyit tesz, hogyha én valakinek a pénzemet, jószágomat vagy szerszámaimat odaadom, hogy használja, ameddig szükségben van, vagy ameddig tehetem és akarom, és ő azt a maga idején visszaadja, oly jól, ahogy én azt neki kölcsönöztem.”

Szintén az erényesség látszatáról: „A törökök, a háborúskodók, a zsarnokok is gonosz emberek, de mégiscsak kell hogy élni hagyják az embereket és beismerjék, hogy gonoszok és ellenségek, és olykor némelyeken lehet, sőt kell hogy megkönyörüljenek. De az uzsorás és zsugori azt akarja, hogy mind a világ pusztuljon el éhségtől, szomjúságtól, bánattól és inségtől, amennyire rajta fordul meg, hogy csakis az övé lehessen minden és mindenki *tőle mint egy Istentől kapjon mindent és örökre jobbjá legyen*. Akkor nevet a szíve, ez felpeszdi a véré. Amellett fennen vonulni, nyusztos köntösben, aranyos láncokkal, gyűrűkkel, ruhákkal, a pofáját törölni, drágalátos, jámbor embernek tekintetni és dicsértetni, ki sokkalta irgalmasabb is, mint az Isten maga, sokkal barátságosabb, mint Isten Anyja vagy minden szentek... És amit Hercules nagy tetteiről írnak, hogyan bírt le oly sok monstrumot, rettentő szörnyet, hogy országot és embereket megmentsen. Mert az uzsorás nagy rettentő monstrum, mint a szakállas farkas, amely mindent elpusztít, többet, mint Cacus, Geryon vagy Antaeus stb. És mégis cicomázza magát és jámbor akar lenni, hogy ne lássák, hova lettek az ökrök (amelyeket hátrafelé húz be barlangjába).” „Igen remek kép, a tőkére egyáltalában, aki úgy tesz, mintha *tőle indulna ki az*, amit másoktól a barlangjába bevitt, de azáltal, hogy *hátrafelé* menetelteti, azt a látszatot adja neki, mintha *onnan jött volna ki*” – szúrja közbe Marx, majd folytatja az idézetet: „De Herculesnak meg kell hallania az ökrök és a foglyok kiáltozását és meg kell keresnie Cacus, szírték és sziklák közepette is, az ökröket megint el kell oldoznia a gaztól. Mert Cacusnak hívják azt a gázt, aki *jámbor uzsorás*, lop, rabol, mindent felfal. És mégis úgy tesz, mintha semmit sem művelt volna, és azt hiszi, senki sem kaphatja rajta, hiszen az ökröket hátrafele húzta barlangjába, a látszat és a lábnyomok úgy mutatják, mintha *kiengedte volna* őket. Igyen akarja az uzsorás is a világot rászedni, mintha hasznót hajtana és

mozzanata szintén szerepet játszik.²⁰ Az uzsorás lutheri jellemzését és bírálatát Marx így értékeli: „Szerfelett festői, és ugyanakkor találóan fogalmazza meg egyrészt a régimódi uzsorásnak, másrészt egyáltalában a tőkének a jellegét az 'interesse phantasticummal', a pénzhez és áruhoz 'természettől hozzászót károsulással', az általános hasznossági frázissal, az uzsorás 'jámbor' küllemével, aki nem olyan, mint 'egyéb emberek', azzal a látszattal, hogy ad, miközben elvesz, és kienged, miközben bevonszol stb.!” (MEM 26/III, 489)

ökröket adna a világnak, holott csak magamagához ragadja és felfalja azokat... Ezért az uzsorás és fősvény igazából nem rendes ember, nem is emberien vétkezik, szakállas farkasnak kell lennie minden zsarnokok, gyilkosok és rablók felett, kishíján olyan gonosz, mint maga az ördög, és nem mint ellenség, hanem mint barát és polgár közvédelemben és békében ül, és mégis iszonyúbban rabol és gyilkol, mint bármi ellenség vagy gyűjtogató gyilkos. És ha az útonállókat, gyilkosokat vagy fosztogatókat keréketörök és lefejezik, mennyivel inkább kellene minden uzsorást keréketörni és kizsigerelni és minden fősvényt elkergetni, kiátkozni és lefejezni...” (MEM 26/III, 488–489) (Az idézet nagy része megismétlődik: MEM 23, 553–554.) Vö. még: „A gazdag embert – idézi Marx Luthert – nem külső életmódja szerint kell tekintenünk, mert báránybőrbe öltözött és élete ragyog és takarosnak tűnik, és mesterien leplezi a farkast. Mert az evangélium nem korholja, hogy házasságtörést, gyilkosságot, rablást, káromlást vagy bármit elkövetett, amit a világ vagy az ész gáncsolhatna. Hiszen oly tisztas volt életében, mint az a farizeus, aki kétszer böjtöl hetente és nem olyan, mint egyéb emberek.” (MEM 26/III, 481)

²⁰ „Luther – mondja – a tőkés ódivatú, jóllehet állandóan megújuló formáján, az uzsoráson igen jól szemlélteti, hogy az uralomvágy a meggazdagodási törekvésnek egyik eleme.” (MEM 23, 553) Hasonló tartalmú utalás A tőke I. könyvének francia változatában: MESZ 49, 216.

SZEMLE

A TUDOMÁNY TÁRSADALMI TERMELÉSE*

H R O N S Z K Y I M R E

Két pólus között mozoghat a tudomány-szociológus, ha elemezni akarja a tudomány kognitív folyamatainak társadalmi meghatározottságát. Tekintheti a kognitív folyamatot belsőleg meghatározott, öntörvényű valóságnak, amelynek fejlődését a társadalom ugyan lassítani vagy gyorsítani tudja, de amelynek alapvető szerkezetét nem tudja befolyásolni. Ekkor a tudomány vezérlés jellegű modelljével dolgozik. Keresheti azonban a társadalmi döntések kogníciót alakító hatását is. 10–15 évvel ezelőtt a polgári tudomány-szociológia alapvetően az első modellel dolgozott. Ennek jegyében íródott pl. Ben-Davidnak a tudós történeti szerepének fejlődéséről írt fontos összefoglaló munkája.¹ Az 1977-ben évkönyv formájában megindult tudomány-szociológiai sorozat első kötetének íróit viszont alapvetően az érdekelte, hogy a társadalmi döntések mennyire és milyen mechanizmussal épülnek be a kognitív struktúrákba, mennyiben szabályozza a mindenkorai társadalom saját tudományát a kognitív struktúrák alakításával is.

A szerkesztőség állásfoglalása szerint a sorozat interdiszciplináris közelítésmódot akar érvényre juttatni a „tudomány társadalmi termelése” megértésében. Ez azt jelenti, hogy a szociológiai nézőpontba a filozófiai és történeti szemléletmód alkalmazását is beleértik. A tanulmányoktól elvárják, hogy a tudomány fejlődését a természeti és társadalmi folyamatok megértésére kialakított kognitív formák sokaságaként fogják fel, szakítva minden „monolitikus” sematizációval. Alapvető feladatnak tekintik, hogy egyesítsék a tudósok viselkedésének vizsgálatait a tudományos ismeretek fejlődésének szociológiai elemzésével és

mindkettőt a társadalmi fejlődés egészének elemzésében akarják elhelyezni, a tudományfejlődést annak integráns részeként fogva fel. Számukra a tudomány a „kognitív termelés” rendszere. Tisztázni akarják azokat a folyamatokat, amelyek során a kognitív termelés valamely partikuláris rendszere „tudományosként” intézményesül.

Az 1977-es évkönyv három részből áll. Az első a tudományok intézményesülésével, a második a tudomány kognitív struktúrái és a tudomány belső szervezete összefüggéseivel foglalkozik, a harmadik pedig társadalmi célok, politikai programok és tudományos normák cím alatt különböző témákról számol be.

A tudomány társadalmi termelése koncepciónak a szerzők által képviselt változatait, valamint az alapvetően közös kontúrt több tanulmány is megfogalmazza. A nyitó elemzés E. Mendelsohné. A tudomány alapvetően társadalmi természetű, vizsgálata ezért történeti-szociológiai, szociálpszichológiai és komparatív megközelítést követel – hangsúlyozza. Ezt a kiindulópontot az ún. externalizmus – internalizmus vitában való állásfoglalásként kell értékelnünk. (E vita a tudományfejlődés alapvető meghatározó tényezőiről alakult ki, lényegében már a harmincas években, elsősorban a (vulgarizáló jellegű), marxista tudománytörténeti elemzések és Merton bizonyos munkái, valamint az ezekkel szembe forduló íráskor nyomán.) Különös erővel kapott lábra az utóbbi évtizedben, a tudományfejlődés „logikájának” kidolgozására vonatkozó törekvések látványos kudarca után. 1963-ban a neves tudománytörténész, R. Hall nem minden alap nélkül azt kérdezhetette még – jóllehet objektíve már kissé paradox helyzetben –, hogy hova tűntek az

**The Social Production of Scientific Knowledge*, szerk. E. Mendelsohn, P. Weingart és R. Whitley, Reidel Co., Boston-Dordrecht 1977.

¹ *The Scientist's Role in Society*, Englewood, N. Y. 1971.

ún. externalisták, úgy véelve, hogy az internalista koncepció végleges győzelmet aratott. E könyv írói viszont elutasítják a tudomány determinált-ságának leszűkítését más intellektuális folya-matokkal, pl. a világnézettel, ideológiákkal való kölcsönhatására, ahogy elutasítják a tudomány-fejlődés „logikájának” lehetőségét, a tudomány-fejlődés logikai rekonstrukciójának módszerét is.

Mendelsohn koncepcióját a tudománytörténet írás formáiról alkotott kritikaként bontakoztatja ki. Kiindulópontját, mint minden nagyobb tudománytörténet írásról szóló metakritikáét, a tudomány művelőinek még mindig gyakori tudomány-tudománytörténet mítosza adja. Eszerint a tudomány története a jelen helyzetből retrospektíve megírt egyirányú halmozódási folyamat. A történészek a tudomány történetét a „pozitív vívmányok” megszületéseként ábrázolják, egyik óriástól a másikig ugorva. Saját legitimációjukat eleve nem tekintik kérdésesnek ezek a tudomány-történészek, hangsúlyozza, – apologeták inkább, mintsem elemzők. Történetírásuk a lehető leg-szorosabb értelemben internalista: a tudomány fejlődése a kísérleti-elméleti közege belül hatá-rozódik meg.

A történetírás egy fejlettebb formája az, amely előtérbe állította az intellektuális kon-textust. Kiemelve a közelítőmód általános érdemeit, Mendelsohn viszonylag erősen azt hangsúlyozza, hogy alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy lerombolódjon a naiv reflexiónak az újkori tudomány megszületéséről kialakított mítosza. Sokan tisztázták, mondja, hogy az újkori tudomány kialakulásában hermetika, alkímia és más egyéb, ma a tudománytól idegen tényezők alapvető pozitív szerepet is játszottak. Heterodox hatások érvényesültek a modern tudomány kialakulásában, vonja le következtetését, és egyre jobban megismerjük ezek konstruktív szerepét.

Ma már sok olyan tudománytörténeti munká-val találkozunk, elemzi tovább Mendelsohn, amely a tudományos intézmények történetét írja le. De bármilyen értékesek is ezek a leírások, nem látjuk bennük, hogy az intézmények hogyan alakították a kognitív folyamatokat, hogy az intézmények társadalmi kontrollt gyakoroltak felettük és nem látjuk a kognitív folyamatok szükségleteinek visszahatását sem. Mendelsohn olyan igazán szociológiai feladatot említ példának, mint a nemzeti tudányszervezési módok és a tudománymódszertan sokszor nemzetenként eltérő stílusa közötti kapcsolat tisztázását. Kuhn tört át a tudománytörténészek

közül a tudányszociológia felé, mondja, de ő sem állapította meg a kognitív struktúrák, sőt a fogalmak tartalma és a társadalmi, intézményi struktúrák kapcsolatát. E megjegyzése rávilágít az irányzat egyik specifikumára: az intézményi formákat a mindenkor tudomány kognitív folya-matai konstitutív elemeinek tekintik.

További kontúrokat kap Mendelsohn elkép-zelése, amikor rövid utalásokkal kitér a har-mincas évek vulgármarxista, marxista, ill. mer-toni tudányszociológiájára. A marxisták hang-súlyozták a tudomány társadalmi meghatározott-ságát, mondja, de túl egyszerű modelljük, pusztá korrelációk megállapítása, nem gyakorolható széles körű hatást. Nézete szerint a tudománytörténet írás történetének még fontos és tisztázatlan kérdése, hogy miért alakult ki e harmincas években született koncepciókra a következő évtizedekben oly erős ellenhatás és miért éppen a „zavarosabb” hatvanas években jutott a tudomány társadalmi determinált-ságának koncepciója erőteljes szerephez.

Két rövid esettanulmány egészíti ki Men-delsohn írását. Az egyik a 19. század közepi német redukcionista orvosi iskola történetének szociológiai magyarázatát körvonalazza. (Ösztön-zésére monográfiában is feldolgozták ezt a törté-netet.) Néhány különös hangsúllyal használt kategória vissza-visszatérő alkalmazásával a tudomány társadalmi termelése koncepció itt jelleg-zetesen mendelsohni jelleget ölt. A redukcionista irányzat – mondja – a növekvő társadalmi instabilitás légkörében jött létre, amelyet forradalmi és reformmozgalmak jellemeztek. A redukcionista mindegyike fiatal volt, fellépésük gene-rációs vitát is mutat. Lázadtak a régi tudomány belső intézményi rendszere és intellektuális kontrollja ellen. Ennek részét képezte a régi tudomány világnézeti paradigmája, a fiziológiai ide-alizmus elleni támadás.

A társadalmi reform, ill. a tudomány és orvoslás reformja szorosan összekapcsolódott. Jól demonstrálja ezt Wirchow lapja, amelyik orvosi – politikai hetilap volt. Valamennyien a kispolgár-ságból származtak, marginális helyzetben voltak a társadalomban, elidegenedett értelmiségi csoportot képviseltek. A társadalmi és intellektuális autoritás hanyatlása „ellenfogalmak” ki-dolgozására bátorított. A mechanisztikus redukcionizmus így nem egyszerűen változást jelentett a magyarázati sémában, hanem antiautokratikus tett is volt. A krízis feltételei között a választás-nak ugyanakkor radikálisnak kellett lenni. Mendelsohn óv attól, hogy példájából valamiképp

történelemmagyarázó általános sémát csináljanak, de elég szignifikánsnak tekinti azt abban a vonatkozásban, hogy bizonyítja a tudás szociológiájának kidolgozhatóságát.

Másik esettanulmánya, vázlata „Társadalmilag létrehozott episztemológia” alcím alatt kerül tárgyalásra. Mendelsohn alapkonceptiója az, hogy a modern tudomány alapvető episztemológiája társadalmi döntésekkel formálódott ki és a társadalmi folyamatokkal való kölcsönhatásban fejlődött tovább. A társadalmi érdekeknek döntések formájában való érvényesítése, amely döntések a kognitív folyamatok alapvető elemeivé válnak, ez talán a második legjellegzetesebb tézise a könyv írógárdájának. Miért a XVI–XVII. században kapta meg az újkori tudomány alapvető kontúrait? Egy bizonyos – mondja –, hogy erre a kérdésre egyszerű választ adni nem lehet. A modern tudomány társadalmi, politikai, szellemi instabilitás közepette született. Kereskedelmi és technikai csoportok új szükségletei jelentkeznek, elidegenedett értelmiség alakult ki. A tudomány megújítása ideológiai jelleggel is bírt, társadalom-átalakító, edukációs programba épült bele. Az új ismeret iránti igény az ismeretszerzés demokratikusabb jellege iránti igénnyel párosult. A társadalom megújítását szem előtt tartó rétegek álláspontja egybeesett a tudomány megújítását célzó törekvéseivel. Tudatosítanunk kell – mondja – (s ez tulajdonképpen az utóbbi évtizedek vonatkozó tudománytörténeti kutatásainak összefoglalása a szociológusok által), hogy a modern tudomány kialakulásában legalább két fő szakasz volt. „Fel kell ismernünk, hogy az összeomlás periódusa, amely a természethez fűződő emberi kapcsolat forradalmára vonatkozó nyilatkozatokat létrehozta, alapvetően eltér azoktól a feltételektől és erőktől, amelyek a későbbi konszolidációt kialakították.” Amíg az első az ellenkultúra és a tranziens mozgalmak (pl. rózsakeresztesek), szakadár vallások, felnövekvő új osztályok kora és a polgárháborúk, addig a tudósok második generációja már egészen más körülmények között működik. Tevékenységüket „a pozitivisták kompromisszum” jellemzi (Lenoble), ami megfelelő koruk politikai valóságának. Amíg a modern tudomány megszületésében alkotó szerepet játszottak azok a mozgalmak, amelyek a hermetikát, alkímiát, mágiát fejlesztették, addig az új tudomány elhatárolta magát tőlük. Mi üzte hát ki a tudomány berkeiből ezeket, ha csupán intellektuális erő nem volt elég? – mondja Mendelsohn –, kérdésével is jelezve, hogy nem tekinti kielégítőnek a modern tudomány kialakulását

internalista rekonstrukcióit. A társadalmi lehetőségeknek megfelelően az új tudomány a politika és az erkölcs vonatkozásában semlegességet hirdetett: instrumentális, csak eszközértékkel bíró ismeretek szerzésére határolta le magát. Demonstrálja ezt Mendelsohn Hooke ismert állítására hivatkozva, de az Académie del Cimento kevésbé ismert hitvallásával is: „Sohasem szándékozunk senkivel sem vitába szállni. . . de ha mégis, akkor egyik kísérletről a másikra átmenve.” Az akadémiák és tudós társaságok az ellenőrzés sémáit hozták létre, az új tudomány kapuőröiként működtek. A Tudományos Forradalom második generációja a konszolidáció és az épületépítés feladatát kapta. A szekuláris és egyházi autoritással a lehető legjobb békét kötötték és a határokat saját érdekükben szigorúan őrizték. Állandóan élesítették episztemológiát, ill. módszer-definíciójukat és öntudatosan eltávolították az áltudományos szférákat.

A társadalmi rendet alkotó erők és nem kognitív kényszerek játszottak tehát döntő szerepet a megismerés tudományos útjának megállapításában. Bizonyosan megvolt az empirizmus a magasszintű technikusoknál – mondja Mendelsohn –, de úgy tűnik, hogy a kísérletezés nagyon jelentős új szerepét társadalmi erők közvetítették.

Mendelsohn írását egy Yates idézettel kezdi arról, hogy az új mechanikai-matematikai tudomány mindenáron kiküszöbölte a mágus internalizáló látásmódját. A folyamat eredménye a világ teljes externalizálása lett, a szellem feláldozása. Jóllehet ez téves volt, véli, a tudomány fejlődésében sohasem korrigálták teljesen. Olyan típusú állítás ez, amelynek története az utóbbi fél évszázadban elsősorban a racionalizmus elleni támadáshoz fűződik. Felülvizsgálva az újkori tudomány kialakulástörténetét, Mendelsohn talán nem a misztikával, mágiával, alkímiával elveszett korszakot sírja vissza, nem az analitikus racionalitás ellensége, jóllehet mondanivalója ebben a tanulmányban nem tűnik mindig tisztának. Azt akarja kihangsúlyozni, hogy milyen társadalmi kompromisszumok révén alakult ki az újkori tudománynak az a határozott formája, ami eszközértékű funkcionálását lényegében mindmáig folytonosan biztosítja.

Történetfilozófiaiilag pontosabban fogalmaz Van den Daele tanulmánya: „A tudomány társadalmi termelése, a pozitív tudomány meghatározása és intézményesítése a 17. század második felében.” Írását Van den Daele az internalista és

externalista közelítésmód elegáns összehasonlításával kezd: rivális programok ezek. Az első tudományfejlődés olyan rekonstruálása, amelyben az (elsősorban a 17. század vitatott tudományforradalma) intellektuális struktúrák endogén fejlődéséből és belső átalakulásaiból áll. A másik program szerint az átalakulás oka a társadalom kulturális, gazdasági, technikai állapotában található meg. Nemcsak logikailag rekonstruálja tehát az internalista program a tudományfejlődést, hanem a történeti magyarázat igényével is fellép. E meghatározás fényében világosan látható, hogy az internalista rekonstrukció nemcsak eltűrhet mint kiegészítést bizonyosfajta szociológiai elemzést, hanem akár igényelheti is. Az alapvető probléma azonban az, hogy eleve úgy tekintjük-e a tudományt, mint amelynek fejlődési törvényszerűségei önmagukban meghatározottak, vagy pedig a tudományt történetileg valóságosan konstruálódónak fogjuk fel. Az előbbi esetben a szociológia csak azt hivatott tisztázni, hogyan lassította, vagy gyorsította a mindenkori társadalom a tudomány eleve determinált fejlődését. Ebből következnek pl. olyan további részletek, hogy az egyes diszciplínák fejlődéstörténete lényegét tekintve azonos (az azonos belső logika érvényrejtetése!), a később kifejlődöttek le-másolják a korábban kialakultak fejlődését stb. Ha viszont a tudomány sokféle és története során sokféleképpen intézményesül, akkor a tudomány fejlődésében hatott szociológiai tényezők a módszerek változásainak alkotó mozzanataivá válhatnak. A módszerek fejlődése és a társadalmi tényezők kölcsönhatása vonatkozásában ez az tézis, amelyben leginkább összesűrűsödik a tudomány társadalmi termeléséről kialakított koncepció.

Van den Daele azonnal le is vonja a koncepció egyik következményét: a modern tudomány kialakulásában alapvető szerepet kapnak bizonyos normatív tényezők, döntések, amelyek bizonyos társadalmi szerep meghatározását és intézményesítését jelentik. A modern tudomány kialakulása, hangsúlyozza Van den Daele, szembeállítva koncepcióját az internalista programmal – nemcsak „a világkép mechanizálásából” állt, hanem egy társadalmi szerep meghatározásából is intézményesedéséből is. Normatív semlegesítés játszódtott le, amely elhatárolta a tudományt a társadalom, politika és vallás vonatkozásában. Legitimáció elhatárolással – ebben foglalható össze az új társadalmi jelenség, az újkori tudomány életre segítésének folyamata. A fejlődésnek a Royal Society és a Francia Akadémia adott stabilitást,

paradigmatikus jelleget. Tudományos standardok határozódtak meg és ezek az intézmények átvették a társadalmi kontroll gyakorlásának szerepét. Először jött létre olyan infrastruktúra, amely a tudományos munkának viszonylagos folytonosságot tudott biztosítani. A tudományt csak a „hasznos mesterségektől” nem szakították el. Van den Daele itt vitatkozik Ben-Daviddal, aki szerint a tudomány intézményesülése egy scientista társadalom átalakító program elfogadásából állt volna. Daele szerint viszont – s ez tűnik helyesebbnek – a tudomány intézményesítése éppen semlegesítését biztosította.

A tudományfejlődés rekonstrukciójának internalista változata szerint a tudomány fejlődése (empiricista vagy éppen racionalista változatnak megfelelően), valamiképpen a belső bizonyítási folyamatban megy végbe. A cezúrák kialakulásának társadalmi döntések folyamataként való jellemzése vagy az az árnyaltabb felfogás, hogy a cezúrákban kognitív tényezők mellett normatív elemek is alapvető szerepet kapnak, éppen ezt a zártágot tagadja. Van den Daele rekonstrukciójában a baconianizmus az angol forradalom, ill. a restauráció előtt szociális és politikai reform is volt, antiautoriánus, antielitariánus, progresszív, pedagógiai idealista és humanista. A restauráció alatt viszont már nem ez a tudomány stabilizálódott: politikai-educációs ambícióit fel kellett áldozni. A tudomány a kísérleti kutatás funkcionalizmusára redukálódott. A magyarázó célkitűzések redukálódtak és az ismeret emancipatorikus hatását azonosították magával az ismerettel. A visszalépés az ontológikus ismerettől a matematikai felé, a tudomány tényleges módszere lett. A tudomány elválasztotta magát a scientista mozgalom célkitűzéseitől, amelyek összekapcsolódtak az igaz természetismeret fogalmával és az ismeretek társadalmi, politikai és edukációs értékét a tudás objektivitásával azonosította. Az ismeretszerzés intézményesítésének fejlesztése biztosította a haladás kiszolgálását, de a tudomány módszerébe csak a funkcionalitást építették be, nem pedig a haladás tényleges szolgálatát. Amikor azután a tudomány kárai sem váltak tagadhatóvá, akkor a felelősséget a tudomány semlegességének tételéből kiindulva az alkalmazásra hárították.

„Nem a belső történet eseménye a tudomány modern struktúráinak kialakulása, hanem sokkal inkább olyan lépés, amellyel a tudomány belső története létrejött.” Van den Daele ezen állításában az irányzat nézőpontját aforizmatikusan láthatjuk. Sőt a célkitűzés az állítást némileg túl-

élessé is teszi, elhomályosítva azt a lehetőséget, hogy a funkcionalista nézőpont bizonyos pozitív lehetőségeit a modern tudomány későbbi történetére is érvényesíteni tudja. Létrejött ugyanis a modern tudomány „homogén közege” mondhatjuk lukácsi terminológiával, ahol persze e homogén közegnek sokkal gazdagabb tartalma van, mint a pusztán instrumentális hatékonyságú tudás megszerzésének biztosítása. A homogén közeg létrejöttével a társadalmi érékváltozások eredményei mint az e közeget módosító döntések jelentkeznek, mint eltolódások a tudomány feladatainak hangsúlyozásában (csupán a magyarázat és előrelátás funkciójának eltérő súlyozására gondoljunk itt eltérő korszakokban) és a tudomány módszereinek, új módszereknek tudományosként való kodifikálásában. Természetesen ezek az új kritériumok beépülnek a tudomány közegébe és visszafelé tekintve a folytonos és belső fejlődés, a korábbi korszakok belső tudományos meghaladásának látszatát adják.

A tudományfejlődés rekonstrukciója két lehetőség előtt állt – foglalja össze véleményét Van den Daele. Ha az egyetlen történetileg lehetséges jelöltnek a pozitív tudományt tekintjük, akkor a történetész csak előbukkanása esetleges körülményeit tisztázhatja. Ha azonban a modern tudomány kialakulása a tudomány társadalmi és kognitív struktúrájára vonatkozó döntéseket is tartalmazott, akkor a tudományt meghatározott társadalom számára kidolgozott eszközként kell felfognunk. A XVII. század alternatívái közül az valósult meg, amelyben a tudomány reflexív horizontja a tudomány növekedéséé lett, és a tudomány társadalmi jelentése kívül került magán a tudományon, mint társadalmi szerepének problémája. Ez az „önmagára orientált érdeklődésű”, „tisztá tudomány”, tendenciáját tekintve specialista, differenciálódó és a hivatássá válás felé mozog. E meghatározódás következtében a tudomány társadalmi jelentése a tudományhoz képest, mint alkalmazás, külsőlegessé vált. A tudomány mint eszköz kumulatív tendenciát mutat, a tökélfelhalmozáshoz hasonlítható. A tudomány társadalmi szerepének megújítására vonatkozó mai törekvések – mondja Deale –, amelyben természetismeret és humán emancipáció belsőleg kapcsolódna össze, felvetik az alternatív kognitív struktúra kiépítésének lehetőségét is. Van den Daele véleménye szerint ebben a vonatkozásban a jelenlegi tudomány alternatíváját inkább a megváltozott társadalmi kontextusban működő pozitív tudomány jelenti: a tudomány társadalmi rekonstrukciójának határai mindenekelőtt a társadalomban vannak és nem a tudományban.

W. Lepenies fejtegetése segít tisztázni a tudomány társadalmi termelésének a tanulmányok írói által vázolt koncepcióját, egy változatát adva annak. Bizonyos strukturalista eredményeket felhasználva, ő a tudomány kutatásának, mint egysegített diszciplinának a koncepcióját igyekszik körvonalazni. Változások vannak – mondja – a tudomány tanulmányozásának módszerében, filozófiai-történeti-szociológiai kérdéskomplexum alakult ki, amelyben a vizsgálódás állandóan kereszt-referenciákat követel meg. Lepenies Habermasra hivatkozva hangsúlyozza, hogy a tudománytörténetírásnak a tudományfejlődés elméletére kell koncentrálni, ami racionális rekonstrukciót igényel. A rekonstrukció viszont lehetővé teszi, hogy a történeti folyamatot előre-lássuk. A korábbi történetírás elsősorban a kontinuitásra ügyelt és ezt a diszciplinatörténetben vélte megtalálni. Az új típusú kutatásnak több diszciplinát egyszerre kell vizsgálni, állapotokat kell megkülönböztetni a tudomány történetében és leírásukra közös tematikus kategóriákat (durchlaufende Kategorien – utal a névválasztással Lepenies Gehlenre) kell keresni: a tudománytörténetírásnak a diszkontinuous mozzanatra kell koncentrálni.

Alapvető hatása lenne a tudománytörténetírásra, ha szoros kapcsolatot építene ki a történeti antropológiával. A fő feladat: történeti periódusok megállapítása, a kultúrák összehasonlító elemzése. A történeti antropológia jogosultságát demonstrálja, hogy lassan kiderül, hogy olyan szoros kapcsolat van az alapvető tudományos feltevések és a történetileg domináns mentalitástípusok között, amelyre korábban nem is gondoltak. Az externalizmus–internalizmus vitát meghaladó módszer alapvonalaait a következő jelenti: a tudomány tárgyát, elméletét, szervezetét mint időben változó struktúrákat kell rekonstruálni, ezeket egymással összefüggésbe hozva kimutatni a fenti kategóriák változatait az adott területek mindennapi világában. Ez jelenti együttesen a módszertanilag elsődleges internalista rekonstrukciót, majd ezután ezt kell az exterinális tényezőkkel összekapcsolni.

A könyv második része (A kognitív struktúrák társadalmi relációi a tudományokban) az ontológiai és episztemológiai elkötelezettségek és a tudomány belső szerveződése bizonyos összefüggéseit teszi vizsgálat tárgyává. Whitley tanulmánya (Változások a tudományok társadalmi és intellektuális organizációjában) meghatározott elméletideál iránti elkötelezettség és a tudomány belső szerveződésének összefüggéseivel foglalkozik. Kiindulópontja szerint egy sajátos elmélet-

ideál intézményesedése olyan tudományszervezési normákhoz vezet, amelyek befolyásolóan hatnak a tudomány további termelésére, pl. azzal, hogy sajátos autoritásstruktúrák épülnek ki. Elemzése szerint a fizika fejlődése sajátos elmélet-ideált hozott létre, ami az elméleti és kísérleti fizika diszciplináris elkülönülésének tudományszervezési formájában is intézményesült. A fizikában a legnagyobb értékű az ismeretek axiomatizált, formalizált formában való kifejtése lett. A matematikai formalizmus választóvív lett nemcsak a laikkal szemben, hanem a tudományon belül is. Ennek eredményeként kisebb értékűnek tekintenek egy fontos kísérleti eredményt, ami új jelenséget ír le, mint egy új formalizmus kialakítását. A tudomány feladatvállalása a kialakult presztízshierarchia következtében torzulást szenved. Az axiomatikus kifejtés ideálja (a tudomány statikus teljessége), a tudományos elit kiképződésével státuszszimbólummá és a tudományos pozíció megerősítésének eszközévé válik. Ezzel belső mechanizmus képződik ki, amely akadályozza a kutatás forradalmi megújítását. Egyben a tudomány bürokratikus irányíthatóvá válik, ami megjelenik a tudósképzés formáiban stb. A fizikának ez az ideálja hatást gyakorol más természetű tudományokra is, a biológiára, ökonómiára, földtudományokra. Deformálja azok célkitűzéseit, olyan belső presztízsskálákat, feladatvállalásokat sugall, amelyek idegenek azok feladataitól. Arra a kérdésre, hogy miért lehetett a fizikában egy belső munkamegosztást létrehozni elméleti és kísérleti fizika elkülönítésének formájában, amikor más tudományok hasonló törekvései sokkal kevésbé jártak sikerrel, Whitley elsősorban Georgescu-Roegen elemzéseinek felhasználásával felel. (Több olyan elemzés is létrejött a hatvanas évek végén, amely válaszolni kívánt a fenti kérdésfeltevésre, talán Georgescu-Roegené talált a legszélesebb körű fogadtatásra).² Eszerint a fizika analitikus kifejtésmódja, axiomatizáló törekvései sikerének titka sajátos tárgykialakításában van, és e tárgykialakítás korlátozott lehetőségeihez kötött. Az analitikus kifejtés ugyanis csak „diszkrét módon megkülönböztethető” tulajdonságok és kapcsolataik vizsgálatánál alkalmazható – mondja Georgescu-Roegen. A vizsgálati tárgynak e sajátossága tette lehetővé a mechanika sikereit, axiomatikus formáját, ami ma is – impliciten legalábbis – a tudományideálunkat alkotja. Ezzel szemben a fogalmak nagy része „dialektikus”, azaz átfedésben van az ellentétével. Ilyen viszonyok kifejtésénél pedig az axiomatizáló törekvés-

nek szükségszerűen csődöt kell mondania. Ezért nem különülhetett el elméleti és kísérleti kutatás diszciplína formájában a fizikán kívül, és a fizika diszciplináris felépítésének erőltetése más tudományokban károkhoz vezet. Fel lehet állítani a tudományok egy sorát, aszerint, hogy mennyire jellemzi őket az, hogy a kombináció új mozzanat kialakulásához vezet, ami nem vezethető le pusztán az elemi összetevők tulajdonságaiból. Ez a „konfiguracionális jelleg” és erősödése azt eredményezi, hogy a tudományszerveződés a mechanikától erősen eltérő formákat ölt. Pl. nincsenek olyan élesen körülhatárolható feladatok, mint ebben; vagy amit Whitley hangsúlyoz: különös fontosságúvá válnak a taxonómiai jellegű problémák stb.

Whitley elemzése úgy mutatja be a különböző tudományok formalizáló-axiomatizáló törekvéseit, mint amit egyedül egy téves presztízstértékelés indokolt, és amely értékelés a tudományos kutatás fizikán belül elkülönült típusainak érték-hierarchiáját akarja, nem kognitív, hanem rétegeredkekből, ill. a reflektálatlan hozzáállás következtében más tudományokban is megvalósítani. Sok vonatkozásban hasonló gondolat vezeteti Ph. Colvin részleteiben érdekes elemzéseket tartalmazó írását, a tudományokon belüli társadalmi relációk és a kognitív elkölözöttségek kapcsolatáról. Ő is Georgescu-Roegen ismeretelméleti elemzéseire hivatkozik, és azt alapul elfogadva vizsgálja a kognitív elkölözöttség következményeit a tudomány belső társadalmi szerkezetében. E két tanulmányban azonban a funkcionalista szemléletmód egyszerűen aktivizmussá válik, és a szerzők hajlandók „balos” túlzással a tudományt felfokozott módon elsődlegesen a társadalom makroszerkezetét interiorizáló rendszernek tekinteni, mint elnyomó viszonyok érvényesítését stb. Az ő látásmódjukban a polgári tudománytermelés elidegenedettebbnek tűnik a valóságosnál. Az aktivista szemlélet azután támpontot talált Georgescu-Roegen – a fő pontokat illetően rossz – ismeretelméleti elemzéseiben. (Vö. a mechanika mint diszkrét módon megkülönböztethető objektumokkal foglalkozó tudomány szemben a többiekkel, az axiomatikus struktúra kiépítésére törekvés mint a fejlődésben vizsgálat a priori kizáró hozzáállás stb.)

Pinch tanulmánya (Mit tesz egy bizonyítás, ha nem bizonyít? Tanulmány azokról a társadalmi feltételekről és metafizikai akadályokról, amelyek David Bohmot és Neumann Jánost megakadályozták, hogy kvantummechanikai közleményeket írjanak.) a különböző kognitív elkölö-

² Vö. N. Georgescu-Roegen: *The Entropy Law and the Economic Process* 1971. Harvard Press.

zettségű tudósok közötti kommunikáció kuhni ihletésű problémájából indul ki. Kuhn ezt a viszonyt a kommunikáció megszűnéséként jellemzi. Pinch elemzésében a tudományos vetélkedés harc a tudományos autoritás monopóliumaért, ezért a kognitív konfliktusok az elkötelezettségek, érdekek miatt egyben társadalmi konfliktusok is. Olyan erősen autonóm tudományágban, mint amilyen a fizika, a tudományfejlődés társadalmi előfeltételei a tevékenységformán belül intézményesedtek. Ez egyrészt azt jelenti, hogy heterodoxiára vezető kritikát csak beltagoktól fogadnak el, ill. hogy egy ilyen kritika komolyanvételéhez „társadalmi tőke” kell, azaz az illetőnek előzetesen bizonyítania kell megbízhatóságát, szakmai kompetenciáját olyan tanulmányokkal, amelyek új eredményeket tartalmaznak, de alapvető cézúrát nem akarnak létrehozni.

Esettanulmányát a Bohm-féle kvantummechanika-értelmezés története képezi. Rekonstrukciója szerint a „rejtett paraméterek” lehetetlenségéről szóló Neumann-bizonyítás minden további kutatást megállított ezen a területen. Ebben kétség-telenül belejátszott Neumann különösen kiemelkedő matematikusi tekintélye az elméleti fizikusok között. Milyen volt a tudományos közösség viszonya Bohm 1952-ben megjelent elméletéhez? A kvantumelítnek, mondja Pinch, azt kellett volna kimutatnia, hogy Bohm elmélete in concreto hibás, ehelyett a Neumann-bizonyításra hivatkozva egyszerűen elutasították azt. Ugyanakkor az 1960-as évek közepére kiderült, hogy Neumann bizonyítása nem általános érvényű. Pinch elemzése szerint, szociológiailag tekintve az 1952-es elmélet fogadtatását, azt a sajátos autoritási struktúrával való összeütközés jellemezte, amely struktúrát meghatározott metafizikai elkötelezettségekhez ragaszkodás formájában tartottak fenn. Bohm ezt az autoritást is kihívta elméletével, hiszen nem ellenbizonyítékot próbált konstruálni, hanem egyszerűen megkísérelt felépíteni egy új kvantummechanikai elméletet. Pinch értékes elemzést adott egy olyan tényezőről, a kutatási és közlési normák tekintélyhátteréről, ami – jóllehet ambivalens a tudomány továbbfejlődése szempontjából – bizonyos korszakokban a tudományos kutatás időszakos megmerevedése egyik lényeges belső tényezője lehet. Példája azért különösen sikerült, mert metodológiai tétel a Neumann-bizonyítékhoz fogható tekintéllyel egzakt tudományokban aligha lépett fel. Ezért az eset különösen élesen világít rá, a reprezentált általánosra.

G. Böhme írása a kísérletezés szabályainak működéséről a „Kognitív normák, megismerési

érdekek és a tudomány tárgyának létrehozása” címet viseli. Amikor a tudós társadalmi szerepét először vetették alá szociológiai analízisnek, akkor a mertoni normákkal jellemezték: a tudós az univerzalitás, közösségi jelleg, érdeknélküliség és a szervezett szkepticizmus normái szerint él. Ez a nézet nemsokára még globális koncepció formájában is kritika tárgya lett – kezdi elemzését. Sokan rámutattak, hogy a tudomány története során rendszeresen megsértették ezeket a normákat anélkül, hogy ennek következményei lettek volna a megsértőkre. A szociológiában viszont ez – hangsúlyozza Böhme – érv a normák érvényességével szemben, eltérően az etikától, mivel a szociológus számára a normák empirikus tények. A Velikovsky-ügy mutatja, hogy a tudományos közösségnek nincsenek sajátos normái, a mertoni normák büntetés nélkül megsérthetők. Mi több: Mulkay a Velikovsky-eset kapcsán kimutatta, hogy a hivatásnormákat a kognitív, az elméleti-metodológiai normák védelmében sértették meg. E kognitív normák szociológiai kutatása a szerző szerint nehézségek előtt áll. Az empirikus kutatás gyors eredményeket nem ígér, mert e normák rejtetten hatnak, a tudományfilozófia viszont obskurusnak mutatkozik a tudomány valóságával szemben – mondja –, ezért nem lehet tőle deduktív elemzést remélni. A kiutat – véli Böhme – az esettanulmányok jelentik.

Böhme a kognitív normák működését azon megismerési érdekek függvényében veszi szemügyre, amelyek az adott tudományt vezetik. A vizsgálati kontextus magába foglalja még a tudományos eredményre vonatkozó anticipáció és a kognitív normák összefüggését is. Ha azonosítható – mondja – a megismerési érdek, a kognitív normák és a sajátos tárgy kapcsolata, akkor a tudósnak a kognitív normák iránti elkötelezettségét a diszciplinája sajátos intellektuális kultúrájával való azonosulásaként érthetjük meg. Példáját a pszichológia történetének ún. Tichenor–Baldwin vitája képezi. Kimutatja, hogy a megismerési érdek és a tárgy vizsgálatára kialakított empirikus módszerek sajátosságai szorosan összefüggenek egymással. Az empirikus közelítési mód azután sajátos empirikus kutatási tárgyat definiál. A kísérletezés szabályai meghatározzák a tárgy izolálásának módját, az idealizációkat, továbbá azt, hogyan rendelünk feltételeket az ok–okozat kapcsolathoz, amelyek segítségével a kísérletezés közben megkonstruálhatjuk az elfogadott kvantifikációs eljárásokat stb. Ezek a szabályok biztosítják a kísérletezőt, hogy a kutatás során kutatási objektuma azonos marad, és hogy kísérletei ellenőrizhetők és ismételtetők lesznek. A

kísérleti szabályok kialakítása viszont kognitív és társadalmi faktorok kölcsönhatásának eredménye.

A könyv harmadik részének nyitó tanulmánya Van den Daele, Krohn és Weingart közös munkája, amely a tudományfejlődés politikai irányításával foglalkozik. A szerzők a bielefeldi „Zentrum für interdisziplinäre Forschung” (vezetője F. Weingart) által végzett vizsgálatban hét esettanulmánnyal nyert empirikus eredményt reflektálnak. Érdeklődésük súlypontját a diszciplínafejlődés orientálhatósága képezi. Bevezetesként annak a nézetüknek adnak hangot, hogy a korábbi viták a tudományfejlődés szabályozhatóságáról nem vezettek konkluzív eredményre, ezaktt fogalmi meghatározásokra. Ugyanakkor a kialakult fogalmi megkülönböztetések megszokott elemei lettek az elemzések szótárainak, így pl. a tiszta és alkalmazott tudomány megkülönböztetése. Sok kutatási területen azonban e fogalmak már korlátoznak bizonyulnak. A kutatási területek komplex aggregátumokká váltak, amelyekben tudomány, technika és bizonyos normatív társadalmi elvárások fonódnak szorosan össze. Ezt a tényt a tudománypolitikának figyelembe kell vennie – hangsúlyozzák. A kutatás stratégiai irányítása olyan komplex feladat elé kerülhet, hogy a probléma megoldása a fundamentális ismeretek új formáinak kialakítását is követelheti. A szerzők röviden vázolják a tudománypolitika modelljét. Az irányítás mechanizmusának kialakítása transzformációs sorozatát kívánja. A szerzők szerint a társadalmi célokat politikaiakká, azokat technikaiakká, majd a technikai célkitűzéseket tudományos célkitűzéseké kell alakítani. A tudománypolitika közvetít abban, hogy a társadalmi céloknak megfelelő problémaorientált kutatás jöjjön létre. A problémaorientálhatóságnak a tudomány belső struktúrája szab határt.

Viszonylag részletesen vizsgálják a szerzők a tudománypolitikai célkitűzések kutatási tervvé való alakítását. Elemzik az intézményi ellenállást és a „kognitív hiányosságok” korlátozó szerepét. Ez utóbbi veti fel a problémamegoldáshoz releváns tudományos ismeretek diszciplináris fejlettségének kérdését. Három diszciplináris fejlettségi fokot különböztetnek meg, amelyek mindegyike más feltételt jelent az externális orientálás számára. Az általuk felderítőnek nevezett kutatási szakasz problémaorientálhatónak tekintik, a paradigma-artikulációs szakaszt viszont nem, mivel fejlődési lehetőségei alapvetően a diszciplína bel-

ső sajátosságai által meghatározottak. A külső irányító beavatkozás a kutatómunka fejlődésében ebben a szakaszban annak optimális lehetőségeinél gyengébb fejlődését eredményezi. A poszt-paradigmatikus szakaszban viszont az elméletfejlődés ismét orientálhatóvá válik. Sőt, e szakasz belső sajátosságai kedveznek annak, hogy a kutatás fejlődésének külső orientációval adjanak irányt. Ezt röviden megvilágíthatjuk a tanulmány szerzőihez közel álló koncepciójú Böhme egy, a kötetben nem szereplő példájával.³ A hidrodinamika fejlődése 1850 körül a kifejlett paradigma stádiumába jutott. Az elmélet fejlődése különösebb külső orientáció nélkül megtorpant. Az alkalmazást lehetővé tevő modellek kidolgozása irányába az 1900-as évek elején fejlődött, amikor megnövekedett az érdeklődés a hidrodinamika alkalmazásai iránt és Prandtl kidolgozta a határréteg fogalmát, ami az elmélet új fogalmaként az elméletet a technikai szükségleteknek megfelelően alkalmazhatóvá tette.

A tanulmány további részében a szerzők az intézményi ellenállás sajátosságait vizsgálták a problémaorientált kutatásra való ösztönzéssel szemben. Rámutattak, hogy a tapasztalat szerint a kutatók ellenállása függ tudományuk diszciplináris fejlettségének belső dinamikájától is. Tanulmányuk végén a szerzők azon nézetüknek adnak hangot, hogy a „diszciplináris” és a problémaorientált kutatás – nem jelentenek egymással élesen szembeállítható alternatívát. A két kutatási irány kölcsönösen asszimilálhatja egymást, jól lehet ma inkább az figyelhető meg, hogy a problémamegoldások formáit a meglévő diszciplináris keretek határozzák meg. Ugyanakkor új diszciplinák is kialakulhatnak, pl. a komputer-tudomány vagy a magfúziós kutatás. Felfogásuk szerint a problémaorientált kutatás nem léphet egyszerűen a diszciplináris kutatás helyére, de módosíthatja azt a külsőleg meghatározott változatos problémák inkorporálásával. Ez a diszciplináris kutatásban új intézményi és kommunikációs formák kialakulásához vezethet.

Nálunk a köztudatban még meglehetősen elterjedt az a nézet, hogy az optimális fejlesztést az jelentené, ha az alaptudományok fejlődésének „sebessége” rendszeresen nagyobb lenne az alkalmazott tudományokénál. A filozófusok közül pl. Kedrov egyenesen annak a véleményének adott hangot, hogy a technika sokirányú fejlesztésének alapjait az alaptudományok mindenoldalú fejlesztése teremti meg. Ezzel a nézettel

³ Elhangzott a XV. Nemzetközi Tudománytörténeti Konferencián, 1977, Edinburgh.

szemben nagyon sok empirikus és elméleti érv hozható fel. Pl. hogy az alaptudományi kutatómunka bizonyos fázisban külső orientáció nélkül egyszerűen képtelen a továbbfejlődésre, másrészt az alaptudományok ilyen koncepciójú fejlesztése minimalizálná a belső biztosítékokat arra, hogy az alaptudomány hozzájárul valós társadalmi igények kielégítéséhez. Realisabb alternatívának tűnik viszont – s ez a gyakorlat spontán fejlődéseinek iránya a kapitalista és a szocialista országokban is –, hogy egy szorosan összefonódott komplexum alakul ki, amelyből a diszciplináris fejlődést állandóan áthatja a problémaorientálás, de úgy, hogy újból és újból belső diszciplináris, paradigmaartikulációs fejlődési szakaszok jönnek létre. Egy ilyen fejlődés optimalizálásában fontos szerepe van a tudománypolitikának.

Csak röviden utalunk a kötet két további tanulmányára, amelyek a többiekkel csak azért függenek össze, mert a tudomány és társadalom kapcsolatával foglalkoznak. Helga Novotny a nukleáris szennyeződés veszélye kapcsán vizsgálja a tudományos tevékenység társadalmi kihatásaira vonatkozó rizikófelbecsülés problémáját. A kötet záró tanulmánya pedig már mintegy a tudomány-szociológiai évkönyvek 1979-es kötetét harangozza be, amikor Nelkin „Teremtés az evolúcióval szemben: a tudományedukáció politikája” című tanulmányában a tudományellenes áramlatok modern történetének egyik kiemelkedően fontos példáját elemzi, az 1960-as, 70-es évek kreacionista mozgalmát az USA-ban. Az 1978-as évkönyv ugyanis a tudomány és a technológia kapcsolataival, az 1979-es viszont a tudományellenes áramlatok elemzésével foglalkozik.

Megállapíthatjuk, hogy a könyv krucális problémákra terelte a figyelmet, amikor előtérbe állította az ismeretszociológia problémáját. Fontos elemzésekkel járult hozzá ahhoz is, hogy jobban megismerjük a tudományon belüli kognitív elkötelezettségek és a tudomány belső intézményi rendszere közötti összefüggéseket. A könyv koncepciójának előzményei megtalálhatók pl. A tudományfejlődés társadalmi folyamatai⁴ c. R. Whitley- (szerk.) könyvben, amely éles kihívást jelentett mindazokkal a felfogásokkal szemben, amelyek azt tartják, „hogy a fejlődés szükségszerű a tudományban, ha a tudományos módszert alkalmazzuk”, tehát a logikai rekonstruálhatóság híveivel szemben, – de kritikát jelentett Kuhn koncepciójával szemben is, mivel az ő

„egyedüli és mértéktelenül kiterjesztett modellje” a fizika volt. Whitley és szerzői (Weingart stb.) meg akarják nyitni az utat a tudományok fejlődésének valós komparatív tanulmányozása felé, hangsúlyozzák a kognitív struktúrák különböző típusainak létezését a különböző tudományokban. Alapkoncepciójuk szerint a tudomány szociológiai és kognitív meghatározottságainak fejlődése egymást kölcsönösen meghatározó. A mostani kötet egyes tanulmányai megmutatják, hogy meddig jutottak el ezen az úton.

A tanulmányok szerzői nem marxisták, azok sem, akik néha marxista ízű terminusokat használnak. Két dolgot kiemelnék itt. Alapvetően hiányzik, hogy helyesen vonják le a tudomány dezantropomorfizációs szerepéről szóló filozófiai tézis következményeit a szociológiai elemzés számára. Nem fogadják el, hogy filozófiai általánosságban a tudomány egységes fejlődési tendenciát mutat, diszciplináinak minden sajátzerűsége ellenére, ill. hogy a tudományt eleve világnézeti dimenziójának is tekintették és az elemzendő anyagot ennek megfelelően, módosítva artikulálják. Így pl. a 17. sz.-i tudományforradalom náluk – egyszerűen a személyes jellegű tudás meghaladásaként a matematikai-kísérleti, technikai jellegű ismeret egyeduralmának kifejlődése. Nem keresnek kapcsolatot az axióma-rendszerek kialakításának metodológiája és a visszatükrözött objektivitás egysége között sem. Ezért ez az utóbbi metodológia egyszerűen a tudományon belüli és a tudományos rétegeltkülönülés eszköze és státusszimbóluma lesz. Sokkal nagyobb baj azonban, hogy a tudomány új formájának kifejlődése és funkcionálása e tudomány-szociológusok számára nem meghatározott társadalmi forma, formációk kialakulásának és működésének következménye, része. Így a tudományt létrehozó, fenntartó, közvetítő mechanizmusok, az angol tudomány „neutralizációját” kikényszerítő XVII. sz.-i társadalmi tényezők a végső ok alakját öltik magyarázataikban. Noha a technikai racionalitás kielégítésére való leszűkítés – ami nem is egészen a XVII–XVIII. században jött létre – fennmaradása, kiterjedése biztosan nem az eredeti okokkal magyarázható. A tovább bővíthető alapfelfogásjegyzék ellenére is a tanulmányok sok eredménye és anyaggazdagsága mindenképpen el-sajátításra és alkotó vitára ösztönöz.

⁴ *Social Processes of Scientific Development*, L. – N. Y. 1974. – A kötetben marxista szerzők tanulmányai is megjelentek.

Hézagpótló, német nyelven megírt monográfia jelent meg magyar marxista szerző tollából Herderről.

A szerző tudatosan és pontosan határolja körül azokat a problémákat, amelyekkel foglalkozni kíván, hiszen Herder életművének teljességre törekvő ábrázolása túllépné a munka kerekeit. Elsősorban a historizmussal, illetve ezen problémakörön belül Herdernek a társadalmi haladásra vonatkozó koncepciójával, módszerével, humanitás-felfogásával kapcsolatban fejt ki árnyalt és sokoldalúan megalapozott véleményét. Ehhez kapcsolódik az ismeretelméleti problémáknak a téma szempontjából releváns tárgyalása, valamint a hazánkban különös érdeklődésre számot tartó „Herder és Magyarország” című rész.

Herder alapvető ismeretelméleti műve, a „Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft”, Kant egyik alapvető művének éles és néha elkeseredett hangú bírálata. Ez a tény már önmagában jelzi, milyen nehéz Herder ismeretelméleti főművének értékelése, hiszen Kantnak ez a bírálata elfogadhatatlan a neokantiánus filozófusok szemszögéből. Márpedig hosszú időn keresztül, tudatosan vagy néha öntudatlanul, a neokantiánus gondolkör hatása alatt plauzibilisnek tetszhetett az a feltevés, hogy Herder nem értette meg Kantot ezen a ponton. A marxista filozófiatörténetírásnak már van lehetősége, hogy ezzel a polémiával objektív módon foglalkozzék. Rathmann él ezzel a lehetőséggel, kiemeli, hogy a spekulatív ismeretelmélet herderi meghaladását az alapozza meg, hogy a megismerést Herder történetiségében fogja fel és ábrázolja. Röviden: „ahol Kant szisztematizál, ott Herder történetileg ábrázol”. (24. o.) Herder arra törekszik, hogy a kanti kategóriák merev egymásmellettségén túl lépve a megismerés kategóriáit történeti levezetés segítségével ábrázolja, ennyiben anticipálva a hegei törekvéseket.

A szerzőnek jól sikerült kimutatnia Herdernek a német filozófiai tradíciókhoz való kötődését. Herder panteizmusa Rathmann szerint nem egy-

szerűen a Spinozából kiinduló irányzatra történő reflexió, hanem a német reformációból eredő német panteista hagyományok folytatása. S. Wollgast koncepciójával¹ egyetértve hangsúlyozza, hogy Spinoza szerepét nem szabad túlbecsülni Németországban, ott az csak stimuláló, ösztönző szerepet játszott. Rathmann szerint a késői német panteizmus, különösen Herder történetfilozófiája, valamint Sebastian Franck filozófiája között gondolati összefüggés áll fenn; a természetben lakozó belső ellentétek kiemelése, valamint a béke és a tolerancia felfogása, a német nyelv megítélése mindkettőben azonos. Mindezt kiegészíti az a megállapítás, hogy a panteista gondolkodásnak a reformációban gyökerező plebejus irányzata Herder számára élő tradíció volt. Itt Stolpe² vizsgálataira támaszkodva argumentál, aki Herder magánkönyvtárát vizsgálva mutatta ki az ilyen vonatkozású művek gazdagságát.

Herder sohasem volt ortodox spinozista, bár szintén csak egy szubsztanciából indul ki. Itt azonban a „deus sive natura” helyébe az „erőszubsztanciát” teszi, amely a szellem és anyag közti középfogalom szerepét játssza.

Egyetérthetünk azzal, hogy Herder állásfoglalását a filozófia alapkérdésében nem lehet leegyszerűsítve tárgyalni. Megítélésénél nem lehet eltekinteni történetfelfogásától. A szerző Labriolával egyetértve kifejti, hogy az alapvető összefüggések Herdernél még homályban maradtak, és hogy tulajdonképpen a „történelmi tényezők” elméletét képviselte. Ehhez annyit tehetnénk hozzá, hogy Herder történetfelfogását hiba lenne a pluralizmus álláspontjának modern felfogásával jellemezni, de kétségtelen, hogy innen vezethet az út a pluralista történetfilozófiához.

Herder történetfilozófiájának megítélésénél Rathmann elutasítja azt a leegyszerűsítő elképzelést, hogy Herder a francia felvilágosodás gondolatainak egyszerű folytatója és alkalmazója lett volna. Ugyanakkor elfogadhatatlannak tartja azt a szélsőséges álláspontot, hogy Herder a maga gondolatait úgyszólván a semmiből teremtette.

*Akadémiai Kiadó, Budapest 1978.

¹ S. Wollgast: *Der deutsche Pantheismus im 16. Jahrhundert*. Sebastian Franck und seine Wirkungen auf die Entwicklung der pantheistischen Philosophie in Deutschland, Berlin 1972.

² Stolpe: *Die Handbibliothek J. G. Herders* – Instrumentarium eines Aufklärers? *Weimarer Beiträge*, Jg. 1966. Heft 5–6.

Rendkívül határozottan és energikusan utasítja vissza azt a Krauss³ által képviselt tézist, amely szerint Herder számára a követendő példa Iselinnek, ennek a középszerű gondolkodónak 1764-ben megjelent „Geschichte der Menschheit” című műve lenne. Ezzel szemben Vico hatását bizonyítja meggyőző erővel, elméleti és filológiai érveléssel.

Herder fő művében, az „Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról” című műben, Rathmann szerint olyan gondolatok vannak jelen, amelyek csak a nagy olasz gondolkodónál, Vicónál lehetők fel:

1. A történelemben is rend és szükségszerűség uralkodik, amely, mint a természetben, törvények formájában nyilvánul meg. 2. A társadalmi törvények minden nép számára általánosan érvényesek („közösek”), mivel minden nép azonos utat tesz meg. Ezt a tézist az „Eszmék . . .” az egyes korok sajátos törvényszerűségének koncepciójával egészíti ki. (48. o.) 3. A Vico, majd Hegel által leírt „ész csele” jelenséget Herder is felfedezte. (48–49. o.)

Az életrajzi, illetve filozófiai érvek csak közvetettek, de a „Levelek a humanitás előmozdítására” című műből a 115. levél közvetlen utalást is tartalmaz Vicóra, amelynek megírásakor az „Eszmék . . .” már majdnem befejezett volt.

Rathmann könyvének jelentős érdeme, hogy kimutatja: Herder, a historizmus megalapítója, már felvetette a klasszikus német filozófia egyik központi kérdését: az embernek természeti és társadalmi környezetébe való harmonikus beilleszkedésének, valamint az ehhez szükséges társadalmi feltételek megalkotásának problémáját. Szerinte „A herderi történetfilozófia vizsgálatánál humanitás-koncepciójából kell kiindulnunk. Joggal állítható, hogy ez a koncepció a herderi történetfilozófia legátfogóbb kategóriája. Az összes többi gondolat (a társadalom fejlődése és haladása, az ember helyzete a világban, a természetben és a társadalomban, az államelmélet stb.) annak alárendelt és abból lehet megérteni.” (61. o.)

A humanitás vagy humanizmus-fogalom jellegét Rathmann úgy ítéli meg, hogy „. . . Herder-

nél a gyakorlati-társadalmi és normatív, valamint az elméleti funkció ugyanolyan fontos szerepet játszik.” (63–64. o.)

Herdert feudalizmusellenessége, antidespotizmusa és az emberiség haladásába vetett hite vezette oda, hogy az emberi haladásról és a humanitás ideáljáról fejtsse ki nézeteit. Humanitáskoncepciója a konkrét történelmi-politikai szituációra való elméleti reflexiónak tekinthető.

Találóan fogalmazza meg Rathmann a herderi historizmus lényegét: „A herderi historizmus lényege éppen az, hogy Herder a francia (és német) felvilágosodásnak a természetjogból levezetett társadalomelméleti fogalmait megpróbálta absztrakt általánosságukból kiszakítani (például Herder arra törekedett, hogy a francia felvilágosodás szokásos álláspontját meghaladja, amely az „ember természetéből” egész sor társadalomfilozófiai kategóriát vezetett le), amennyiben ezeket történetivé tette. Ezen a módon az említett fogalmak elméletileg konkrétabbak lettek, ha nem is lettek mindig hasznosíthatók egy konkrét politikai-ideológia szükségletei számára.” (64–65. o.)

Mint ezekből látható, Herder számára az emberi természet, a humanitás problémája központi jelentőségű volt. Így az ember lényegére irányuló kérdés és annak megválaszolása (természetesen filozófiai szempontból) Herdert a filozófiai antropológia egyik előfutárává teszi. Rathmann azonban ezt a kérdést nem fejti ki részletesen. Nem tartja feladatának ezen szempont vizsgálatát. Pedig a herderi historizmus általa adott elemzéséből adódik a feladat; annak vizsgálata, hogyan és milyen módon válnak történetivé az „emberi természet” jellemzői Herdernél. A történetiség és a humanizmus viszonyának vizsgálatánál felmerül a marxista filozófusok körében vitatott kérdés: van-e létjogosultsága egy marxista filozófiai antropológiának? Összeegyeztethető-e a történetiség az „emberi természet” valamely adott fogalmával? A humanizmus fogalma – amely az ember lényegével kapcsolatos elképzelésekkel függ össze – pusztán ideológiai-e, vagy van helye a marxista filozófia kategóriái között?

³W. Krauss: „Studien zur deutschen und französischen Aufklärung”, *Neue Beiträge zur Literaturwissenschaft*, Berlin 1963, Bd. 16.

Herder „Értekezés a nyelv eredetéről” című művében elveti a nyelv isteni eredetének fikcióját, valamint a nyelv állatvilágból történő származtatását is. „Láthatjuk, hogy ha egyszer a nyelv kialakulásának pontos helyét elvétjük, akkor a hiba tere mindkét irányban oly nagy, hogy a nyelv hamarosan annyira emberfeletti lesz, hogy istennek kell feltalálnia, vagy annyira nem emberi lesz, hogy minden állat fel tudná találni, ha venné magának a fáradságot. Az igazság célja csak egy pont, amelyre helyezkedve minden irányban látjuk, miért nem tudja egy állat sem a nyelvet feltalálni, miért nem találhatja fel isten a nyelvet és az ember mint ember nyelvet tud feltalálni és kell feltalálnia.”⁴

Herder a nyelvet az ember természetéből magyarázza.⁵ Konkrétan pedig az ember és az állat összehasonlításából indul ki. Míg minden állatnak megvan a maga helye a természetben, s amelyhez születésétől hozzátartozik, s amelyhez igazodik érzékeivel,⁶ addig „Az embernek nincs olyan egyforma és szűk szférája, amelyben csak egyféle munkafeladatokkal várna rá: a feladatok és meghatározások világa veszi körül. Érzékei és szervezete nem egy dologra finomodnak ki; érzékei minden dolog számára vannak (er hat Sinne für alles) és természetesen minden egyes dolog vonatkozásában gyengébbek és tompábbak. Lelki képességei (Seelenkräfte) az egész világra irányulnak...”⁷

Ez az ösztönök leépülésével jár: „Ha tehát ezzel az ösztönnek el kell tűnnie, amely pusztán az érzékek szerveződéséből és a képzetek köréből következne és nem vak determináció, akkor éppen ezzel kap az ember jobb megvilágítást. Mivel az ember egy pontra sem kerül vakon s nem marad ott vakon; amikor szabad lesz, akkor a maga számára a visszatükröződés szféráját tudja keresni, önmagát önmagában tudja tükrözni.

Többé már nem a természet hibáznai képtelen gépezete, s a maga számára a feldolgozás célja lesz. Nevezhetjük, ahogy akarjuk erőinek ezen egész diszpozícióját: értelemnek, észnek, megfontolásnak stb.-nek.”⁸

„Az ember tehát – szemben az állattal – specializálatlan, ösztön nélküli, eltompult érzékekkel rendelkező lény, amelynek szétszórta, legyengült érzékszervei vannak, fegyvertelen, gyenge, szűkölködő lény, meghatározatlan, kibontakozatlan képességekkel, kimerült ösztönökkel, nyilvánvalóan ezer szükségletre utalt.”⁹ Így ez a hiányokkal küszködő lény¹⁰ éppen ezen hiányok leküzdésében mutatja meg, hogy értelme szabaddá tudja tenni. Nem kötődik egy meghatározott környezethez, nem korlátozódik egy konkrét, a természet által meghatározott tevékenység és szükségleti rendszerhez, ezért az egész világgal kerül kapcsolatba. Mivel az ember nem egyetlen dologgal foglalkozik, amelynél nem is képes tökéletesíteni tevékenységét, szabad tere van, ahol mindig tökéletesíti tevékenységét.¹¹

Az ember Herder szerint szabadon gondolkodó, tevékeny lény, amelynek erői a haladás irányában fejtik ki hatásukat,¹² társadalmi lény, amelynek számára a nyelv kialakulása természetes, lényeges és szükségszerű volt.¹³ A nyelv és a gondolkodás elválaszthatatlan¹⁴ Herder szerint.

Érdemes lenne megvizsgálni abból a szempontból Marx „Gazdasági-filozófiai kéziratok” című munkáját, hogyan viszonyulnak a herderi megállapítások a marx-i emberfelfogáshoz.

Az viszont kétségtelen, hogy a polgári filozófiai antropológia szerves képviselője, Arnold Gehlen, az „Értekezés a nyelv eredetéről” című Herder mű emberképét tette magáévá, ebből indult ki fő műve megírásakor. Ezért írta „Az

⁴J. G. Herder: „Abhandlung über den Ursprung der Sprache”; *Herders Werke* 2, Volksverlag, Weimar 1957, 113. o.

⁵I. m. 188. o.

⁶I. m. 93. o.

⁷I. m. 95. o.

⁸I. m. 98. o.

⁹I. m. 96. o.

¹⁰I. m. 97. o.

¹¹I. m. 98. o.

¹²I. m. 149

¹³I. m. 163.

¹⁴I. m. 109. o.

ember” című művében, hogy „A filozófiai antropológia egy lépést sem tett előre Herder óta, és vázát tekintve azonos az övével az a felfogás, amelyet a modern tudomány eszközeivel kifejtteni igyekszem”.¹⁵

Valóban, Herder tanítása az emberről, mint fogyatékos lényről, amely emiatt válik kultúrlénnyé, a gehleni felfogás előzményének tekinthető. Azonban ami Herder esetében még jogos feltevés volt: az ember biológiai *adottságaiból* való kiindulás, az Gehlen korában már teljesen elfogadhatatlan. Ugyanis Gehlen nem számol azzal, hogy az ember „természete” maga történelmi-társadalmi termék, s eltekint a munkának az emberréválásban betöltött alapvető szerepéről.¹⁶ Ehhez még hozzá kell tenni azt, hogy Gehlen nem veszi tekintetbe Herder humanitáskonceptióját, amely az ember filozófiai problematikáját történetfilozófiai szemszögből tárgyalja.

Értékes az a gondolatmenet, amelyben Rathmann elutasítja azt a polgári elképzelést, amely szerint Herder a „német Rousseau” lenne. Itt Harich álláspontját osztja, aki a következőképpen foglalja össze a Herder–Rousseau viszonyt: „Ahol Rousseau a művelődést (Bildung) azzal gyanúsította, hogy a társadalom valamennyi terhét és embertelenségét fokozta, ott Herder a nép és a kultúra közti szakadék áthidalását követelte. Ahol Rousseau a természetes életviszonyok ártatlan állapotát dicsőítette, Herder megmutatta, hogy a humanitás génusza nem a természeti népek (Naturvölker) primitivitásában, hanem kulturális alkotásaiban nyilvánul meg. Rousseau művelődésellenességével Herder egy humanista népművelés gondolatait állította szembe és Rousseau civilizáció-kritikájára azzal válaszolt, hogy a kultúra hanyatlásának oka a „rendek különválása” (Trennung der Stände).”¹⁷

Itt azonban egy széles körben elterjedt félreértést kell tisztáznunk, amely szerint Rousseau a természeti állapothoz való visszatérést hirdette

volna kortársainak, s ezt már Diderot és Voltaire is így vélte. A természeti állapot s a természeti ember nála módszertani hipotézis, amelynek funkciója egy olyan mérce kialakítása, aminek segítségével megítélni, bírálni tudja korát: „Mert nem könnyű vállalkozás szétválasztani az ember mai természetében azt, ami eredendő benne, meg azt, ami természetes, és megismerni egy olyan állapotot, amely immár nem létezik, talán soha nem létezett és valószínűleg nem is fog létezni soha, amelyről mindazonáltal megfelelő fogalmat kell alkotnunk, hogy helyesen ítélhessünk jelen állapotunk felől.”¹⁸

Ezen hipotézist felhasználva bírálja Rousseau az elidegenedett kultúrát, a társadalmi fejlődés negatívumait és veti el a létező társadalmat. Mindezekkel kapcsolatban megfelel azoknak akik társadalomkritikájából valamiféle abszurd fejlődésellenességet akarnak kiolvasni: „Mit tegyünk hát? Döntsük le a társadalmakat, ne legyen többé enyém, s tiéd, térjünk vissza az erdőbe a medvék közé? Így okoskodnának ellenségeim, de én sietek elébe vágni e következtetéseknek, bár nem kevésbé szívesen hagynám, hogy kimondják és megsejgyenüljenek.”¹⁹ Kevéssel tovább így folytatja: „Akikből pedig, akárcsak belőlem, a szenvedélyek örökre kiolták az eredendő egyszerűséget, akik többé nem képesek füveken és makkon élni, s nem lehetnek meg törvények és főemberek nélkül...”²⁰ azoknak azt tanácsolja, hogy „... mindezek az emberek iparkodjanak erényes módon élni.”²¹ És ne fogadjanak el feltétlenül mindenféle politikai rendszert,²² ami a törvénytisztelet korlátaira utal. Sőt, az „Emil”-ben egyértelműen megfogalmazza: „Azok a legjobb társadalmi intézmények, amelyek a legjobban ki tudják forgatni az embert természetes lényéből.”²³

Mindezek fényében korrekcióra szorul a Rathmann által vázolt Herder–Rousseau viszony, amennyiben Rousseau nem egyszerűen a fejlődéssel kapcsolatos kritikus pozíciójában, hanem

¹⁵ A Gehlen: *Az ember*. Budapest 1976, 117–118. o.

¹⁶ Lásd: Ágh Attila: „Utószó”; i. m. 605–608. o.

¹⁷ Harich: *Herder und die bürgerliche Geisteswissenschaft*, Einleitung zu Herder: *Zur Philosophie der Geschichte*, Bd. 1, Aufbau Verlag, Berlin–Weimar 1952, 67. o. Idézi Rathmann, i. m. 56. o.

¹⁸ J.-J. Rousseau: „Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól”; Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*, Helikon, Budapest 1978, 74–75. o.

¹⁹ I. m. 176. o.

²⁰ Uo.

²¹ I. m. 177.

²² Uo.

²³ Rousseau: *Emil* I. Idézi Ludassy Mária: „Utószó”; i. m. 848. o.

egy meghatározott típusú fejlődés negatívumának bírálójaként lép fel. Igaz ugyan, hogy *realis* alternatívát nem képes kínálni a fennálló tendenciákkal szemben.²⁴

A haladás ellentmondásos jellegét Herder jól látja, ezt a könyv komplexen jellemzi. Mindebből csak annyit kell kiemelni, hogy Herder nem osztja Rousseau pesszimizmusát. Ugyanakkor bármennyire is törekszik a teleologikus mozzanatoktól való megszabadulásra, ez maradéktalanul nem sikerül. Rathmann kutatásai alapján Herdernek a teleológiához való viszonyát a következőképpen írja le: „Herder nem tartozik sem a felvilágosodáshoz, sem a klasszicizmushoz. Herder lépésről lépésre kiáll a determinizmus mellett, ostromozza a teleologikus szemléletmódot és mégis elméletének magva, a humanitás célja (Humanitätsziel), még mindig teleologikus marad, míg az absztrakt racionalizmust metodológiai elvként elutasítja, mindent (vallást, államot, történelmet, társadalmat stb.) a humanitás ítélőszéke elé állít, és bár a természetjogot elutasítja mint történet-filozófiai magyarázó elvet, a humanitást egyúttal természeti törvényként határozza meg.” (69. o.)

Rathmann a következőképpen foglalja össze Herdernek a társadalmi haladásra vonatkozó elképzelését: szerinte Herder sejtette, hogy az egymást felváltó társadalmi formációk fejlődése éppen azért nem lineáris és harmonikus, mert társadalmi ellentmondások vannak, amelyek a múltban és a jövőben egyaránt hatnak. Továbbá az egymást felváltó társadalmakban különböző törvényszerűségek uralkodnak. Így eljutott a fokozatosan végbemenő társadalmi fejlődés, valamint a viszonylagosan önálló fejlődési fokok felfogásához, amelyet a népek és kultúrák fejlődésére is vonatkoztatott. Ezzel Herder nemcsak egy hangsúlyozottan történeti középkorfelfogáshoz, hanem a kisépek és periférikus kultúrák rehabilitációjának gondolatához jutott el. Ennek megfelelően azt a véleményt képviselte, hogy minden nép autonóm és saját individuális értéke van. Ebben az összefüggésben esetlegesnek tekinthető a nagy visszhangot kiváltó és félreértett, Magyarország fejlődésére vonatkozó, hírhedtté vált megállapítása.

Ez a megállapítás a következőképpen hangzik: „A magyarok most szlávok, németek, vlachok és

más népek közt az ország lakosainak kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán talán a nyelvüket is alig lehet majd megtalálni.”²⁵

Itt Rathmann Dümmer Dezső kutatására támaszkodva filológiailag mutatja ki, hogy Herder ezen megállapításának Oláh Miklósnak a XVI. században írt, Kollár Ádám által kétszázéves késéssel kiadott és elferdített könyve a forrása, amelyet Herder August Ludwig von Schlözer művéből ismert. Ezt természetesen a korabeli magyar olvasó nem tudhatta, s ezért hatása részben erős ellenszenv, tiltakozás, részben pedig a nemzeti nyelv és irodalom ápolására történő ösztönzés volt.

Ha a herderi megállapítást közelebbről szemügyre vesszük, akkor ez nem jelent többet – állapítja meg Rathmann –, mint egy hipotetikus megfogalmazás („prognózisvariáns”). Ezért helyeslően idézi a szerző Illyés Gyulát, aki szerint Herder nem ellenségünk, hanem diagnosztánk volt.²⁶

A filológiai érvelés jól illeszkedik a herderi történetfilozófia lényegéből kiinduló érveléshez, ezt azonban a szerző még kiegészíti azzal az érveléssel, hogy Herder kifejezetten elutasítja a jozefinista felvilágosodást, amely elnémetesítésre törekedett. Herder ugyanis a következőket írta: „Beszélgetés II. József császár halála után” című dialógusában: „B – A népek nem egyik napról a másikra érelik meg kultúrájuk legjavát; semmiféle idegen nyelv ezt ki nem kényszerítheti. A nemzeti talajon növekszik a kultúra a legjobban, sőt mondhatnám csak a nemzet öröklött és tovább öröklődő nyelvében képes fejlődni. A nyelv az, ami rabul ejti egy nép szívét, s vajon nem nagy gondolat-e, hogy magyarok, szlávok, vlachok és megannyi nép földjén az ő gondolkodásuk szerint az ő legsajátabb és legkedveltebb módjukon ültessük el a jólét magvait, ma és a legtávolabbi jövőben.

A – Mi szükség lett volna erre Józsefnek! Jobb gondolatnak találta, hogy ha csak lehet, egyetlen törvénykönyv és egyetlen oktatási rendszer segítségével egy monarchiává olvassza össze valamennyi államát és tartományát.

B – Századunk kedvenc eszméje! De vajon megvalósítható-e? Méltányos és hasznos-e? Brabantiak és csehek, erdélyiek és lombardok

²⁴ Lásd erről részletesebben Ludassy Mária: „Utószó”.

²⁵ Rathmann i. m. 112. oldalán idézi Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* c. művét (Aufbau Verlag, 1965, 272. o.) és részletesen Herder *Eszméi az emberiség történetének filozófiájáról és más írások* (Budapest 1978) (Rathmann János előszava, 14–15. o.) c. művét.

²⁶ Illyés Gyula: „Szakvizsgám nacionalizmusból”; *Népszabadság*, 1970. május 24.

vajon a kultúrának ugyanazon a fokon állnak-e? Ugyanaz a törvény- és büntetőkódex érvényes-e rájuk? Isten maga tiltotta meg az effajta összevegyítést. Ezért oktatja az összes népeket a maguk módján.”²⁷

Ezek után a szerző rátér arra, hogy a reformkorban Herder közvetlen hatást gyakorolhatott a magyar szellemi életre. Elsősorban Kölcseyt kell itt kiemelni, akinek hagyatéka filozófiai vonatkozásban még mindig feltáratlan.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Rathmann könyve úttörő jelentőségű a marxista Herder-kutatás számára, sokoldalú ösztönzést jelenthet a további kutatások tekintetében. Itt a ma még feltáratlan vonatkozásokra, így Herder

reformkorbeli hatásának leírására kell elsősorban gondolnunk. További lépést jelentene a herderi nyelvfilozófia beható vizsgálata, amely nem lehetett ugyan e mű feladata, de hozzájárulna a Herder–Kant viszony mélyebb megértéséhez.

A könyv legfőbb érdeme az elméletileg igényes érvelés és a filológiai pontosság összekapcsolása. Sajnálatos azonban, hogy Herder antropológiai koncepciójának vizsgálata nem történt meg, noha ez a *herderi historizmus megítélése szempontjából is* lényeges.

Reméljük, hogy e monográfia minél előbb magyar nyelven is hozzáférhető lesz a filozófia és általában a társadalomtudományok iránt érdeklődő olvasók számára.

²⁷ Herder: *Briefe zur Beförderung der Humanität*, 1, Berlin 1971, 61. o. Idézi Rathmann az *Eszmék*. . . kiadásához írt „Előszó” 15–16. oldalán.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Fil. Int., tud. tanácsadó, fil. tud. doktora • *Hronszky Imre*, BME Fil. Tanszék, egy. adjunktus • *Molnár M. László*, BME Fil. Tanszék, egy. adjunktus • *Müller Antal*, MTA Fil. Int., tud. oszt. vez., fil. tud. doktora • *Tóth Tamás*, ELTE BTK Fil. II. Tanszék, adjunktus • *Tütő László*, ELTE Filozófiatört. Tanszék, tanársegéd

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. X. 5. — Terjedelem: 13,3 (A/5) ív
80.7567 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

CONTENTS

TAMÁS TÓTH: A Contribution to the Ideological History of Conservative Tendencies against Urbanization	145
IVÁN ZOLTÁN DÉNES: Misleading Arguments and Principles of „Prudent Progressivism”	168
KATALIN G. HAVAS: Logical Forms without Contents?	196
ANTAL MÜLLER: The Cognitive Problem of Objectivity and Adequacy in Physics	214

REFLECTION

BÉLA BACSÓ: „Fragments on Man”	234
--------------------------------------	-----

WORKSHOP

LÁSZLÓ TÜTŐ: Marx on the History of Social Thought	256
--	-----

REVIEWS

IMRE HRONSKY: The Social Production of Science	280
LÁSZLÓ M. MOLNÁR: On János Rathmann's Zur Geschichtsphilosophie J. G. Herders	289

СОДЕРЖАНИЕ

Тамаш Тот: К истории консервативной антиурбанистической идеологии	145
Иван Золтан Денеш: Доказательства и принципы иллюзии «обдуманного прогресса»	168
Каталин Г. Хаваш: Существуют ли бессодержательные формы в логике?	196
Антал Мюллер: Проблемы объективности и адекватности познания в физике	214

ОБЗОР

Бела Бачо: Фрагменты о человеке	234
Ласло Тютё: Маркс об истории общественного мышления	256

РЕЦЕНЗИИ

Имре Хронски: Общественное производство науки	280
Ласло М. Молнар: Ратман Янош о труде Й. Г. Гердера „Zur Geschichte philosophie”	289

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 120 Ft

INDEX: 25 535 ISSN 0025—0090

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 120 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Indexszám: 25 535

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.